অমৃত মন্থন
[CHURNING OF NECTAR]

প্ৰতাপ চন্দ্ৰ চৌধুৰী

PRATAP CHANDRA CHOUDHURY

M.A. (B.H.U.), PH. D. (LONDON),

Ex-PROFESSOR, GAUHATI & DIBRUGARH UNIVERSITY ; And
Rtd DIRECTOR, HISTORICAL & ANTIQURIAN STUDIES,
GOVT. OF ASSAM

MADHAVDEVPUR : GUWAHATI

1995

অমৃত মন্থন (CHURNING OF NECTAR)

অসমীয়া ভাগ (প্ৰথম খণ্ড)

ওম্ স্বস্তি শ্ৰীৱনমালৱৰ্মাদেৱ-ৰাজ্যে ।

ৱশিষ্ঠস্য পৌত্ৰঃ ভট্টৰখিং আদিত্যস্য প্ৰতিমেস্তিহ ॥

[কাকীৰ (নগাঁও) সূৰ্য-প্ৰতিমাৰ পিছফালে খোদিত লিপি]

প্ৰতাপ চন্দ্ৰ চৌধুৰী

Published by my daughters Dr. Mrs. Bimala Das and Mrs. Urmila Das, Madhavdevpur : Guwahati-8

[At the yugma feet of Śamkara-Mādhava]

In living memory of Bhaiti (Chittendu)

Price : Rs. 125·00

Printed at the Purbadesh Mudran, Guwahati-8

আগকথা (Foreword)

ড° প্ৰতাপ চন্দ্ৰ চৌধুৰীক সঁচা-সঁচি বুৰঞ্জীবিদ বুলি ক'লেই যথেষ্ট নহয়। তেখেত মনে-প্ৰাণে অসমবিদো। অসমবিদ কাৰণেই তেখেত এজন ভাৰতবিদো। তেখেতৰ বিশিষ্ট গ্ৰন্থসমূহৰ মনোযোগী পঢ়ুৱৈসকলে এই উক্তিৰ সাৰ্থকতা উপলব্ধি কৰিব পাৰিব। "দা হিষ্টৰী এণ্ড চিভিলাইজেশ্বন অৱ্ আচাম" তেখেতৰ প্ৰথম গৱেষণা গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখনে তেখেতক ভাৰতবিদ ৰূপে বিশ্বায়তনিক সমাজত সুপ্ৰতিষ্ঠিত কৰে। অসমৰ (কামৰূপৰ) প্ৰাচীন বুৰঞ্জী আৰু সভ্যতাৰ তথ্যসম্বলিত বুজন চিত্ৰ এখন ইয়াত পোৱা যায়। সেই একে শাৰীৰ আনখন গ্ৰন্থ হ'ল "আচাম-বেংগল ৰিলেশ্বনচ্"। ইয়াত প্ৰাচীন অসম আৰু বংগদেশৰ বুৰঞ্জীৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰা হৈছে। দুয়োটা অঞ্চলতে বিকশিত হোৱা সভ্যতাৰ ধাৰাৰ মিল-অমিলৰ কথাও গ্ৰন্থখনত সূক্ষ্মভাৱে পৰ্য্যালোচনা কৰা হৈছে। দুয়োখন গ্ৰন্থৰে অধ্যয়ন কাল প্ৰাগ্ঐতিহাসিক যুগৰপৰা দ্বাদশ শতিকা পৰ্য্যন্ত বিস্তৃত। এই দুয়োখন গ্ৰন্থতে প্ৰাগ্-ইতিহাস আৰু ইতিহাস-অনুকূল যুগৰ ঘটনাৰো আনুমানিক আভাস পোৱা যায়। ইতিহাস জাতিৰ উত্থান-পতন আৰু যুদ্ধ-শান্তিৰ দলীলস্বৰূপ। উক্ত দুয়োখন গ্ৰন্থত অসমীয়া সভ্যতাৰ (ইয়াক ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা সভ্যতাও বুলিব পাৰি) বিকাশৰ ধাৰা এটিও পৰিস্ফুট হয়। ইতিহাসৰ বিপৰ্য্যয়ে এই ঐতিহাসিক ধাৰা বন্ধ কৰিব পৰা নাই। বিভিন্ন মানৱগোষ্ঠীয়ে বিভিন্নভাৱে বিভিন্ন সময়ত অসমীয়া ভাষা, সংস্কৃতি, ৰাজনীতি, সমাজ-ব্যৱস্থা, কলা-সাহিত্য আদি পঢ়াত ৰবণুণি যোগাইছে। নৱশৈল যুগৰপৰা এই সভ্যতাৰ ধাৰা চলি আহিছে। ভৌম-

বর্মন-পাল-চুতীয়া-কছাৰী-আহোম-কোঁচ,—কত ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠ-পোষকতাত আৰু বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ সমন্বয়ত এই ঐক্যমুখী অসমীয়া সংস্কৃতি গঢ় লৈ উঠিছে তাক জানিবলৈ হ'লে চৌধুৰীৰ ৰচনাৱলী অৱশ্যে পঠনীয়। বৰ্ত্তমানৰ অসমখন ভাস্কৰবৰ্মাৰ বা কত্ৰসিংহৰ দিনৰ অসম নহয়। বৃটিছ আৰু কংগ্ৰেছৰ দিনত ইয়াৰ জনসংখ্যা, আকাৰ, শিক্ষা, যাতায়াত ব্যৱস্থা, সাহিত্য, কলা আৰু টেক্‌ন'লজি আদিৰ বহুত পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল। পৰিবেশ আৰু চেতনাবো যথেষ্ট সলনি হৈছে। তথাপি প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগৰ সংস্কৃতিৰ লগত বৰ্ত্তমান যুগৰ সংস্কৃতিৰ যোগসূত্ৰ ছিন্ন হোৱা নাই। প্ৰতাপ চৌধুৰীৰ ৰচনাত এই যোগসূত্ৰবোৰ ফুটি ওলাইছে।

আজীৱন তেখেতে অসমৰ ইতিহাস পুনৰনিৰ্মাণৰ কামতে লাগি আছে। অধ্যাপনা কৰোঁতে অথবা বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ সঞ্চালক হৈ থাকোঁতে অথবা ৰাজ্য-পুনৰগঠন আয়োগক দিব লগা অসম সম্পৰ্কীয় প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰোঁতে অথবা ইতিহাসৰ সমল বিচাৰি হাবাথুৰি খাই ফুৰোঁতে তেওঁৰ ধ্যান আছিল এটাই, অসমৰ প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগীয় ইতিহাসৰ শূন্য অংশবোৰত কিদৰে পোহৰ পেলোৱা যায়। এইটোৱেই তেখেতৰ চিন্তাৰ ঘাই বিষয়। অসম বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্বৰ ইতিহাস, পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা অসম সম্পৰ্কীয় ৰেকৰ্ডৰ অনুসন্ধান আৰু অসমৰ পুৰাতত্ত্ব সম্পৰ্কীয় গৱেষণাৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে তেখেতে লিখা প্ৰবন্ধবোৰ এহাতে যেনেকৈ তেখেতৰ বিদ্যায়তনিক নিষ্ঠাৰ চিন, আনহাতে তেনেকৈ ভৱিষ্যত গৱেষণাবো দিশ নিৰ্ণয়ৰ সংকেত। উক্ত বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ দ্বাৰা সংগৃহীত আপুৰুগীয়া গ্ৰন্থসমূহৰ সম্পাদনা আৰু প্ৰাচীন সংস্কৃত গ্ৰন্থসমূহৰ তালিকা প্ৰস্তুতি আদি কামৰ যোগেদিও তেখেতে প্ৰাচীন অসমীয়া সংস্কৃতিৰ বহুত কথা পোহৰলৈ আনিছে। মহামহোপাধ্যায় ধীৰেশ্বৰাচাৰ্য্যৰ "বৃত্তমঞ্জৰী" তেখেতে সম্পাদনা কৰিছে। সেইদৰে

"বৈদ্যকসাবোদ্ধাৰ"ৰ দৰে আয়ুৰ্বেদৰ পুথি আৰু "স্মৃতিজ্যোতিষসাৰ সংগ্ৰহ" নামৰ জ্যোতিষ গ্ৰন্থও তেখেতে পোহৰলৈ আনিছে। "এ কেটেলগ অৱ্‌ সংস্কৃত মেনাস্ক্ৰিপ্টচ্‌" নামৰ স্ব-সম্পাদিত গ্ৰন্থ তালিকাখনেও প্ৰাচীন অসমৰ সংস্কৃত সাহিত্য সম্পৰ্কে আমাক বহুত তথ্য জানিবলৈ দিছে।

ইয়াৰ বাহিৰেও তেখেতে দেশৰ বিভিন্ন গৱেষণা পত্ৰিকাত ভালেমান ইতিহাস সম্পৰ্কীয় মূল্যবান প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ কৰিছে। তাৰে কিছুমান "অমৃত মন্থন" নামৰ সংকলনটিত একত্ৰিত কৰিছে। এই গ্ৰন্থৰ দুটা ভাগ। প্ৰথম ভাগত আছে কেইটামান অসমীয়া প্ৰবন্ধ। দ্বিতীয় ভাগত আছে ইংৰাজী প্ৰবন্ধসমূহ। গোটেই প্ৰবন্ধবোৰৰ যোগসূত্ৰ ৰক্ষা কৰিছে লেখকৰ অসমৰ ইতিহাস পুনৰ ৰচনা আৰু অসমীয়া প্ৰমূল্য জীয়াই ৰখাৰ কামনাই। ইতিহাস ৰচনাৰ পদ্ধতিসমূহ মানি চলি এই ৰচনাবোৰ লিখা বাবে এই ৰচনাবোৰ ঐতিহ্যায়তনিক দিশৰপৰা যথেষ্ট মূল্যবান। এই ৰচনাবোৰৰ মাজেদি এজন বহুগুণী ইতিহাসবিদৰ ছবি ফুটি উঠিছে। একেধাৰে তেওঁ কলি পঢ়োঁতা, মুদ্ৰা অধ্যেতা, মূৰ্ত্তি-ভাস্কৰ্য্য-মৃৎপাত্ৰ-শিলাস্তম্ভত ইতিহাসৰ তথ্য বিচাৰোঁতা আৰু অক্ষৰ বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ। এই প্ৰবন্ধবোৰে অসমৰ সংস্কৃতিৰ বৰঘৰৰ কিছুমান আন্ধাৰ চুকত পোহৰ পেলোৱাত সহায় কৰিছে। অসমত বৌদ্ধধৰ্ম আছিলনে? আদি বৌদ্ধধৰ্ম আৰু হীনযানৰ ধৰ্ম প্ৰচলনৰ নিদৰ্শন নাপালেও মহাযান তথা বজ্ৰযান ধৰ্মৰ প্ৰচলনৰ কথা সাহিত্য, লোকসংস্কৃতি আৰু মন্দিৰ-ভাস্কৰ্য্যই প্ৰমাণ কৰিছে। ইয়াক তান্ত্ৰিক বৌদ্ধধৰ্মও বুলিব পাৰি। কছাৰী ৰজাসকলৰ ৰাজত্বৰ কাল নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিনে? হাফলং অঞ্চলত পোৱা কছাৰী ৰজাৰ বহু সংখ্যক মুদ্ৰা অধ্যয়ন কৰি তাত পোৱা তথ্যৰ লগত কছাৰী বুৰঞ্জীৰ তথ্যবোৰ বিজাই, এটা প্ৰবন্ধত চৌধুৰীয়ে কছাৰী ৰাজত্বৰ কাল নিৰ্ণয় কৰিবলৈ

চেষ্টা কৰিছে। মাধৱকন্দলীৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল মহামাণিক্য। ৰাজত্বৰ সময়-ক্ৰমত তেওঁকো এখন আসন দিবলৈ চৌধুৰীয়ে চেষ্টা কৰিছে। বৰাহ যে কছাৰী ৰজাৰ ৰাজত্বৰ প্ৰতীক এই কথাও চৌধুৰীয়ে আঙুলিয়াই দিছে। অসমীয়া আখৰৰ আৰম্ভণি কেতিয়া ? চৌধুৰীয়ে কলি পটি অষ্টম শতিকা মানত তাৰ তাৰিখ নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। কামৰূপী প্ৰাকৃত বুলি এটা বস্তু আছিলনে? আন দুই-এজন পণ্ডিতৰ দৰে চৌধুৰীয়েও কৈছে, আছিল। এসময়ত এটা সুবিস্তাৰিত এলেকাত ভাব আদান-প্ৰদানৰ বাবে এই প্ৰাকৃত ব্যৱহৃত হৈছিল। চৰ্য্যাপদৰ ভাষা বা অংকীয়া নাটৰ ভাষা এই কামৰূপী প্ৰাকৃতৰে ৰকম মাথোন। কামৰূপী প্ৰাকৃতৰপৰাই অসমীয়া ভাষাৰ জন্ম বুলি চৌধুৰীৰ ধাৰণা।

সেইদৰে সত্ৰ অনুষ্ঠানটোৰ জন্ম শংকৰদেৱৰ আগৰ বুলি ক'বলৈ চৌধুৰী - আগবাঢ়ি আহিছে ১২-১৩শ শতিকাৰ আমবাৰীৰ ফলি-পটি। কেতেকীবাৰী (দিছিঙীয়া) সত্ৰৰ পম খেদি গৈ, তেওঁ আকৌ দীঘলীপুখুৰীৰ পশ্চিমপাৰ ওলাইছেগৈ। আমবাৰীৰ খনন কাৰ্য্য চলি থাকোঁতে এই ঠাই টুকুৰাত এটা মন্দিৰৰ ভগ্নাৱশেষ আৰু বহুত শিল আৰু পোৰা মাটিৰ মূৰ্ত্তি ওলাইছিল। তাৰ কথাও তেখেতে প্ৰসংগক্ৰমে উল্লেখ কৰিছে। আমবাৰীত ওলোৱা "কেৱলীন"ৰ (চীনা মৃৎপাত্ৰৰ টুকুৰা) লৈও তেওঁ জল্পনা-কল্পনা কৰিছে। ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা - সভ্যতাৰ কথা ক'বলৈও তেওঁ পাহৰা নাই। অসমীয়া ভাষা (লিখিত বা কথিত ৰূপত) ইয়াৰ কামৰূপী চুতীয়া, আহোম, কছাৰী, নগা, জয়ন্তীয়া, কোঁচ ৰজাসকলেই প্ৰচলন কৰোৱাইছিল। কছাৰী ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ৰচিত হৈছিল ৰামায়ণ আৰু নাৰদীয় সংহিতাৰ অনুবাদ। প্ৰবাদমতে তাম্ৰধ্বজ ৰজাৰ পত্নী চন্দ্ৰপ্ৰভাৰ নিৰ্দেশত নাৰদীয় সংহিতা অনূদিত হৈছিল। এনেকুৱা বহু তথ্য আছে যিবোৰে আমাক ভাবিবলৈ বাধ্য কৰে যে অসমীয়া ভাষা বহুভাষিক অসমৰ বিভিন্ন গোষ্ঠী-

সমূহৰ মাজত বাজহুৱা আদান-প্ৰদানৰ মাধ্যম আছিল। অসমৰ ইতিহাস বাবেবৰণীয়া অসমীয়া মানুহৰ সভ্যতা গঢ়াৰ ইতিহাস। "অমৃত মন্থন"ৰ প্ৰবন্ধবোৰ পঢ়িলে এই ধাৰণা দৃঢ় হয়। অসমীয়া মানুহৰ ইতিহাস ভাস্কৰবৰ্মা, মহামাণিক্য, কদ্ৰসিংহ, নৰনাৰায়ণ, লাচিত, শংকৰদেৱৰ সাধনাৰ ইতিহাস।

"অমৃত-মন্থন"ৰ সকলো কথা ইয়াত জাপি দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই। সমগ্ৰ গ্ৰন্থখন মনপুতি পঢ়িবলৈও মই সময় পোৱা নাছিলোঁ। কিন্তু, অমৃতৰ অলপেই যথেষ্ট। মোৰ সন্দেহ নাই যে গ্ৰন্থখন অসমৰ ইতিহাস সম্বন্ধীয় গ্ৰন্থৰ ভিতৰত এখন লেখত ল'বলগীয়া গ্ৰন্থ হ'ব। পাঠক আৰু গৱেষক উভয়েই ইয়াত পাব একতা আৰু সমন্বয়ৰ অমৃত, বিভেদ আৰু বিচ্ছিন্নতাৰ হলাহল বিষ নহয়।

চৌধুৰীয়ে তেওঁৰ ৰচনাৰ সংকলনটিৰ নাম ৰাখিছে "অমৃত-মন্থন।" ভাগৱতৰ 'অমৃত-মন্থন' কাহিনীটো মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে অসমীয়াত পুনৰ ৰচনা কৰিছে। ইয়াত দেৱাসুৰৰ যুদ্ধ আৰু সাগৰ মন্থনৰ কাহিনী মহাপুৰুষে বৰ মনোৰমকৈ বৰ্ণাইছে। সাগৰ মন্থন কৰিলে গৰলো ওলায়, অমৃতো ওলায়। ৰসিক ভক্তৰ মন অমৃতৰ ফালেই। "কৃষ্ণ-কথা যিবা ভণে, যিবা শুনে এক মনে, সংসাৰ তৰয় সেহি জন।" ড° চৌধুৰীৰ "অমৃত-মন্থন" কৃষ্ণ-কথা নহয়, অসম কথা বা অসমীয়াৰ কথাহে। এক কথাত, ই শাস্ত্ৰ নহয়, ইতিহাসহে। তেখেতে এই কথা ৰূপক অৰ্থতহে ব্যৱহাৰ কৰিছে। ইতিহাস মন্থন কৰিলে অমৃত ওলায় নে গৰল? চৌধুৰীৰ নিশ্চিত ধাৰণা অমৃত। এই অমৃতে হেজাৰ দুৰ্যোগৰ মাজতো অসমীয়া মানুহক যুগ-যুগান্তৰ ধৰি জীয়াই থাকিবলৈ প্ৰেৰণা যোগাব।

খাৰঘুলি, গুৱাহাটী-৭৮১ ০০৪
১।৫।৯৫

বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য

পাতনি (PREFACE)

আনো, প্ৰবন্ধাৱলীৰ নামকৰণ আচহুৱা লাগিব। পুস্তকখনিত সুধা নাপায় : তিতা-কেঁহাৰ সমাবেশহে পাব। অনসন্ধিৎসু মনৰ মাত-কথা, ভাল-বেয়া গুণাভিষিক্ত সোৱাদৰ উৱাদিহ পাব। বাছনি কৰা হোৱা নাই। অ'ৰ-ত'ৰপৰা বুটলি লৈছোঁ। কিছুমান অত্যাৱশ্যকীয়, যথা উত্তৰবৰবিল-হাওৰাঘাটৰ-পৰা উদ্ধাৰ কৰা ৰজা বলবৰ্মাৰ (তৃতীয়া) তাম্ৰ শাসন, যিখন মূলে সৈতে অসমীয়াত অসম সাহিত্য সভাৰ পত্ৰিকাত ১৯৫৮-৫৯ চনতেই প্ৰকাশ কৰা হৈছিল (পঞ্চদশ বছৰ, সংখ্যা ৩, পৃঃ ১৮৭—৯৪) হেৰাল, নাইবা বিচাৰি নাপালোঁ। অলপ লৰা-ঢপৰাও কৰিলোঁ। কাৰণ আছে। অসমীয়াত তাকৰ পালো, ইংৰাজীত অধিক। সকলো দিশ সামৰিব পৰা জোখৰ নহয়। কিছু আভাসহে দিছো। এইয়া দুয়ো প্ৰকাৰ লেখাৰেই মুখবন্ধ : এৰা বাটৰ সুৰ, নাইবা সুৰৰ ধ্বনি।

প্ৰবন্ধকেইটা ইতিমধ্যে নানা আলোচনী-পত্ৰিকাত প্ৰকাশ পাইছে। বহুতে হয়তো নাজানে। ইয়াত একগোট কৰি চৰ্বিত-চৰ্বণতকৈও বেছি কৰা হৈছে। পাঠকৰ মনৰ কথা আগ ধৰি কোৱা উত্তম। যেনেকৈ ওলাইছিল, তেনেকৈ ৰখা হৈছে, যদিওবা হাত-ফুৰোৱাৰ আৱশ্যক অনুভৱ কৰিছিলোঁ। কলম ধৰিছিলোঁ প্ৰায় পঞ্চাচ বছৰ আগতেই। কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ মুখপাত্ৰত ১৯৪৪ চনতেই মোৰ প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ পাইছিল (Neolithic Culture in Kāmarūpa)। ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰা নহ'ল। কাৰণ, নতুন গৱেষণাৰ পাছত (নিজেই কৰিছো) ইয়াৰ গুৰুত্ব কমিছে। তেনেকৈ আৰু প্ৰকাশ নকৰা ৰচনাৱলী আছে। পুনঃ প্ৰকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্য মাত্ৰ এটাই। সকলোফালৰপৰা হেঁচা-চেপা খাই নিৰ্মূল হৈ যাব ধৰা অসমীয়া নামধাৰী গোষ্ঠীৰ আত্মচেতনা জগাই তোলা, যাতে আমি গৌৰৱোজ্জ্বল ঐতিহ্যৰ ৰামধনু অৱলোকন কৰি কৰি বিভোৰ হৈ নাথাকিম। কামে-কাজে স্বাৰ্থহীন নিষ্ঠাৰে লাগি আমাৰ মূৰৰ ওপৰত ঘূৰি থকা কুচক্ৰ নবিদূৰ কৰি, যাৰ বাদ্ধি উঠি লুপ্ত হৈ যোৱা বা জহি পৰা সমৃদ্ধিৰ আঁত বিচাৰি মানুহ (জনতা নহয়) হিচাপে জীয়াই থাকিবলৈ

ঘনোৱল আনিম : আমাৰ জাতীয় সত্তাৰ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব দিল্লীৰ Colonialism আৰু দিছপুৰৰ divide and rule তথা alienation খৰ্ব কৰি, প্ৰতিহত কৰি। বিদেশীৰ আক্ৰমণ নতুন নহয়। পাতনি মেলিছিল বৃটিছৰ দিনতেই। আমাৰ শাসকে অৱৰোধ নকৰিলে, নকৰে। ই সৰ্বজন বিদিত। অসমৰ নিছলা বাইজ অন্ন-বস্ত্ৰৰ দুখত পৰিও ৰাজকোষ বঢাওক। কাৰণ ৰজা-মহাৰজা, ৰাজনীতি কৰা আভিজাত্য শ্ৰেণীৰ (VVIP, VIP) পেট ভৰাব লাগে, লাস-বিলাসত থাকিব লাগে। এই প্ৰাচীৰ কোনে ভাগিব? কোনে খণ্ড-বিখণ্ডিত অসম জোৰা লগাব? জানো, কোনেও নকৰে, বুৰঞ্জীৰ বাণী অৰণ্যত ৰোদন হৈছে। ৰোদন হৈ থাকিব।

গাবৰ মন যায়, আমি অসমীয়া কাৰণেহে ভাৰতীয়, ভাৰতীয় কাৰণে অসমীয়া নহয়। আমি কেৱল অসমীয়াকহে বুজোঁ, বিদেশীক নহয়। আমাৰ জাতীয় প্ৰেম ইয়াতেই আৰম্ভ। আমাক শোষণকাৰী, কোটিপতি ভাৰতীয় নাগৰিকক নালাগে। **ভাৰতৰ জয়গান আমিয়েই প্ৰথমে গাইছোঁ। দুখৰ বিষয়, ভাৰতৰ জাতীয় সংগীতত কামৰূপৰ নাম নাই।** কোনোবাই মন কৰিছেনে? এই অৱমাননা ইচ্ছাকৃত। নাইবা জ্ঞানান্ধতাৰ পৰিচায়ক।

স্বাধীনতাৰ প্ৰথম আন্দোলন ইয়াতেই হৈছিল ১৮২৮ চনত। ভাৰতৰ কোনো অংশত সেই আন্দোলন হোৱা নাছিল। আমাক ১৮২৬ চনৰ ভৌগোলিক-সাংস্কৃতিক অৱয়ৱ লাগে : তুজনা গুৰু শংকৰ-মাধৱৰ তিনি ৰাজ্য ভোগ কৰিব লাগে। বুৰঞ্জীৰ পুনৰাবৃত্তি হৈয়েই থাকে। গতিকে ইটো অবাস্তৱ নুবুজিব।

পঢ়ুৱৈ সমাজ, তথা জনগণে লেখাসমূহ পঢ়ি বিশ্লেষণ কৰি বক্তব্যখিনি কণমানি হ'লেও আদৰণীয় বুলি ধৰিলে লিখকে কৃতাৰ্থ মানিব। নধৰিলেও কথা নাই। লেখাৰ মাজত সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ ধাৰা বিশেষহে পাব। লিখা হৈছে ঐতিহাসিক সমলৰ ওপৰত, নিজস্ব দাৰ্শনিক ব্যাখ্যা খুচৰি আনি। বুধজনে বা কেনেকৈ লয়? বৈষ্ণৱ সত্ৰৰ আঁতিগুৰিৰ ওপৰত লিখা প্ৰবন্ধতো নিজস্ব মত দাঙি ধৰি কৈছোঁ, আমাৰ ধৰ্ম ঠিক মহাপুৰুষীয়া—ভাগৱতী নহয়। শ্ৰীমন্ত শংকৰ আৰু মাধৱক মহাপুৰুষ আখ্যা দিয়া কথা জানো। এঠাইত শংকৰক জগদ্‌গুৰু আখ্যাও দিয়া হৈছে। মহাপুৰুষীয়া বুলি ক'লে, আজিৰ যুগত নিকা সংহতিৰ ধৰ্মহে পৰে। ভাগৱতীৰ অৰ্থ বিষ্ণু-কৃষ্ণ, তথা একেশ্বৰ বাদৰ ধৰ্মত বিশ্বাসী ভক্ত। শ্ৰীকৃষ্ণ নানা পুৰাণকে আদি কৰি গীতোপনিষদ আৰু

সংহিতাত আছে, আৰু কেৱল ভাগৱতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি দুজনা গুৰুই আমাৰ নাম-ভক্তি ধৰ্ম, তথা নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম অসমত প্ৰচাৰ কৰা নাছিল। দুজনা গুৰুৰ বাদে আন দুজনা আচাৰ্য্য হৰিদেৱ-দামোদৰদেৱে একেই ধৰ্মৰ পাতনি মেলিছিল। পাছৰ ব্যতিক্ৰমৰ ব্যাখ্যা প্ৰবন্ধত দিয়া হোৱা নাই। লিখকৰ ইংৰাজী প্ৰবন্ধঃ ভাৰতীয় দৰ্শনলৈ শংকৰদেৱৰ অৱদানত, তেওঁৰ দৰ্শনৰ ব্যাখ্যা আছে। মতবিৰোধ শুভ লক্ষণ বুলি ধৰি লৈছোঁ। তেনেকৈ ক্ৰটী-বিচ্যুতি (লেখাৰ-ছপোৱাৰ) বিশ্লেষণীয়। ধৰ্তব্যং ন ঃ যত্ৰ "সজ্জনবো বুৰে নাও।" অলং বিস্তৰেণ।

আলোচনী-পত্ৰিকাদিত মোৰ লেখাখিনি স্থান দিয়াৰ কাৰণে তাৰ কৰ্ম-কৰ্তাসমূহলৈ অশেষ বিনম্ৰ ধন্যবাদ যাচিলোঁ। ইয়াৰ দ্বাৰাই অনুমতিও লোৱা হ'ল। অসমীয়া সাহিত্যৰ খনিকৰ, জ্ঞানপীঠ বঁটা বিজয়ী স্বনামধন্য ড° বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্যদেৱলৈ "আগ-কথা" লিখি পুস্তকখনিৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়োৱাৰ কাৰণে কৃতজ্ঞ থাকিলোঁ। নানাৰূপে সাহায্য আগবঢ়োৱাৰ কাৰণে বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ কৰ্মচাৰী শ্ৰীভৃগুৰাম ডবালীও ধন্যবাদৰ পাত্ৰ। গুৱাহাটীৰ ছপাশাল, পূৰ্বদেশ মুদ্ৰণৰ মালিক শ্ৰীপ্ৰশান্ত শৰ্মালৈকেও শলাগ যাচিলোঁ।

মাধৱদেৱপুৰ ঃ গুৱাহাটী-৮
১৫।৪।৯৫

প্ৰতাপ চন্দ্ৰ চৌধুৰী

অমৃত মন্থন (অসমীয়া ভাগ) প্ৰথম খণ্ড

সূচীপত্ৰ (CONTENTS)

CHURNING OF NECTAR—PART—II

অসমীয়া গদ্য সাহিত্যৰ আওপুৰণি নিদৰ্শন

নতুন আৱিষ্কাৰে পুৰণিক নতুন কৰে। ইয়াৰ নিদৰ্শন প্ৰত্নতত্বই আগ বঢ়ায়। লিপিতত্বই ইয়াৰ সহায়ক হয়। ভাষাবিজ্ঞান সন্মত সাহিত্যই প্ৰামাণ্য দিয়ে। আমাৰ শিলালিপি, তাম্ৰলিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ সম্যক হোৱা নাই। যি কণ হৈছে তাৰ ওপৰত কলম ধৰিছো।

যি সময়ত ভক্তিবিবেক প্ৰণেতা সংস্কৃত পণ্ডিত ভট্টদেৱক কথাভাগৱত, কথা-গীতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অসমীয়া গদ্য সাহিত্যৰ জনক বুলি কোৱা হৈছিল, সেই সময়ত অইন গদ্য সাহিত্যৰ চানেকি আৱিষ্কাৰ হোৱা নাছিল। এতিয়া হৈছে। অৱশ্যে পণ্ডিতজনাৰ সাহিত্যত আধুনিকতা বিদ্যমান। কামৰূপী প্ৰাকৃত তেনেকৈ নাই। প্ৰবন্ধ লেখক কোনোপধ্যে লিপিতত্ববিদ, ভাষাতত্ববিদ সাহিত্যিক নহয়। কিন্তু সভ্যতাৰ সমলৰ পুৰণিক চালি-জাৰি চাই ঐতিহাসিক দৃষ্টি ভঙ্গীৰে বিশ্লেষণ কৰি সত্যতা সাব্যস্ত কৰাত কণমানি হলেও মেধা আছে। এই বিষয়ত শুদ্ধ-ভুল ধাৰণা বিচাৰ্য্য, কোনোবাই যদি মন কৰে। ভাল পাম।

পদ্যত গদ্য থাকে, গদ্যত পদ্য, নিভাজ নহলেও। অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দালংকাৰত লিখা কাব্যত গদ্যৰ প্ৰাচুৰ্য্যতা থাকে। আধুনিক কবিতাত গদ্য ৰূপৰ পৰিপূৰ্ণতা দেখা পোৱা যায়। ইও গদ্য-পদ্যৰ সংমিশ্ৰণত ওপজা বাঞ্ছকৰনীয়া সৌন্দৰ্য্যসিক্ত সাহিত্যৰ অমূল্য সম্পদ। কালিদাসৰ মহাকাব্যত আখ্যান-উপন্যাসৰ আধাৰত গদ্য আছে। ৰামায়ণ, মহাভাৰত, গীতা পুৰাণাদিতো একে কথাই বৰ্ত্তা যায়। কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰ নাথৰ ইংৰাজী গদ্যত লিখা "Created Unity" পুস্তকৰ "সভ্যতাৰ" ওপৰত লিখা প্ৰথম শাৰীত কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্য আছে, যথা "Civility is beauty of behaviour"। যতীন দুৱৰাৰ "কথা-কবিতা" পুথিত গদ্য-পদ্য-গদ্যৰ সমাবেশ পোৱা যায়। সাহিত্যৰথী বেজবৰুৱাৰ গদ্য লেখাত অসমীয়া জীৱনৰ

ৰূপ-ৰস-গন্ধৰ পদ আছে। ডঃ বাকত্তিৰ গদ্য-প্ৰবন্ধত পদৰ ৰূপ ৰস আছে, যেনেকৈ অসম কেশৰী ৰায়চৌধুৰীৰ "তুমি" কবিতাত স্বজীৱনৰ অভিব্যক্তি, তথা গদ্য আছে। নলিনীবালা দেৱীৰ "সন্ধিয়াৰ সুৰ"ৰ কাৰুণ্যৰ মাজত জীৱনাদৰ্শৰ প্ৰতিফলন ৰূপত গদ্য আছে। ডঃ বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ গদ্যলেখাত পদৰ সৌন্দৰ্য্য সম্বলিত ৰসৰ চিত্ৰপট বিদ্যমান। উক্ত উদাহৰণে গদ্য-কাব্যৰ পাৰ্থক্যৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে যেন অনুমান হয়। সাহিত্যৰ ৰস "সুন্দৰৰ আৰাধনা জীৱনৰ খেল" দুয়োপ্ৰকাৰ লেখাতেই থাকিব লাগে।

অলপ ফালৰি কটা হৈছে। আমাৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল, অসমৰ আওপুৰণি গদ্য সাহিত্য। পুৰণি কি, গদ্য নে পদ্য? গুপ্তকে আদি কবি ৰাজপৰিয়ালৰ শিলালিপি, তাম্ৰলিপি পদত লিখা লেখাসমূহ ঠিক অসমৰ সমসাময়িক তাম্ৰলিপি সদৃশ সংস্কৃতত লিখা লেখাসমূহৰ দৰে। আমাৰ ইয়াত শিলালিপি কিন্তু গদ্য-পদ্য দুয়ো প্ৰকাৰৰ লেখাত পাইছো। ৮ম-৯ম শতিকাৰ বিষ্ণুৰ বিগ্ৰহত খোদিত প্ৰস্তৰখণ্ড (দেওপানীৰ), আৰু লংকাৰ (নগাওঁ জিলা) শক ১২৭৪ চন ১৩৫২ৰ শিলালিপিখন সংস্কৃত পদত লিখা। অসমৰ পুৰণি তাম্ৰপত্ৰসমূহৰ শেষত গদ্যও আছে। অৰ্থাৎ গদ্য-পদ্য দুয়ো প্ৰকাৰৰ মিশ্ৰ লেখা লিপিসমূহ এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত হোৱা দেখা পাইছো। ভাষা কিন্তু সংস্কৃত, যদিওবা অ'ত ত'ত পুৰণি অসমীয়া, তথা কামৰূপী অপভ্ৰংশ, প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শন পোৱা গৈছে। লগতে পাইছো ব্ৰাহ্মী, দেৱনাগৰীৰ লগতে পুৰণি অসমীয়া অক্ষৰ-চানেকি। খৃঃ ৯ম শতিকাৰ পৰাই আমাৰ অক্ষৰৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটে, যিয়ে অসমীয়া গদ্য-পদ্যত লিখাৰ সহায়ক হয়। মনকৰিবলগীয়া, আমাৰ পুৰণি পুথিসমূহত শিলালিপি-তাম্ৰলিপিৰ অক্ষৰ বিশেষ পোৱা যায়। সেয়ে হলেও, তামিলক নধৰি আওপুৰণি প্ৰাদেশিক সাহিত্য অসমীয়াৰ বাহিৰে ভাৰতত নাই বুলি কলেও অত্যুক্তি কৰা নহব। ভাষা-সাহিত্যবিদে বা কি ধাৰণা কৰে?

প্ৰথমে কাব্যলৈ আহিছো, যাতে গদ্যৰ সময় নিৰ্ণয় কৰিব পাৰো। কমতাৰ ৰজা দুৰ্লভনাৰায়ণৰ দিনত (আনুমানিক খৃঃ ১৩৩০-৫০) পদত লিখা পুথিসমূহ হেম সৰস্বতীৰ "প্ৰহ্লাদ চৰিত" আৰু "হৰগৌৰী সংবাদ"; হৰিবৰ বিপ্ৰৰ "বভ্ৰুবাহন পৰ্ব" আৰু "লৱ-কুশৰ যুদ্ধ"; প্ৰায় একে সময়ৰে কদ্ৰ কন্দলীৰ "সাত্যকি প্ৰৱেশ" আৰু কবিৰত্ন সৰস্বতীৰ "জয়দ্ৰথ বধ কাব্য"। চৈধ্য শতিকাৰে অলপ পাছৰ বৰাহী কছাৰী ৰজা মহামাণিক্যৰ পৃষ্ঠপোষকতাত প্ৰণীত মাধৱ কন্দলীৰ "ৰামায়ণ", যিখনে আধুনিক অসমীয়া পদৰ চানেকি দাঙি ধৰিছে। উক্ত

কাব্যসমূহতো আগতে উল্লেখ কৰাৰ নিচিনা গদ্যৰ আখ্যান আছে। কেৱল কাব্য বুলি ধৰিলেও কথা নাই। ইযোৰত তেনেকৈ কামৰূপী প্ৰাকৃত পোৱা হোৱা নাই। কিন্তু, একাদশ-দ্বাদশ শতিকাৰ অসমীয়া তথা কামৰূপী অপভ্ৰংশ প্ৰাকৃতত লিখা "চৰ্য্যাপদ" আৰু বড়ু চণ্ডীদাসৰ "শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্ত্তন" অতিকৈ পুৰণি পদ্য সাহিত্য। ডঃ বাণীকান্ত কাকতিৰ মতে উক্ত পুথি পূৰ্বভাৰতীয় মাগধীয় অপভ্ৰংশত প্ৰণীত। কিন্তু, চৰ্য্যাপদৰ ভাষা আমাৰ তুলনা শুকৰ অংকীয়া নাট আৰু বৰগীতত কম-বেছি পৰিমাণে হলেও বিদ্যমান। উল্লেখনীয় যে আমাৰ শিলালিপি তাম্ৰলিপিত কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ প্ৰয়োগ আছে। শতিকে মাগধীয় অপভ্ৰংশৰ কথা কিয় চিন্তা কৰিবলগীয়া হ'ল। আনকি চৰ্য্যাপদৰ তাল, মান হুবহু বৰগীতত আছে। ইয়ে প্ৰমাণ নকৰে, আমাৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যত ব্ৰজভাষাৰ প্ৰাধান্য আছে। আমাৰ বোধেৰে উক্ত ভাষা যে ইয়ালৈ আমদানি কৰি অনা হোৱা নাছিল, ইয়াৰ প্ৰমাণ তলত দিয়া হ'ল। কব বিচৰা নাই, তেওঁলোকৰ লেখাত উত্তৰ ভাৰতীয় শব্দ, বাক্যৰাজিৰ লেখমানো প্ৰভাৱ পৰা নাই। পৰিছে, যিহেতু গুৰু দুজনা, তথা অন্যান্য শিষ্যবৰ্গ ভাৰত ভ্ৰমণৰ সময়ত মাগধী কিয়, আন আন ভাষা-ভাষী লোকৰ লগতো বিশেষকৈ ধৰ্মীয় প্ৰসংগত ভাষাৰ আদান-প্ৰদান ঘটিছিল, পুৰীতেই হওক, বা মথুৰা-বৃন্দাবনতেই হওক। ভাষাৰ ভাৱধাৰা আছিল উত্তৰভাৰতীয়। অপভ্ৰংশত কথা নাপাতিছিল যেন লাগে। আমাৰ মাত-কথা তালৈ গৈছিল, ঠিক যেনেকৈ উক্ত প্ৰান্তৰ মাত-কথা ইয়ালৈ আহিছিল ; ইয়েই আমদানি কৰা সুহুচায়। অপ্ৰাসংগিক নহব যদি চীন পৰিব্ৰাজক হিৱেন চাঙৰ টোকাৰ পৰা উল্লেখ কৰো—"কামৰূপৰ মাত-কথাৰ মধ্য ভাৰতৰ মাত-কথাৰ লগত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই।" ইয়েই প্ৰমাণ কৰে আমাৰ কথিত ভাষাৰ ঐতিহ্যৰ পৰম্পৰা।

কব বিচাৰিছো, আমাৰ প্ৰাগ-বৈষ্ণৱ আৰু বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ প্ৰকাশ ভঙ্গী, ৰূপৰেখাই উক্ত "দোহাকোষ" আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্ত্তনৰ লগত নিবিড় সম্বন্ধ পাতিছে, অন্ততঃ অংকীয়া নাট আৰু বৰগীতৰ শব্দকোষৰ ভাষাতাত্বিক বিচাৰত। বৌদ্ধসিদ্ধ আৰু বড়ু চণ্ডীদাসৰ পদৰ লেখা পুৰণি অসমীয়াৰ নিদৰ্শন বুলি ধৰা নহলে, আৰু হেম সৰস্বতী, কদ্ৰ কন্দলী আদিৰ পুথি যদি শুদ্ধ অসমীয়াৰ পদৰ নিদৰ্শন বুলি ধাৰণা কৰা হয়, তেন্তে কব লাগিব অসমীয়া গদ্যতেই আমাৰ লেখা আওপুৰণি। ইয়াৰ সুন্দৰ চানেকি গুৱাহাটীৰ সোমাজত ওলোৱা আমবাৰীৰ শিলালিপিয়ে দাঙি ধৰিছে এনেদৰে : আদিত্য সম সমুদ্ৰপাল ৰাজ্যে। প্ৰবল

সবাসিক সত্র। সগুণ ক্রিয়া। সন্ন্যাসীৰ বোলে হাৰ পুঞ্জ-সজ। যোগীহাটী। ৮ শক ঈশ বাণ চক্র। মূচ ভণতি। শিলালিপিৰ সময় ১১৫৪ শক (খৃঃ ১২৩২)। অৰ্থাৎ এয়া ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ অসমীয়া গদ্যৰ নিদৰ্শন, পদ্য সাহিত্যৰ অন্ততঃ এশ বছৰ আগৰ। শিলালিপিত মাত্ৰ ২ টা ক্রিয়া আছে, বোলে আৰু ভণতি। কিছুমান শব্দৰ প্ৰয়োগ তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ, যথা—সত্ৰ, হাটী, পুঞ্জ, সজ, মূচ, ভণতি। ইয়াত বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ ঠাচ আৰু কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ সমাবেশ আছে। ব্ৰজ ভাষা নাই। মনকৰিবলগীয়া, শিলালিপিখন বৰ্ত্তমান খনন কাৰ্য চলোৱা আমবাৰীৰ গাতে লাগি থকা এস্পোৰিয়াম নিৰ্মাণ কৰা সময়ত কাৰুকাৰ্য্যখচিত প্ৰস্তৰ খণ্ডৰ লগত মাটিৰ তলত পোৱা হৈছিল। ইয়াত নতুন ৰাজধানী পাতিছিল ৰাজঅট্টালিকা সৈতে স্থিতবৰ্মাই ষষ্ঠ শতিকাত ভাস্কৰ বৰ্মনৰ প্ৰায় এশ বছৰ আগত (ডুবী তাম্ৰপত্ৰ, পদ ৩৭)। ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাত গঢ়ি উঠা বৌদ্ধসিদ্ধ সকলে খনন কাৰ্যত ওলোৱা মন্দিৰত (মণ্ডপ সৈতে) সগুণ ক্রিয়া অৰ্থাৎ বলি দিয়া কৰ্ম সম্পন্ন কৰিছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে ভস্ম সৈতে ওলোৱা জীৰ্ণ ছাগলীৰ মূৰত। গৰ্ভগৃহৰ ওচৰতে পৰি থকা দেখিছিলো। গতিকে শিলালিপিখনে গদ্য সাহিত্যৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰাৰ লগতে তাত এটি তান্ত্ৰিক-বৌদ্ধ মন্দিৰ থকাৰ প্ৰামাণ্য দিয়ে, যি সত্ৰখন সবাসিক আছিল। নিৰ্মাণৰ কাল পালবংশই ৰাজত্ব কৰা সময়ৰ, অৰ্থাৎ দশম-একাদশ শতিকাৰ। ইয়াত অন্য দেৱ-দেৱীৰ বিগ্ৰহৰ লগত অত্যধিক তান্ত্ৰিক প্ৰত্নতাত্ত্বিক সম্পদ, যথা শিৱলিঙ্গ পোৱা গৈছে। মন্দিৰটো ৰাজকীয় আছিল যিহেতু অন্যান্য দেৱ দেৱীৰ বিগ্ৰহো তাত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। ঐতিহাসিক তাৎপৰ্য্য বাদ দিও শিলালিপিখনৰ অসমীয়া গদ্যৰ চানেকি অভূতপূৰ্ব, এই কাৰণেই ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আগভাগতেই গদ্য সাহিত্যৰ ইয়াত জন্ম হৈছিল, পুৰণি পদ্যৰ আগত, কামৰূপী প্ৰাকৃত শব্দ প্ৰয়োগ ইয়াত যিমানে থাকক। লিপি একেবাৰে আধুনিক অসমীয়া সদৃশ। জীৰ্ণ অৱস্থাত পাঠোদ্ধাৰ কৰিছিলো। ভুল থাকিব নালাগে।

পাছৰ দ্বিতীয়খন শিলালিপি নগাওঁৰ গছতলৰ। পাঠোদ্ধাৰ এনেদৰে কৰিছিলো : সীমা এৰিয়া যৱন ডবাকত গয়ত। (শক ১২৮৪) বেদাষ্ট বাণী গগন॥ শ্ৰীবিষ্ণু বাসধৰ শৈলকাৰ। শকত ম্লেচ্ছ ইখান উযাসা। দেখহ বৈৰ বংগাল (মুছলমান) বহু কাৰ্য্যত ইহাত ফণ্ড॥ বহাথ জল। তোমৰ সঞ্চাত যাম॥ (ন) দী জলশ্ৰী। পঞ্চকাথ্য বাস্তবোল। জলসেনাই বৈৰিক ভাঙি

অলাৰশেৰ খেদাবি॥ ১২৮৪ শকৰ (খৃঃ ১৩৬২) শিলালিপিখন আধুনিক অসমীয়ালিপি আৰু গদ্যত লিখা। ইয়াত তৃফনা শুকৰে নাট-বৰগীতত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা বিদ্যমান। ইও প্ৰামাণ্য ধৰে তেৰাসৰে ব্ৰজ বা অন্যভাষা আমদানি কৰা নাছিল। ইয়াতেই ক্ৰমবিকাশো পাইছিল। ইয়াত কামৰূপী প্ৰাকৃত শব্দকোষৰ চানেকিও বিদ্যমান। মনকৰিবলগীয়া শব্দ, বাক্যাংশ, গয়ত, ইথান, উআসা, ৰেখহু, ইহাতকও, তোসৰ সপ্তাত ষাস, পঞ্চকাথ্য, ভাঠি অলাৰশেৰ খেদাবি। শিলালিপিত ৰজাৰ নাম নাই; কিন্তু লংকাবথনৰ (নগাঁও জিলা) সংস্কৃতত খোদিত ১২৭৪ শকৰ (খৃঃ ১৩৫২)—(ৰেমাৰ্কি অংগুৰু শাকে), ৰবাহী-কছাৰী মহামাণিক্য ৰজাৰ দিনৰ অসমীয়া লিপিৰ নিদৰ্শনে লিপিতত্বৰ সহায়ক হৈছে। আগত উল্লেখ কৰাখনো সেই ৰজাজনাৰ।

উল্লেখ কৰা হৈছে, দুৰ্লভনাৰায়ণৰ দিনৰ অসমীয়া পদ্যত লিখা পুথি সমূহতকৈ আমবাৰীৰ গদ্য প্ৰায় এশ বছৰ আগৰ, আৰু ভট্টদেৱৰ গদ্য সাহিত্য বেছি নহলেও অন্ততঃ দুশ বছৰ পাছৰ। গদ্যৰ চানেকি হয়তো আৰু ওলাব। দুতিৰাম হাজৰিকাৰ পদ্যবুৰঞ্জী বাদ দিলে, পুষ্ট গদ্যত প্ৰণীত অপৰ্যাপ্ত বুৰঞ্জী আৰু অন্যান্য গদ্য সাহিত্যই প্ৰমাণ কৰে যে অসমীয়া গদ্য সাহিত্যৰ পুৰণি ঐতিহ্য, পৰম্পৰা আছে, যাৰ নিদৰ্শন ভাৰতৰ বাকীবোৰ সাহিত্যত বিৰল। বিৰল যেনেকৈ মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ পদ্যতুল্য। এই ঐতিহ্যপূৰ্ণ, গৌৰৱোজ্জ্বল অসমীয়া সাহিত্য ভাণ্ডাৰ, তথা সভ্যতাৰ দৰ্পণ, কলা-কৃষ্টিপুষ্ট অসমীয়া জাতি আজিও অৱহেলিত কিয়? কিয় আমাৰ সাহিত্যৰ কাণ্ডাৰীসকলে এই বিষয় সামৰি সম্যক নিলিখি আমাক জাৰৰৰ দ'মৰ ঠাইত ৰাখিবলৈ সুবিধা দিছে? কিয় জাতীয়স্তৰত আমাৰ সাহিত্য-সভ্যতাৰ সম্ভাৰৰ প্ৰতিকৃতিৰ চাকথিনি মূৰ্তমান কৰা নহয়? আৰু কিয় অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী লেখকে আমাৰ গদ্য সাহিত্যৰ পাঠোদ্ধাৰ মানি লৈ মন্তব্যখিনি তাত স্থান দিয়া দেখা পোৱা নাই?*

---

* ২৪।২।৯৫ তাৰিখৰ অসম বাণীত প্ৰকাশিত।

প্ৰাচীন অসমীয়া সংস্কৃতি

যাৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰাজি সুন্দৰ, সাজ-সজ্জা সুন্দৰ, জন সুন্দৰ, গীত-বাদ্য সুন্দৰ, সেই মনোৰমা, সুউচ্চ সংস্কৃতিৰ প্ৰতীক সোণৰ অসম আজি সমস্যা-জৰ্জ্জৰিত, খণ্ড-বিখণ্ডিত। ভাষা-সাহিত্য, কলা-কৃষ্টিতো কু-প্ৰভাৱ নপৰাকৈ থকা নাই। ইয়াৰো এখন বুৰঞ্জী হয়। এই পৰিবেশত থাকি কোনোৰ মন বিষাদ-ম্লান, কোনোৰ হৰ্ষাপ্লুত; কোনোৱে বা নিৰ্লিপ্ত নিৰ্বিকাৰ, কোনোৱে আত্মতুষ্টিত বিভোৰ। থলুৱা, হাড়ে-মগজুৱে অসমীয়াৰ প্ৰাণৰ আৰ্তনাদেও বিজতৰীয়া তথাকথিত ৰাজনীতি বিশাৰদৰ কাণসাৰ নকৰায়। আলৈ-অতিথি প্ৰভাৱান্বিত শাসন-তন্ত্ৰৰ কৰ্ণধাৰসকল জন-গণৰ পৰা আঁতৰি গৈছে। এইসকল অসমীয়াও নহয়, ভাৰতীয়ও নহয়। মনত ৰাখিব লাগিব, আমি অসমীয়া কাৰণেহে ভাৰতীয়। আমাৰ সত্তাৰ, আত্ম-বিকাশৰ, গৰিমা-প্ৰতিষ্ঠাৰ বিনিময়ত, নাইবা প্ৰতিবেশী ৰাজ্যৰ লোলুপ-ঈৰ্ষা-দৃষ্টিত গোটেই দেশখনৰে অপূৰণীয় ক্ষতি হয়; ইয়াৰ অৱয়ৱ পৰিপুষ্ট কৰা নাই। আমি লাগিলে অসমীয়া সংস্কৃতিতে জাহ যাম, অনা-অসমীয়াত নহয়। কিন্তু আজি সেই অৱস্থাই আমাৰ ছুৱাৰ-দলিত। ইয়াৰ গতিৰোধ কৰে কোনে? শ্ৰীমন্তশঙ্কৰে, নে আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকনে; মণিৰামে নে বেজবৰুৱাই; অকচিকৰ, অকাৰ্য্যকৰী বাক-বিতণ্ডাই নে সুপৰিকল্পিত সমূহ প্ৰচেষ্টাই? নিৰীহ সৰল অসমীয়াই নে কূটনীতিজ্ঞ স্বাৰ্থপৰ ৰাজনৈতিক ব্যক্তিবিশেষে? ইয়াৰ উত্তৰো আমিয়েই দিব লাগিব। গতিৰোধ যেয়ে নকৰক কিয়, সমগ্ৰ ভাৰতবাসীৰে এইটো উপলব্ধ হোৱা বাঞ্ছনীয়, থলুৱা অসমীয়া মাতৃবোলৰ, সংস্কৃতিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ দি, ইয়াকে চৰ্চি বিকাশ সাধন কৰি থকাৰ স্বত্ব জন্মগত; ই অখণ্ডনীয়, অলঙ্ঘনীয়। ইয়াৰ ওপৰত পুনঃ পুনঃ কুঠাৰাঘাত পৰিলে ইয়াৰ থলুৱা বাসিন্দাই ওফৰাই পেলাবলৈ, নাইবা আওবাটে বাটকুৰি বোৱাৰ শঙ্কা আছে বুলি ভ্ৰান্ত স্বাৰ্থান্ধ, ঠেক মনোবৃত্তিৰ জনগণে জানি থোৱা উচিত হব।

প্ৰশ্ন উঠে, অসমীয়ানো কোন! আৰু অসমীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰূপেই বা কি?

অসমীয়াৰ নিজৰ জাতীয় চৰিত্ৰ আছে। এই চৰিত্ৰ প্ৰকৃতি স্বভাৱগত প্ৰকাশ পাইছে আমাৰ ব্যৱহাৰ, পিন্ধন-উৰণ, খোৱা-বোৱা, দিয়া-থোৱাত। এই চৰিত্ৰ সৰলতাৰ, চাতুৰ্য্যৰ নহয়, দুৰ্বলতাৰো নহয়; জয়ভাৰত বাণীৰ, জাতীয় প্ৰেমৰ। এই প্ৰেম অন্তৰ-বাহিৰ পৰশা, ভাতৃ-বোধৰ, সৰ্বভাৰতীয়। অসমত জন্মি, ভাৰতৰ জয়গান আমাৰ বৈষ্ণৱ মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ষোড়শ শতিকাতে গাইছে: 'ধন্য জন্ম ভাৰতবৰিষে'। এই নিৰ্ভাজ স্বদেশপ্ৰেম অসমীয়া জাতিয়ে ভাৰতীয় মহাজাতিৰ সকলো স্তৰতে কামনা কৰে সমভাৱে। অসমীৰ দুখত দুখী, সুখত সুখী, ত্যাগত ত্যাগী, ভোগত ভোগী, কায়মনোবাক্যে ভিতৰ-বাহিৰ অসম-প্ৰেমীয়েই অসমীয়া। ইয়াত থলুৱা-বহিৰাগতৰ পাৰ্থক্য নাথাকে, বহিৰে কালিৰ অতিথিও উক্ত গুণৰ অধিকাৰী হয়; ইয়াৰ ভাষা-সাহিত্য, কলা-কৃষ্টিৰ পৃষ্ঠপোষকেই নহয়, পৰিবৰ্ধকো হব পাৰে, অপায়-অমঙ্গল নিবাময়ক হব পাৰে। কিন্তু, পৰিতাপৰ কথা, থলুৱাৰ বাহিৰে (ইয়াৰ মাজতো মাজে মাজে গঙ্গা-থহনীয়া হৈ ফাট মেলে) বহিৰাগতৰ এহেজাৰৰ ভিতৰত এজনেও সেই গুণৰ অধিকাৰী হব পৰা নাই, বৰং নতুন-পুৰণি নিৰ্বিশেষে অন্তৰায় হিচাপেহে থিয় দি আছে। এই অৱস্থাৰ হুবহু চিত্ৰ এথন দাঙি ধৰি ভাৰতীয় জনগণক পৰিচয় দিয়াবলৈ চেষ্টা হোৱা নাই। নাইবা, সেইসকলে বুজিও নুবুজে। অসমৰ সভ্যতাৰ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ বুৰঞ্জীত ইও এটি অবিস্মৰণীয় আলেখ্য হৈ থাকিব বুলি আমাৰ বিশ্বাস। আৰু ইয়ে সাৱধান বাণী শুনাই আমাৰে আৰু ভৱিষ্যত বংশধৰসকলৰ চকু মুকলি কৰি আত্মচেতনা আনি দিয়াত সহায়ক হব।

নানাজনে অসমীয়া ভাষা সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ ওপৰত কলম ধৰিছে: নতুন নতুন তথ্য আৱিষ্কাৰ কৰি নানা দিশৰ ওপৰত নতুন নতুন নাম দি পুথি লিখিছে; কবিতা-গীত-পদ ৰচিছে, গাইছে, নাট্যাভিনয় মঞ্চস্থ কৰিছে, তুলিকাৰে ৰাম-ধনু সাজিছে, চিত্ৰলেখাৰ ভাও ধৰি সপোন ধৰি ৰাখিছে। কিন্তু, প্ৰকৃত ধাৰাবাহিক সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জীৰ অভাৱ আজিও গুচা নাই। সকলো দিশ সামৰি লৈ কলা-কৃষ্টিৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰি ধাৰাবাহিক বুৰঞ্জীমূলক সাহিত্য প্ৰণয়ন কৰা সহজসাধ্যও নহয়। বহু কথাৰে আঁত বিচাৰি পোৱা নাযায়, আলোচনা-পৰ্যালোচনাও নহয়, সা সুবিধাও নাইকিয়া। কিন্তু, কৰিব লাগিব।

সংস্কৃতিৰ ধাৰা বহু উপাদান সম্ভূতই নহয়, ই অন্তৰ্মুখী বহিৰ্মুখী-নিৰ্গত-প্ৰবাহিত; পাৰিপাৰ্শ্বিকতা বিধৌত বিকৰ্ষিত। ই লিপিতত্ত্ব তথা ভাষাতত্ত্ব,

সমসাময়িক সাহিত্য আৰু প্ৰত্নতত্বৰ সামগ্ৰিক সমলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰযোগ্য। তদনুযায়ী কামটো হৈ উঠা নাই। অসমীয়া লিপিতত্ব আৰু প্ৰত্নতত্বৰ বুৰঞ্জী চুথন সুবৃহৎকৈ লিখি উলিয়াব লাগিব। ইয়াৰ মাজত বিচাৰি পোৱা যাব আমাৰ ৰাজনৈতিক উত্থান-পতন, ভাষা-সাহিত্য, সমাজ-ব্যৱস্থা, ধৰ্ম-বিশ্বাস, সুকুমাৰ কলা-কৃষ্টি আদিৰ সবিশেষ। ইয়ে আমাক বুজাত আৰু আনকো বুজোৱাত নিশ্চয় সহায়ক হব।

সংস্কৃতিৰ জন্ম, প্ৰতিপালন আৰু বিকাশ হয় ঘাইকৈ ৰাজনৈতিক গোটৰ আবেষ্টনিৰ মাজত। বাহিৰতো হয় ক্ষীণৰূপে। সেয়ে হলেও কেন্দ্ৰীয় উচ্চস্তৰ মূল ধাৰাত হয় ইবোৰ লগলাগি কালক্ৰমত লয় পায়, নহয় বিশেষভাবে প্ৰভাৱান্বিত হয়। অসমৰ ক্ষেত্ৰত ইয়েই হৈছিল। একালে ৰাজপৃষ্ঠপোষকতা, আনকালে মনুষ্যত্ব-বিকাশধৰ্মী জনগণৰ একনিষ্ঠ উৎসাহ-উদ্দীপনাসিক্ত প্ৰচেষ্টা—এই দুইৰ সমন্বয়ত উপজিছিল আমাৰ বিশাল সাংস্কৃতিক গোটটি, পৰিপুষ্টও হৈছিল বহু শতাব্দীৰ আগতেই। ইয়াৰ প্ৰভাব-প্ৰচাৰ ৰাজনৈতিক গোটৰ সীমা চেৰাইগৈ দিগন্তত মিলিছিল। উৰ্বৰা লুইতৰ সভ্যতা আছিল আৰ্য্যধৰ্মী, ই আছিল মহাবাহুৰ নিচিনাই ঠাল-ঠেঙুলি পৰিপুষ্ট বিস্তোপন, বিশাল, আৰু অসংখ্য নদী-নলাৰ নিচিনাই অলেখ ধাৰাই কটিয়াই নিছিল পৰ্বতে-কন্দৰে; দূৰ-দূৰণিলৈ ইয়াৰ বতৰা, ভাৰতীয় সভ্যতাৰ এটি বিচক্ষণ স্মৃতি; বৃহত্তৰ ভাৰতীয় কৃষ্টি-সৃষ্টি, প্ৰচাৰিছিল মানৱ-কল্যাণ সুন্দৰৰ উদ্দেশ্যে। নানা শাস্ত্ৰ, ইতিহাস-পুৰাণ আৰু প্ৰত্নতত্বই কয়, নিৰপেক্ষ পণ্ডিতবিশেষে মানিও লৈছে—অসমৰ ৰাজনৈতিক ভূগোলে আবহমান কালৰপৰা শতাব্দীজুৰি উত্তৰে হিমালয়ৰ প্ৰান্তৰ যেনে, তিব্বত, আৰু দক্ষিণে ব্ৰহ্মপুত্ৰ গঙ্গাৰ সঙ্গমস্থলী (বৰ্ত্তমানৰ বাংলাদেশৰ দক্ষিণ পূব অংশ) পূবে শদিয়া, মিচমি ৰাজ্য আৰু পশ্চিমে কৰতোয়া গঙ্গালৈকে উত্তৰবঙ্গৰ বিস্তীৰ্ণ অঞ্চল সামৰি লৈছিল। কামাখ্যা প্ৰকৃতি দেৱীৰ পূজা আৰাধনাৰ ত্ৰিকোণাকাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তিয়ে এই ৰাজনৈতিক গোটটিৰে পৰিধি প্ৰতীকৰূপে আজিও অৱস্থান কৰিছে, ঠিক যেনেকৈ মধ্যত গণেশগিৰিক লৈ কামৰূপ শিৱ-শক্তিই চতুৰ্পীঠৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতা হৈ অসমৰ প্ৰবল সাংস্কৃতিক সত্তাৰ প্ৰতীকৰূপে বিৰাজমান। উক্ত ৰাজনৈতিক গোটৰ মাজত জাত, প্ৰতিপালিত, পৰিসংস্কাৰিত, পৰিবৰ্ধিত অসমৰ সংস্কৃতিয়ে আজিৰ অৰুণাচলৰ সকলো অংশ, পূবে আৰু দক্ষিণে ব্ৰহ্মদেশ, কম্বোডীয়া, শ্যাম, ইণ্ডোচীন, যাভাদি কৰি দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বৌদ্ধ-হিন্দু উপনিবেশসমূহ আৰু পশ্চিমে কনৌজ,

কোশল, বিদেহ, মগধ, কলিঙ্গাদি প্ৰাচীন ৰাজ্যসমূহলৈ বিস্তৃতি লাভ কৰিছিল। সংস্কৃতিৰ বাহক ৰাষ্ট্ৰ-কেন্দ্ৰ, শিক্ষা-দীক্ষা ক্ষেত্ৰত অগ্ৰণী ৰাজধানী প্ৰাগ্জ্যোতিষ-পুৰৰ (বৃহত্তৰ গুৱাহাটী) সৌজন্যত এই বিস্তৃতিৰ সম্ভৱপৰেই নহৈছিল। দূৰ-দূৰণিৰ পণ্ডিত-সজ্জনকো ইয়াৰ মাজলৈ টানি আনিছিল। শাস্ত্ৰকাৰ, শৈৱ-শাক্ত-বৈষ্ণৱ, খনিকৰ, গায়ক-স্থপতিৰ মিলন ঘটিছিল।

সম্প্ৰতি প্ৰাপ্ত ছিয়াং-কামেং-সুবণশিৰী, লোহিতৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক ভাস্কৰ্য্যই প্ৰাচীন অসমীয়া কলা-কৃষ্টিৰ, সভ্যতাৰ উৰ্বৰতা, ইয়াৰ বহুমুখী প্ৰতিভা আৰু পৰিসৰৰ কথা সোঁৱৰাই দিছে। অসমীয়া তথা ভাৰতীয় বৌদ্ধ-হিন্দু সভ্যতাৰ গুৰি-ধৰোঁতাসকলৰ এভাগ উক্ত অৰুণাচল অঞ্চলত অৱস্থান কৰা আখ্যান চৰিত্ৰৰ সত্যতা উক্ত ভাস্কৰ্য্যসমূহে বাককৈয়ে প্ৰমাণ কৰিছে। পণ্ডিতপ্ৰবৰ নগেন্দ্ৰনাথ বসুই তেওঁৰ পুথিত (*Social History of Kāmarūpa*) অসমৰ বৰ্মন বংশই, বিশেষকৈ কুমাৰ ভাস্কৰ বৰ্মাৰ ৰাজত্ব কালত অসমীয়াৰ সংস্কৃতিৰ প্ৰভাৱ দক্ষিণ-পূৱ এছিয়াৰ ঠাই বিশেষ আৰু ভাৰতৰ অন্যান্য ঠাইত প্ৰতিফলিত হৈ বৃহত্তৰ ভাৰতীয় সভ্যতাৰ বীজ ৰোপণ কৰা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ উল্লেখ কৰিছে। প্ৰত্নতাত্ত্বিকখনন কাৰ্যৰ লগতে প্ৰকৃত গৱেষণা আৰু অনুসন্ধানে অসমীয়া সংস্কৃতিৰ এই ব্যাপকতা সম্বন্ধে সম্যক জ্ঞান দিয়াত সহায়ক হব বুলি আশা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ অন্যথাই নিৰ্ভৰযোগ্য নোহোৱা তথ্য-পাতিৰ ওপৰত বিকৃত ব্যাখ্যা দি নিজ স্বাৰ্থ সিদ্ধি কৰাত উদ্যত হোৱা লোকৰ অভাৱ নাই। আজি তাৰেই চানেকি দেখিবলৈ পাইছো, নহলে অৰুণাচলৰ পৰা অসমীয়া ভাষা-সংস্কৃতিৰ অকাল নিৰ্বাসন নহ'লহেঁতেন। নহ'লে শ্ৰীমন্তশংকৰ-মাধৱৰ নিচিনা অসমীয়াৰ জাতীয় কৰ্ণধাৰসকলক অনাঅসমীয়া কৰা প্ৰচেষ্টা নহ'লহেঁতেন। নহ'লে জাতি-জনজাতিৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ বীজ সুমাই দি, অসমীয়া ভাষা-সংস্কৃতিৰ মনেসজা তথাকথিত প্ৰভুত্ব স্থাপনৰ স্বাৰ্থ বিচাৰি উলিয়াই অসমখন খণ্ড-বিখণ্ড নকৰালেহেঁতেন।

অসমৰ সংস্কৃতিৰ সম্যক অধ্যয়ন-অনুসন্ধানৰ সুবিধাই বা আজি ক'ত কৰা হৈছে? ভাৰতীয় সভ্যতাৰ অঙ্গীভূত এই সংস্কৃতিৰ পাঠ্যক্ৰম অসমৰ বিশ্ববিদ্যালয়-সমূহতেই বা ক'ত কৰা হৈছে? গৱেষণা নহ'লে পুথিয়েই বা ক'ত ওলাব? পুৰণিক নেওচি নতুনক উপলব্ধি কৰাৰ সাধ্য কাৰ? সাধ্য কৰা হৈছে আমাৰ শিক্ষানুষ্ঠানসমূহত। আমাৰ ঐতিহাসিক অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰা হৈছে হয় খ্ৰীঃ ১৩শ শতিকাৰ পৰা, নহয় ১৮শ শতিকাৰ পৰা; ধাৰণা কৰা হৈছে যেন

ঐতিহাসিক ঘটনা বা সত্যতাৰ ধাৰা হঠাতে কোনো এক সময় কেৱল মাজভাগতে উদ্ভৱ হৈ পৰিসমাপ্তি ঘটে। এই ধাৰণা ভুল। আমাৰ লিপি-ভাষা-সাহিত্যৰ, কলা-কৃষ্টিৰ আঁতিগুৰি এনেকুৱা খণ্ডাধ্যয়নে দিব পাৰে বুলি ভাবিবকে নোৱাৰি। আৰু আমাৰ যোঘতে কিজানি ভাৰতীয় পণ্ডিতে আমাৰ সভ্যতাৰ গৱেষণা কাৰ্যত সহায় কৰিবলৈ আজিও আগবাঢ়ি অহা নাই। দুই এজনে আহিলেও বিকৃত ব্যাখ্যাহে দিছে। অলপতে আৱিষ্কৃত গুৱাহাটী—আমবাৰীৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক খননস্থলীয়ে তাৰে প্ৰমাণ দেখুৱাইছে। তেওঁলোকে হয়তো আগবাঢ়ি নাহে এই কাৰণেই, তথাকথিত আৰ্য্য-বৰ্জিত অসমৰ সংস্কৃতি অভাৰতীয়; নাইবা থলুৱা অসমীয়াৰ ইয়াত নিজস্ব বৈশিষ্ট্য নাইকিয়া। এইখিনিতে আমাৰো দোষ আছে, কাৰণ সৰ্বভাৰতীয় প্ৰদৰ্শনীত, সভা-সম্মিলনত, আমাৰ থলুৱা কৃষ্টিৰ চানেকি পৰিবেশন নকৰি কিবাখিনিহে কৰোঁ। যি কাৰণেই নহওক, ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জী সংকলনত, অথবা দেশৰ সভ্যতাৰ বুৰঞ্জী প্ৰণয়নত ভাস্কৰবৰ্মা, চুহংমুং দিহিঙ্গীয়া ৰজা, ৰুদ্ৰসিংহ, শিৱসিংহ, নৰনাৰায়ণ, লাচিত বৰফুকন, আতনবুঢ়াগোহাঁই, পিয়লি ফুকন, মণিৰাম দেৱান আদি বিখ্যাত ৰাজন্যবৰ্গ আৰু দেশপ্ৰেমিক বীৰসকলৰ, আৰু যুগাৱতাৰ পুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ, বিদগ্ধ পণ্ডিতমণ্ডলীৰ মাধৱদেৱ, ভট্টদেৱ, পীতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশ, কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তী আদিৰ নামোল্লেখ নকৰাকৈয়ে কৰা হৈছে। কম লাগিব, ভাৰতৰ জনগণৰ ঐতিহ্যৰ স্বৰূপ আধকৰাহৈ প্ৰকাশ পাইছে। নিস্বাৰ্থ ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ এইটো স্বীকাৰ্য্য।

উল্লেখ কৰা হৈছে, নিৰ্ভৰযোগ্য নোহোৱা আহিলা-পাতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত ঐতিহাসিক-সাংস্কৃতিক ঘটনা বিশ্লেষণে সত্যৰ উদ্‌ঘাটন নকৰে। বিকৃত বৰ্ণনাৰহে অৱতাৰণা হয়। পুৰণি সংস্কৃতিৰ বৰ্ণনা দিয়া, ব্যাখ্যা কৰা সহজ কামো নহয়। এটা বিশেষ শব্দৰ উল্লেখে, এডোখৰ লিপি খোদিত প্ৰস্তৰে, এটি বিগ্ৰহে, স্বৰলিপিৰ এটি ধ্বনিয়ে সংস্কৃতিৰ বিশদ বিৱৰণ নিদিয়ে। ইবোৰৰ সামুহিক, বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা লাগে। এনেকুৱা ব্যাখ্যা আমাৰ মাজৰ পণ্ডিত-সকলে কৰা নাছিল, এতিয়াও কৰা নাই। আমাৰ পুৰণি সাংস্কৃতিক জীৱন পদ্ধতিৰ আঁত বিচাৰি, আমাৰ লুপ্ত ঐতিহ্যৰ পম খেদি, সমল যোগাৰ কৰি নিজে জানি, লোকৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ যৎপৰোনাস্তি প্ৰচেষ্টা চলোৱাৰ ভিতৰত অসমৰ অগ্ৰণী সুসন্তান আছিল পণ্ডিতপ্ৰৱৰ হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী আৰু ৰায়বাহাদুৰ কনকলাল বৰুৱা। তেওঁলোকেই আমাৰ কাৰণে বন-জঙ্গল কাটি অধ্যয়ন—

অন্যান্য, গৱেষণাৰ বাট সুচল কৰি থৈ গৈছে। তেওঁলোকৰ পিছত বহুতো নতুন নতুন সমল ওলাইছে। সৌ সিদিনা আমবাৰীতো ওলাইছে আৰু হয়তো ওলাব পৰিকল্পিত খনন কাৰ্য্যৰ সহায়ত। দুখৰ বিষয়, এইবোৰৰ ওপৰত ভাল ব্যাখ্যা হোৱা নাই। সত্যক লুকাই ৰাখি, পুৰণিক অতি পুৰণি কৰাৰ চেষ্টা চলিছে। লিপিতত্ত্বই আৰু স্থপতিবিদ্যাই তাকে নকয়। আমাৰ বিশ্বাস, আমবাৰীৰ শিলালিপিয়ে ইয়াকেই কৈছে, আমবাৰীত পালবংশৰ ৰাজ আট্টালিকাৰে সৈতে—সবাসিক মত্র আছিল, যত আহোম ৰজাৰ দিনলৈকে-তান্ত্ৰিক বৌদ্ধ প্ৰথাৰে পূজা-পাতল চলিছিল। তাত এপদ দুপদ ইয়াতকৈ প্ৰাচীন প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল হয়তো থাকিব পাৰে।

সি যি কি নহওক, ভাৰতীয় সভ্যতাৰ নতুন বুৰঞ্জী সঙ্কলিত হৈছে। আমাকো লাগে। মহেঞ্জোদাৰো-হৰপ্পাৰ সংস্কৃতিৰ আঁতিগুৰি বিচাৰি পণ্ডিত-সকলে সমসাময়িক মিছৰ আৰু মেছোপটেমিয়াৰ সভ্যতাৰ লগত সমিল-মিল দেখুৱালেও, এই সভ্যতাৰ বেলেগ বেলেগ স্তৰৰ আবিষ্কাৰে সাব্যস্ত কৰিছে, ই বহুক্ষেত্ৰত ভাৰতীয় থলুৱা সংস্কৃতিৰে মূল, আৰু নানা সময়ত বিস্তীৰ্ণ অঞ্চল জুৰি উত্থান-পতন হৈছিল। গঙ্গাউপত্যকাৰ আৰ্য্য সভ্যতা আনকি উক্ত সভ্যতাৰ পৰাই সম্ভূত হোৱা বুলি এচাম পণ্ডিতে ঠিৰাং কৰিছে ; আনকি সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ গুৰি ধৰোঁতাসকলৰ ভিতৰত আৰ্য্য-মঙ্গোলীয় গোষ্ঠীৰ লোক থকা বুলিও ধাৰণা কৰিবৰ থল আছে। ইয়াৰে এটি ক্ষীণধাৰা ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা আৰু ইয়াৰ উত্তৰ প্ৰান্তত আবিষ্কৃত হোৱাটো অসম্ভৱ নহয়। এক কথাত, তথাকথিত অনাৰ্য্য-আৰ্য্যৰ সংমিশ্ৰণতেই অসম, তথা ভাৰতৰ সভ্যতাৰ পাতনি মেলে, সেই অনাৰ্য্যসকল দ্ৰাবিড়-অষ্ট্ৰীক-মঙ্গোলীয়ই হওক ; নাইবা প্ৰাক্-আৰ্য্যগোষ্ঠীৰেই হওক।

লিপি আৰু প্ৰত্নতত্ত্বই আমাক বহুদূৰলৈ লৈ গৈছে। মহেঞ্জোদাৰো-হৰপ্পাৰ লিপিৰপৰাই যে আমাৰ প্ৰাচীন ব্ৰাহ্মীলিপি ওলাইছে, এই কথা আজি স্বীকাৰ্য্য। বেদৰ ৰুদ্ৰ বা পুৰাণৰ শিৱ-মূৰ্তিৰ, মাতৃপূজাৰ সা-সঁজুলি আদি আৱিষ্কাৰে শৈৱ-শাক্ত ধৰ্মৰ প্ৰাচীনত্ব নিৰ্ণয় কৰিছে আৰু আমাৰ আগৰ ধাৰণাৰ সংশোধন আনিছে। সূৰ্য-বিষ্ণুৰ লগতে লিঙ্গ-যোনি পূজাই যে ভাৰতৰ প্ৰাচীন ধৰ্ম বিশ্বাস আছিল তাৰ প্ৰমাণ উক্ত প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমলেই দিছে। বেহা-বেপাৰ, শিল্পোদ্যোগ, আ-অলঙ্কাৰৰ ব্যৱহাৰ, ইত্যাদিৰ প্ৰাচীনত্বও উক্ত সভ্যতাৰ সমলে প্ৰমাণ কৰিছে। এই সভ্যতাৰ নিচিনাই অষ্ট্ৰীক-আৰ্য্য গোষ্ঠীৰলোকৰ সংমিশ্ৰণত উদ্ভৱ

হোৱা প্ৰভাৱ, ধাতু যুগৰ অসমৰ প্ৰাচীন সংস্কৃতিত সমাজ-ব্যৱস্থা আৰু শৈৱ-শাক্ত-তান্ত্ৰিক ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ আঁতি-গুৰি বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। আৰু ইয়াৰ লগতে বিচাৰি উলিয়াব লাগিব উক্ত সিন্ধু-গঙ্গা উপত্যকাৰ সংস্কৃতিৰ লগত অসমৰ সংস্কৃতিৰ আঁত। দক্ষিণ-পূৱ এছিয়াৰপৰা অহা সভ্যতাৰ ধাৰা এই মূল ধাৰাত সংমিশ্ৰিত হৈ অসমত এক অভিনৱ স্বকীয় সভ্যতাৰ সৃষ্টি কৰে। এই সভ্যতা লাকৰা মাটিৰ গোন্ধ থকা, ডোবা-পিতনিৰ গোন্ধ থকা, বাঁহনি, কাঠনি-বাৰীৰ গোন্ধ থকা, এৰি-পলুৰ গোন্ধ থকা, সুৱীয়া মাছৰ গোন্ধ থকা, অগৰু চন্দনৰ গোন্ধ থকা, উৎকৰ্ষ শিক্ষা-দীক্ষাৰ গোন্ধ থকা; অসমীয়া স্বাধীন চিন্তৰ গোন্ধ থকা। আন কথাত, ইয়াৰ মাজতে নিহিত আছে অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ, সমাজ-গাঁথনিৰ, জীৱন-নিৰ্বাহৰ উপায়, খেতি-খোলাৰ, বোৱন-কাটনৰ, পিন্ধন-উৰণৰ, সা-সজুলিৰ, আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ আঁতবোৰ। ই অসমীয়া হৈও ভাৰতীয়, জন-জাতীয় হৈও অসমীয়া; পৰ্বতীয়া হৈও সমতলীয়া; ঠিক যেনেকৈ পূত সলিলা লুইতৰ প্ৰভাৱ আমাৰ সকলোৰে ওপৰত সমপৰ্য্যায়ৰ আৰু অসমীয়া ভাষা-কৃষ্টি একে সতি-সন্ততিতুল্য জাতি-বিজাতি নিজস্ব সম্পদ। এই সত্য অসমীয়া ভাষাতত্ত্বই, আমাৰ লিখিত-অলিখিত অভিধানে, পুৰাতাত্ত্বিক অধ্যয়নে দিছে। গতিকে, ইয়াক দুই কৰাটো সত্যৰ অপলাপ আৰু স্বাৰ্থ-প্ৰণোদিত বুলি কোৱাৰ যুক্তি আছে।

যি জাতি জনজাতি, বড়ো-কোচ-কছাৰী-টাই আহোমে আৰু অন্যান্য সম্প্ৰদায়—শ্ৰেণীবিশেষে অসমীয়া শব্দভাণ্ডাৰলৈ, প্ৰাচীন সভ্যতাৰ নানা দিশত, অসমৰ জাতীয় জীৱনৰ স্তৰ গঠনত অৰিহণা যোগাইছে, সি সকলৰ অসমৰ মাটি-পানীৰ ওপৰত সম অধিকাৰ, সি সকলেই খলুৱা অসমীয়া। গতিকে অসমৰ সৰ্বাঙ্গীন উন্নতিয়ে সিসকলৰ ধ্যান-ধাৰণা হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। কামৰূপী প্ৰাকৃতে যেনেকৈ টাই—বড়োভাষাৰ শব্দৰাজিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাই, এটাক আনটোৰ অপভ্ৰংশ বুলি ঠাৱৰ কৰাত প্ৰায় অসাধ্য কৰিছে, নাইবা সকলো অসমীয়াৰ ভাণ্ডাৰত লয় পাইছে, ঠিক তেনেকৈয়ে সমতলৰ লোক পৰ্বতলৈ গৈ নামান্তৰ হোৱা ঘটনাৰ আদ্যোপান্ত আবাৰ বুৰঞ্জীৰ পাতে পাতে। গতিকে অসমীয়া মহাজাতি মূলত পৃথক হৈও এক প্ৰাণ, একজাতি আছিল ইংৰাজ অহাৰ বহু পিছলৈকে। কুৰি শতিকাৰ ৰাজনৈতিক মেৰপাক-সৃষ্ট বিভেদেহে জাতি-জনজাতিৰ মাজৰ দূৰত্ব বঢ়ালে; অসমৰ সভ্যতাৰ বুৰঞ্জীৰ নতুন অধ্যায় ৰচনা কৰিলে।

সংমিশ্ৰণত ওপজা হ'লেও, প্ৰস্তৰ যুগৰ সংস্কৃতিক বাদ দি, অসমৰ সংস্কৃতি আৰ্য্য-হিন্দু-প্ৰাধান্যৰ ফলস্ত চানেকি। প্ৰাচীন অসম কিৰাতৰ ৰাজ্য নাছিল, অনাৰ্য্য প্ৰধানো নাছিল। বিশিষ্ট আৰ্য্যসকলক ইয়ালৈ মাতি অনা ঘটনাও অভিৰঞ্জিত, নাইবা অনা-অসমীয়া উপাধিধাৰী ব্যক্তিবিশেষ, যি সকলৰ সন্তি-সন্ততি ইয়াৰ সমাজত বিশিষ্ট আসন পাইছে, সেই সকল সেই সেই ঠাইৰ পৰাই ইয়ালৈ আহিছিল, যিবোৰ অসমৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল, শতাব্দীজুৰি। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰৰ তাম্ৰশাসন ইয়াৰেই প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ। চতুৰ্থ শতিকাৰ আগৰ আৰু পিছৰ, অন্ততঃ খৃঃ ১৩শ শতিকালৈকে অসমৰ ৰাজন্যবৰ্গ অনাৰ্য্যবংশ সম্ভূত নাছিল। ইয়াৰ পিছৰ কালছোৱাত তিব্বত-মঙ্গোলীয়-টাই-আহোমগোষ্ঠীৰ শাসক থাকিলেও, সমাজখন আৰ্য্য-প্ৰধান আছিল। পাহাৰ-অৰণ্য ভিতৰুৱা অঞ্চলৰ কথা ইয়াত অনা নাই। প্ৰাকৃতিক ভূগোল নাইবা পাহাৰ, নদ-নদী আৰু ঠাই বিশেষৰ নামে অসমীয়া সমাজখনক কিৰাত কৰিব নোৱাৰে, অসমীয়া সংস্কৃতিৰ আঁতিগুৰি বড়ো বা অনাৰ্য্য নকৰে। অকল দুই-চাৰিটা শব্দৰ দোহাই দি ভাষাতত্ত্বক সংস্কৃতিৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ দিয়াতো বিপদসঙ্কুল। প্ৰাচীনতম ৰাজধানী প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰ, ৰাজ্য কামৰূপ আৰ্য্যসংস্কৃতিৰে জীৱন্ত প্ৰতীক। গড়গাঁও, ৰংপুৰ, ডিমাপুৰ-খাছপুৰ-কাছাৰ, কমতা-কোচবিহাৰ, জয়ন্তীপুৰক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা সমাজ-ব্যৱস্থা আৰু সংস্কৃতিৰ অন্যান্য উপাদানসমূহ অনাৰ্য্য-অথলুৱাৰ আছিল বুলি কোনে কব পাৰে? অভাৰতীয় তথা অনাঅসমীয়া বুলি প্ৰমাণ কৰিব পাৰে?

বহল অসমীয়া সমাজখন পিতৃ-প্ৰধান, মাতৃ-প্ৰধানৰ সমন্বয়ত গঢ় লৈছিল; ইয়াতো অষ্ট্ৰিকৰ লগতে আৰ্য্য হিন্দু ভাৰতীয় ঐতিহ্যৰ গোন্ধ থকাই নহয়, বৰ্ণ বিশেষ বা শ্ৰেণীবিভাগৰ ব্যৱস্থা আছিল, প্ৰায় আজিৰ নিচিনাই। কি বৰ্মন বংশ, কি কোচ-কছাৰী-আহোম বংশ, সকলোৱে কম-বেছি পৰিমাণে আৰ্য্যসকলক নানা ঠাইত পাতি, থলুৱা-পূৰ্বপুৰুষসকলৰ সমাজ-ব্যৱস্থা, অসমীয়া কৃষ্টি সাৰটি লৈ, পৃষ্ঠপোষকহৈ ভাৰতীয় সভ্যতাৰ বিকাশ সাধন কৰা বৃত্তান্তৰ সমসাময়িক বুৰঞ্জীৰ পুথি নথি-পত্ৰই সাক্ষী দিছে। অসমৰ ধৰ্ম-বিশ্বাস, বিশেষকৈ তান্ত্ৰিক, শাক্ত প্ৰথা আৰু নৱ-বৈষ্ণৱ যুগৰ থলক লগোৱা জাগৰণে সকলোকে সামৰি লৈ এখন বহল বৰ্ণবৈষম্যহীন অস্পৃশ্যতাবৰ্জিত সমাজৰ ভেটি স্থাপন কৰিছিল। ই আজিও বৰ্তমান। এই অসমৰ ধৰ্ম-পৰায়ণ, অতিথি-সেৱাত অভ্যস্ত, উদাৰ সমাজৰ আহি সমগ্ৰ ভাৰতীয়ৰে অনুকৰণীয় হৈ আছে।

অসমীয়া সমাজৰ অইন এটা মন কৰিব লগীয়া দিশ হৈছে, নানা কাৰণবশতঃ এক গোষ্ঠীৰ লোক আনৰ ওপৰত অনাদি কালৰপৰা নির্ভৰশীল হব লাগিছিল। আৰু ইয়ে নিবিড়ভাৱে মিলা-মিছা, আদান-প্রদান কৰাত সহায়ক হৈছিল। সকলো দিশতে স্বাৱলম্বী এই সমাজখন জীৱন-নির্বাহত মান-দণ্ড ৰাখি চালিত হৈছিল। কি অন্ন-বস্ত্র আহৰণ, কি খাদ্য-সম্ভাৰ উৎপাদন, কি বেহা-বেপাৰ-বাণিজ্যকৰণ, কি কুটীৰ শিল্প অনুশীলন, সকলো ব্যৱস্থাতে প্রাচীন অসম অগ্রণী আছিল। ইয়াৰ এড়ি-মুগা-পাটবস্ত্রৰ বয়নশিল্পৰ প্রাচীনত্ব কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্রই প্রমাণ কৰিছে। অতীত কালত চীন-তিব্বত, আৰু উত্তৰ-পূব এছিয়াৰ দেশ-বিশেষ আৰু পশ্চিমৰ সুদূৰ ঠাইবিশেষৰ লগত বেহা-বেপাৰৰ আদান-প্রদান সম্বন্ধেও উল্লেখ পাইছো। আজিও আমাৰ গাঁৱত অন্ন-বস্ত্রৰ অভাৱ তাকৰ। ইয়াৰ মাজত পুৰণি ঐতিহ্যও বিচাৰি পোৱা যায়। আধুনিক যুগৰ কুৰিশতিকাৰ লোক-প্রব্রজনে, অনা-অসমীয়াৰ ছল-চাতুৰী আৰু সি সবৰ প্রচেষ্টাত গঢ়লৈ উঠা শিল্পোদ্যোগে আমাৰ অর্থনৈতিক অৱস্থাত চৰম আঘাত হানিছে। এতিয়া কথা হৈছে, যিকণ আমাৰ বাপতীয়া ঘৰ বুলিবলৈ আছে, যিকণ অসমীয়াৰ আমনি-কাঠনিবাৰী আছে, তাৰ সংৰক্ষণৰ লগতে আমাৰ কুটীৰ-শিল্পৰ, খেতি-বাতিৰ ঐতিহ্যৰ মান-মর্য্যাদা ব্যাহত থকাৰ প্রচেষ্টা হব লাগে। ইয়ে আমাৰ লুপ্ত গৌৰৱ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিব।

পুৰণি অসমৰ সমাজ, শিক্ষা-দীক্ষা-গুণত বৰেণ্য আছিল। ইয়াৰ সাক্ষ্য আইন নহ'লেও আমাৰ আপুকগীয়া সাঁচিপাত-তুলাপাতৰ লিখনীসমূহে দিছে। বিদ্যা আৰু কলা, উভয়তে কি সংস্কৃত, কি অসমীয়া, কি টাই-আহোম ভাষাত আমাস পূর্বপুৰুষসকলে অমূল্য পুথি প্রণয়ন কৰি অসমীয়া সংস্কৃতি সমৃদ্ধ কৰি ওপচাই দিছিল, ভাৰতীয় সভ্যতালৈ প্রভূত অৰিহণা যোগাইছিল। উত্তৰাধিকাৰীসূত্রে সিবোৰ পাই আমি গৌৰৱান্বিত। সংস্কৃতত লিখিত ৰাজ-শাসনকে আদি কৰি অপৰ্য্যাপ্ত নানা বিষয়ৰ ওপৰত পুথিয়ে উক্ত ভাৰতীয় আর্য-হিন্দু ঐতিহ্যৰ আলোচনাৰ লগতে আমাৰ সংস্কৃতিৰো ধাৰা নির্ণয় কৰি দেখুৱাইছে। অসমীয়া লিপি-তত্ত্বৰ আঁতিগুৰি বিচাৰিলে পাওঁ, অসমীয়া আখৰৰ স্বকীয় ধাৰাবাহিক ক্রম-বিকাশ উত্তৰ ভাৰতীয় ব্রাহ্মী-লিপিৰ পৰা হৈছে। ৫ম শতিকাৰ কামাখ্যাৰ উমাচলৰ শিলালিপিয়ে তাৰ প্রমাণ। আমাৰ প্রাচীন শব্দৰাজিৰ নমুনা, উক্ত প্রাচীন তাম্র-লিপি, অন্যান্য অভিলেখ আৰু পুথিৰপৰা পাব পাৰি। লিপিতত্ত্ব-ভাষাতত্ত্বৰ ফালৰপৰা যদিও অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ

সঠিক আঁতিগুৰি বিচাৰি চোৱা হোৱা নাই, আমাৰ বোধেৰে কামৰূপী প্ৰাকৃতেই, যাৰ নমুনা চৰ্য্যাপদ আৰু মহাপুৰুষীয়া গীত-নাটত প্ৰচুৰ পোৱা গৈছে, অসমীয়া প্ৰাচীন সাহিত্যৰ মা-বাপ বুলি কব লাগিব। এই বিষয়ত অনুসন্ধান কৰি সত্যতা নিৰ্ণয় হ'লে অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যৰ গুণৰ গৰিমা বাঢ়িব।

নিজস্ব ক্ৰমবিকাশপ্ৰাপ্ত কামৰূপী প্ৰাকৃত, তথা অসমৰ প্ৰাচীন ভাষা-সাহিত্য কেৱল অসমতেই নহয়, সমগ্ৰ পূৰ্ব-ভাৰততেই প্ৰচলিত আছিল। ৭ম শতিকাত চীন পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাঙে মধ্যভাৰতৰ মাত-কথাৰ লগতো ইয়াৰ কিছু মিল পাইছিল, আৰু উক্ত অসমৰ মাত-কথা কামৰূপী প্ৰাকৃতত কথিত ভাষাৰ বাহিৰে আইন একো নহয়। এই সময়ৰ অৱশ্যে চানেকি পোৱা হোৱা নাই। কনৌজ-ৰাজ হৰ্ষবৰ্ধন আৰু নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষলৈ লিখা ভাস্কৰবৰ্মাৰ চিঠিয়ে এই বিষয়ত বিশেষ আলোকপাত কৰিলেহেঁতেন। সি যি কি নহওক, কি গদ্য, কি পদ্য, দুয়ো দিশতে অসমীয়া সাহিত্য ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত প্ৰাচীনতম ভাষা বুলি পৰিগণিত হৈ স্বকীয়া আসন এখন অধিকাৰ কৰিছে। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আমবাৰীৰ গস্তত খোদিত শিলালিপিয়ে আৰু চতুৰ্দশ শতিকাৰ মাধৱ কন্দলী-প্ৰণীত অসমীয়া গীতি-ৰামায়ণে অসমীয়া সাহিত্যৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত প্ৰাচীনতম আহি দাঙি ধৰাই নহয়, ইয়ে অসমীয়া লিপি আৰু সাহিত্যৰ ঐতিহ্য প্ৰতীয়মান কৰিছে। এই ঐতিহ্যতে গঢ় লোৱা পঞ্চদশ-ষোড়শ শতিকাৰ বৈষ্ণৱ-অবৈষ্ণৱ সাহিত্যই অসমীয়া সংস্কৃতিৰ ধৰ্মপ্ৰাণ দিশটো প্ৰতিফলিত কৰাৰ উপৰিও অসমীৰ কলা-কৃষ্টিৰ চৰম গৌৰৱৰ সোণালী অধ্যায়ৰ সূচনা কৰিছে। ভাৰতীয় ধৰ্ম শাস্ত্ৰ, দৰ্শন, পুৰাণ, কাব্যাদিৰ সৰহভাগেই সেই যুগতে অসমীয়াত অনূদিত, প্ৰণীত হৈ ভাৰতীয় ঐতিহ্যৰ মহিমা প্ৰচাৰত সহায়ক হৈছিল। ইয়াৰ পৃষ্ঠপোষক, পৰিবৰ্ধক আছিল, হিন্দু-অহিন্দু, কোচ-কছাৰী, আহোম-জয়ন্তীয়া শাসকবৰ্গ, যাৰ ফলস্বৰূপে শতাব্দীজুৰি শদিয়াৰ পৰা কোচবিহাৰলৈ, হিমালয় প্ৰান্তৰপৰা ত্ৰিপুৰালৈ ৰাজকীয় কথিত-লিখিত ভাষা-সাহিত্যৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। বৃটিছ ৰাজত্বৰ সূত্ৰপাত হোৱালৈকে এই ব্যৱস্থাই চলিছিল। ইয়াৰ প্ৰমাণ বুৰঞ্জীৰ পাতে পাতে। নগা জনজাতিৰ নিচিনা দাঁতি-কাষৰীয়া অন্যান্য লোকৰ লগত এই ভাষাতেই আদান-প্ৰদান হোৱা কথা বিশিষ্ট পাশ্চাত্য পণ্ডিত বিশেষে লিপিবদ্ধ কৰি গৈছে। ষোড়শ-অষ্টাদশ শতিকাৰ ৰাজনৈতিক বিনিময়ৰ পত্ৰত নাইবা উনৈশ শতিকাৰ খ্ৰীষ্টীয়ান পাদুৰীয়ে প্ৰকাশ কৰা বুৰঞ্জী আৰু অন্যান্য সাহিত্যত সময়োপযোগী অনাঅসমীয়া

শব্দচেৰেকৰ ব্যৱহাৰে অসমীয়া ভাষাক অনাঅসমীয়া কৰিবলৈ বিচৰাটো বিচাৰবুদ্ধি হীনতাৰ পৰিচায়কেই নহয়, ই নিজ-স্বাৰ্থ-প্ৰণোদিত অসাধুতাৰ লক্ষণ : অসমীয়া সংস্কৃতিৰ ওপৰতেই অৱমাননাৰ প্ৰচেষ্টা।

আবহমান কালৰপৰা অসম স্মৃতি-জ্যোতিষ আৰু আয়ুৰ্বেদ অধ্যয়নৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ আছিল ; পুথিও ৰচনা হৈছিল অপৰ্য্যাপ্ত। চতুৰ্দশ শতিকাৰ দামোদৰ মিশ্ৰৰ স্মৃতি-গঙ্গাজল, ষোড়শ শতিকাৰ পীতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশৰ অষ্টাদশ কৌমুদী, প্ৰায় একে সময়ৰে বংশীবদন দ্বিজৰ জ্যোতিৰ্মুক্তাৱলী, কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীৰ দিনকিৰণাৱলীকে আদি কৰি সংস্কৃতত প্ৰণীত স্মৃতি, জ্যোতিষৰ পুথিসমূহ অসমীয়া সংস্কৃতিৰ আপুৰুগীয়া সম্পদ। ইবোৰে ভাৰতীয় ঐতিহ্যৰ মহিমা বঢ়ালেও অসমীয়া সংস্কৃতিৰ নিজৰ নতুন সংস্কৰণ বুলি পৰিগণিত হৈছে। এই নতুনত্বৰ, অসমৰ সংস্কৃতিৰ, বীজ-মন্ত্ৰৰ গোন্ধ আয়ুৰ্বেদৰ পুথি বিশেষতো বিদ্যমান। অইন নালাগে, এই পুথিসমূহৰ টীকাসহকাৰে প্ৰকাশে আমাৰ ঐতিহ্যৰ নিজস্ব দিশটোৰ স্বৰূপ প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাব।

অসমৰ পুৰণি সাহিত্যই আৰু প্ৰত্নতাত্বিক সামগ্ৰীয়ে ধৰ্মীয় প্ৰথাৰ সম্যক ৰূপ দেখুৱাইছে। প্ৰস্তৰ যুগৰ আহিলা-পাতিয়ে, আৰ্য্য-হিন্দুৰ দেৱ-দেৱীৰ মন্দিৰাদিৰ ভগ্নাৱশেষে, সিঁচৰিত হৈ পৰি থকা বিগ্ৰহ আৰু অন্যান্য স্থাপত্যবিদ্যাৰ ভাস্কৰ্য্যই, মঠ-মন্দিৰ, সত্ৰ-মণিকূট আৰু গুৰু-আসনৰ বেদীত স্থাপিত ধৰ্ম-শাস্ত্ৰ, চৰিত পুথিয়ে প্ৰমাণ কৰিছে অসমত ঘাইকৈ সূৰ্য্য, ইন্দ্ৰ, বিষ্ণু, শিৱ-দেৱীৰ লগতে, তথাগত-বুদ্ধ-অৱলোকিতেশ্বৰৰ উপাসকো আছিল, অন্যান্য জড়োপাসকো আছিল। কি শাক্ত, কি বৈষ্ণৱ, কি তান্ত্ৰিক, কি আগমাচাৰী, কি নিগমাচাৰী, সকলোকে আবহমানকালৰপৰা মাটিবৃত্তি দান দি সকলো গোষ্ঠীৰ শাসকবৰ্গই ধৰ্মপ্ৰাণ সমাজ এখন গঢ়াত সহায় কৰিছিল। ইয়াৰ ফলতেই ইয়াত এফালে শাক্ত আনফালে বৈষ্ণৱ যুগৰ অভ্যুত্থান ঘটিছিল, ভক্তিবাদৰ অসংখ্য ধৰ্ম-শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন হৈ আমাৰ দৌল-দেৱালয়-সত্ৰাদি ধৰ্মানুষ্ঠানৰ ৰৰভেটি স্থাপন হৈছিল। কালৰ গচকে, দেশৰ অপায়-অমঙ্গলেও ইয়াক আজিও ম্লান কৰিব পৰা নাই।

গোটেই অসমতে সিঁচৰিত হৈ পৰি থকা প্ৰাচীন প্ৰত্নতাত্বিক সামগ্ৰী, স্থাপত্য ভাস্কৰ্য্যৰ, চাৰুকলাৰ নৃত্য-গীতাদিৰ আহিঁয়ে, নানা ৰং-বিৰঙৰ তুলিকাৰ ৰহণে অসমীয়া সংস্কৃতিৰ সুন্দৰ ৰূপ এটি অঙ্কন কৰা দেখা পাইছো। ইবোৰত আছিল, আজিও স্থানবিশেষে আছে—ভাব-ভাষা, ধ্যান-ধাৰণা, ৰূপ-ৰসৰ সৎ-চিৎ-আনন্দৰ অতুলনীয় সমাবেশ। পৰিকল্পিত খনন কাৰ্য্যৰ ফলত দহ পৰ্বতীয়া, বামুণীপাহাৰ,

কামাখ্যা, সুমলিগড় কপিলী-যমুনাৰ মাজৰ, গুৱাহাটী-আমবাৰীৰ স্থাপত্য-ভাস্কৰ্য্যতকৈও পুৰণি উচ্চস্তৰৰ সামগ্ৰী ওলাব; ধৰ্মপুৰাণ, শঙ্খচূড়বধকাব্য, গীত-গোবিন্দতকৈও ভাল তুলিকাৰ চাৰু-চিত্ৰ ওলাব, আৰু আমাৰ অলিখিত সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জীৰ প্ৰাচীনত্বৰ সাক্ষ্য দিব। আজিলৈকে বৰ্তমান ভাস্কৰ্য্য আৰু দৌল-দেৱালয়সমূহৰ চমক লগা কাৰু-কাৰ্য্যই যেনেকৈ একালে আমাৰ সংস্কৃতিয়ে ভাৰতৰ অন্যান্য পুৰণি ৰাজ্যৰ বাহিৰেও ৰাজস্থান আৰু মোগল স্কুলৰ লগত ভাব-আদান-প্ৰদানৰ (ধাৰ কৰাৰ নহয়) যোগসূত্ৰ স্থাপনৰ ইঙ্গিত দিছে, আনকালে অসমৰ মিশ্ৰিত, কিন্তু আৰ্য্য-হিন্দু-পৰিশোধিত হৈ সৰ্ব-ধৰ্মপ্ৰথা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ সমন্বয়ভূত বহল অসমীয়া সমাজ এখনৰহে ছবি দাঙি ধৰিছে। ইয়াৰো অধ্যয়ন-আলোচনা লাগে আমাকে বুজিবলৈ। ইয়াৰ প্ৰকৃত অধ্যয়ন, চাৰুকলাৰ চৰ্চা, ইয়াৰ আদৰ, বিকাশ আৰু প্ৰচাৰ কৰাৰ সূচনা হব তেতিয়াহেঁপৰা যেতিয়া অসমৰ নগৰ-চহৰতেই নহয়, দেশখনৰ ঠাইবিশেষে জাক্-জমকতাপূৰ্ণ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ কলা-ভৱনৰ আধাৰ শিলা স্থাপন হব। ইয়ে অসমৰ প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ জয়ঢোল বজাই চকু-চৰহাৰো চমক লগাব।*

---

* অসম সাহিত্যসভা পত্ৰিকাৰ ১৯৭৩ চনৰ সংখ্যাত প্ৰকাশিত।

ভাৰতৰ সংশ্লেষিত সংস্কৃতিলৈ অসমৰ অৱদান*

ভূগোল আৰু মানুহে ৰচনা কৰিছে আমাৰ জাতীয় ইতিহাস, গঢ় দিছে আমাৰ জীৱন-দৰ্শন আৰু জীৱন-ৰীতিক। কাশ্মীৰৰপৰা অসমলৈকে, হিমালয়ৰ পাদদেশৰপৰা কন্যাকুমাৰীলৈকে, ভাষাৰ বিভিন্নতা সত্বেও, ধৰ্মীয় বিশ্বাস আৰু সামাজিক আচাৰৰ বৈচিত্ৰ্য সত্বেও, জীৱনধাৰাৰ এক ঐক্যৰূপ বৰ্ত্তমান। সিন্ধু আৰু গংগা-যমুনা যিদৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ চিনাকি জলধাৰা, সেইদৰে ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ, দ্বাৰকা, মথুৰা-বৃন্দাবন, কাশী-পুৰী আৰু চিদাম্বৰম-মহাবলীপুৰমো কামৰূপ-কামাখ্যাৰ চিনাকি তীৰ্থস্থান। এই পবিত্ৰ নদীকেইখন যিদৰে একেই উৎসৰপৰা নিঃসৃত হৈ মাজ-বাটত মাথোন বিচ্ছিন্নৰূপে প্ৰবাহিত হোৱাৰ পাছত ভাৰতভূমিৰ চৰণ বিধৌত কৰি যোৱা একেই মহাসমুদ্ৰৰ গভীৰ জলাশয়ত বিলীয়মান হৈছে, ঠিক সেইদৰে সকলো ভাৰতীয় মানুহৰে হৃদয় স্পন্দিত কৰি থৈছে একোটি সাৰ্বজনীন বিশ্বাসে—মৃত্যুৰ পাছত প্ৰত্যেকৰে আত্মাৰ পক্ষী উৰা মাৰি গুচি যাব একেখন স্বৰ্গলোকলৈ ধিয়াই—যিখন স্বৰ্গ পাণ্ডৱসকলে কল্পনা কৰাৰ দৰে হয়তো ভাৰতৰ শিতানত থকা হিমালয়ৰ তুষাৰশুভ্ৰ উত্তুংগ প্ৰদেশতেই অৱস্থিত। আমাৰ সকলোৰে উমৈহতীয়া সাধনাৰ লক্ষ্যস্থল আদিনাথৰ কৈলাস অথবা পবিত্ৰ মেৰু, ভাৰতীয়-আৰ্য্য সভ্যতাৰ আলোক-বৰ্তিকাস্বৰূপ আদিত্যৰ সহস্ৰ অংশুমালাৰে ব্যঞ্জনাৰূপময় চক্ৰ-প্ৰতীক ধাৰণকাৰী বিষ্ণুৰ শিখৰ-প্ৰদেশৰ দৰেই অভ্ৰভেদী; নাইবা সমস্ত মানৱজাতিৰেই নহয়, চৰাচৰ স্থাৱৰ জংগমৰ হৃদয়ত প্ৰতিষ্ঠিত ব্ৰহ্ম-লোকৰ দৰেই বিনয়নম্ৰ। আমি সকলোৰেই চেষ্টা কৰোঁ সেই গভীৰ আদৰ্শক জীৱনত ৰূপায়িত কৰিবলৈ, যি আদৰ্শই আমাৰ অজস্ৰ বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত 'সূত্ৰে

---

* ইংৰাজী প্ৰবন্ধ : Contributions of Assam to the composite culture of Indiaৰ অসমীয়া ভাঙনি। Published in *Indira Gandhi Felicitation* Vol. II

মণিগণা ইব' ঐক্যবোধৰ ইংগিত দিয়ে, যি আদৰ্শক দৃঢ়তৰ কৰি তুলিছে একেখন দেশৰ প্ৰতি সকলোৱে সমান অনুৰাগে আৰু ভাৰতভূমিত জন্মলাভ কৰাৰ বাবে অনুভৱ কৰা সমান অভিমানবোধে, যাৰ এটি অনুপম প্ৰকাশ পোৱা যায় ১৫শ-১৬শ শতিকাৰ দোমোজাত জন্মগ্ৰহণ কৰা অসমীয়া বৈষ্ণৱ কবি মাধৱদেৱৰ কবিতাত :

ধন্য ধন্য কলিকাল ধন্য নৰ তনু ভাল

ধন্য জন্ম ভাৰতবৰিষে।

ভাৰতৰ মাটিৰ ৰসেৰে জীপাল হৈ থকা আধ্যাত্মিক সত্তাৰ উপলব্ধি কৰিবলৈ হ'লে, তাৰ অংশসমূহৰ অন্ধি-সন্ধি ভালকৈ উমান লোৱাটো একান্ত প্ৰয়োজনীয়। কাৰণ, সেই বৃহত্তৰ আত্মাৰ মাজত বুৰ গৈ থকা ক্ষুদ্ৰতৰ অংশসমূহৰো নিজস্ব ঐশ্বৰ্য্যময় অস্তিত্ব নিশ্চয় অনস্বীকাৰ্য্য। ভালেমান প্ৰতিকূল শক্তিৰ প্ৰতিবন্ধকৰ চাকনৈয়াত পৰি অসমৰ আত্মাই লাহে লাহে তাৰ প্ৰাণৱন্ত হেকলাই আহিবলৈ ধৰিছে। অন্যান্য কাৰণো আছে। তাৰে এটা হ'ল : প্ৰাক-স্বাধীনতা যুগৰ পৰম্পৰাৰপৰা আঁতৰি গৈ, সাধাৰণভাৱে ভাৰততত্ত্ববিদ্‌সকলে আৰু বিশেষকৈ ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয়সমূহে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ মধুচক্ৰ নিৰ্মাণত অতীতৰ ৰহস্য কুহেলিকাৰে আচ্ছন্ন এই দেশখনৰ ৰৰঙণি দেখুৱাবৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় অসমৰ সংস্কৃতি অধ্যয়নৰ বিষয়ত যথোচিত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিবলৈ পাহৰি আহিছে। যুগ-যুগান্তৰৰ বাট থচকি অহা অসমৰ নৈতিক আৰু বৈষয়িক পৰিবেশৰ আলেখ-লেখ নোলোৱাকৈ ভাৰতৰ সংস্কৃতিৰ ঐতিহ্যৰ জ্ঞান যে অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰবলৈ বাধ্য, এই কথাষাৰ একেবাৰে পাহৰি পেলাইছে। উল্লেখযোগ্য যে, অসমীয়া তত্ত্বজিজ্ঞাসু আৰু অসমৰ বিশ্ববিদ্যালয়কেইখনো ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। প্ৰথিতযশা পণ্ডিতসকলে ভাৰত-ইতিহাসৰ ক্ষণজন্মা ব্যক্তিৰ জীৱন-কাহিনী আৰু সাংস্কৃতিক ঘটনাৱলীৰ বিষয়ে বহুতো নোদোকা ধৰণৰ পুথি-পাঁজি লেখিছে, কিন্তু, ক'তোৱেই উল্লেখ কৰা নাই ৭ম শতিকাৰ পূৰ ভাৰতৰ মহান সম্ৰাট ভাস্কৰবৰ্মাৰ যুগৰ কথা; পুৰীৰ জগন্নাথৰ এগৰাকী একনিষ্ঠ পৃষ্ঠপোষক ১৫শ-১৬শ শতিকাৰ স্বৰ্গদেৱ চুহুংমুঙৰ কথা, অসমৰ শিৱাজীস্বৰূপ স্বৰ্গদেৱ ৰুদ্ৰসিংহৰ কথা; ১৮শ শতিকাৰ বিক্ৰমাদিত্যতুল্য মহাৰাজ শিৱসিংহ আৰু নৰনাৰায়ণৰ কথা; ১৬৭১ খৃষ্টাব্দত শৰাইঘাটৰ যুঁজত সম্ৰাট আওৰংজেবৰ দৰ্পচূৰ্ণ কৰা বীৰ লাচিত বৰফুকনৰ কথা; পূৰ ভাৰতৰ ঝান্সীৰ ৰাণীস্বৰূপা ১৭শ শতিকাৰ বীৰাংগনা মুলা গাভৰুৰ কথা; সাতাৱন চালৰ অমৰ শহীদ পিয়লি বৰুৱা আৰু

মণিৰাম দেৱানৰ কথা আৰু আধ্যাত্মিক তত্ত্বজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত শংকৰাচাৰ্য্য আৰু শ্ৰীধৰস্বামীৰ সমতুল্য শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ কথা।

ভূতত্ত্ব অথবা ভূ-সংস্থানবিদ্যা, উদ্ভিদবিদ্যা অথবা প্ৰাণীবিজ্ঞান, ধাতুখননবিদ্যা অথবা আয়ুৰ্বেদ, স্মৃতি অথবা জ্যোতিষ-বিদ্যা, অথবা কলা, সামাজিক প্ৰথা অথবা ধৰ্মীয় তত্ত্বকথা, শাসনলিপি অথবা পুৰাতত্ত্ব, লিপিতত্ত্ব অথবা ভাষাতত্ত্ব— এই সকলোবোৰ বিষয়ৰে অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত অসমৰ সমস্যা ভাৰতীয় সমস্যাৰেই অনিবাৰ্য্য অংশবিশেষ আৰু কোনোবাই যদি ইয়াৰ কোনোবা স্থানীয় দিশৰ ওপৰত কিবা গৱেষণা কৰে, তেনেহলে সেয়াও সামগ্ৰিকৰূপে ভাৰতীয় বিষয়ৰ অধ্যয়নৰে একোটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ বুলি অনস্বীকাৰ্য্য। "বৃহত্তৰ সৰহভাগ সময়তে অসম ভাৰতীয় সভ্যতাৰ উপকণ্ঠতহে আছিল"[১] বোলা কথাষাৰ সম্পূৰ্ণ-ৰূপে অনৈতিহাসিক। বৰাচলতে, ভাৰতৰ প্ৰধান ভূখণ্ডৰ অবিচ্ছেদ্য অংশৰূপে এইখন দেশৰ "নিজস্ব তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ইতিহাস আছিল, ভাৰত আৰু বহিৰ্বিশ্বৰ লগতো অতি ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল; ইতিহাসৰ বিভিন্ন যুগত এই দেশৰ মাটিলৈ বৈ অহা বিচিত্ৰ উপাদান আৰু জীৱনধাৰাৰ সংমিশ্ৰণৰ ফলশ্ৰুতিস্বৰূপে কিছুমান বিশিষ্ট অসমীয়া চৰিত্ৰ বিকশিত হৈ উঠিছিল; আৰু সেই অসমীয়া সংস্কৃতি হ'ল ভাৰতীয় জীৱনৰ এক প্ৰবল আৰু প্ৰাণসঞ্চাৰিণী শক্তি স্বৰূপ।"[২]

ভাৰতীয় উপমহাদেশৰ দৰেই ইয়াৰো চৌদিশে প্ৰাকৃতিক বাধাৰ প্ৰাচীৰ আৰু ঠায়ে ঠায়ে অগম্য অঞ্চলৰ প্ৰতিবন্ধক থকা সত্ত্বেও, উপৰ্যুপৰি প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰবল প্ৰবাহে বহুবাৰ অসমৰ ভৌগোলিক চাৰিসীমা বহলাই দূৰ-দূৰান্তৰলৈকে বিয়পি পৰাৰ নিদৰ্শন আছে। অন্ততঃ উত্তৰ-পশ্চিম আৰু দক্ষিণ-পশ্চিম দিশলৈ ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক আদৰ্শৰ মিলন আৰু বিনিময়ৰ মানসেৰে তিব্বত আৰু নেপালৰ দৰে হিমালয়স্থ তথা প্ৰত্যন্ত-হিমালয়স্থ ৰাজ্য ভূখন আৰু গৌড়-বংগ, মগধ, মিথিলা-বিদেহ, উৎকল, কলিংগ আৰু উজ্জয়িনীৰ দৰে অন্তঃস্থ ৰাজ্যসমূহলৈকে সেই প্ৰবাহ বিস্তাৰিত হৈ পৰিছিল। পাহাৰ আৰু ভৈয়াম, অজস্ৰ নদী আৰু বিল, অৰণ্য আৰু জলাহ, বৰ্ণাঢ্য গুল্ম-বৃক্ষ আৰু বিচিত্ৰ প্ৰাণীপুঞ্জ, সুমথিৰা, বন আৰু লানি নিছিগা চাহ-বাগিচাৰে ভৰপূৰ বিচিত্ৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশেৰে সমৃদ্ধ এইখন দেশে আমাৰ চকুৰ আগত দাঙি ধৰে

১। *Cambridge History of India*, Vol. I, P. 11-12

২। P. C. Choudhury : *Hist. of Civilization of people of Assam*; 2nd Edition, Introduction. P. 7

সৌন্দৰ্য্যৰ লীলাভূমিস্বৰূপ এখন অনিন্দ্যসুন্দৰ পট। পাহাৰসমূহৰ মূল্যবান ধাতুসম্পদ, নদীৰ বুকুত উটি অহা আৰু পাৰৰ বালিত সিঁচৰতি হৈ থকা খনিজসম্পদ, অৰণ্যসমূহৰ মূল্যবান কাঠৰ গছ আৰু ভেষজ তৃণ-বনৰ উপৰিও প্ৰকৃতিয়ে অকৃপণ হাতেৰে উজাৰ কৰি দিয়া অন্য বহু সম্পদ এতিয়াও জাতীয় ঐশ্বৰ্য্য বৰ্ধন আৰু জনসাধাৰণৰ সেৱাৰ বাবে নিয়োজনৰ অপেক্ষাতে আছে। যথোপযুক্ত মনোনিবেশ কৰিলে প্ৰকৃতিৰ দানেৰে চহকী অসমে কেৱল 'পনীয়া সোণ' আৰু 'দুটি পাত এটি কলি'ৰেই' ভাৰতৰ জাতীয় পুঁজিক এতিয়াও বিৰবে সমৃদ্ধ কৰি ৰাখিছে, তাতকৈ আৰু দহোগুণে বেছি সমৃদ্ধ কৰি তুলিব।

১৮২৬ চনলৈকে অসমে নিজৰ স্বাধীনতা অক্ষুণ্ণ ৰখা কথাবাৰে প্ৰাকৃতিক পৰিবেশৰে আওপকীয়া দান অসমীয়া মানুহৰ স্বাধীনতা-স্পৃহাৰ সলসলীয়া চিনাকি দিয়ে। "ভূগোলৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত যুক্তিৰ বাহিৰে অন্য একোৱেই বোধকৰোঁ অসম বুৰঞ্জীৰ এই স্বাধীন চৰিত্ৰৰ পতিয়ন নিওৱা ব্যাখ্যা দিব নোৱাৰে। যি কোনো বিদেশী আক্ৰমণৰ সন্মুখীন হৈ মাৰ বান্ধি থিয় দিব জনা গভীৰ স্বদেশপ্ৰেম আৰু জনসাধাৰণৰ স্বাধীনতাপ্ৰিয় মন ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ মৌলিক ঐক্যবোধৰ প্ৰতি এক উল্লেখযোগ্য অৱদান। পূব পাকিস্তান (বৰ্তমানৰ বাংলাদেশ), চীন, তিব্বত আৰু ব্ৰহ্মদেশৰ গাতে গা লাগি থকা এই দেশখনৰ অৱস্থিতিয়ে সদায় ইয়াক আন্তৰ্জাতিক ৰাজনীতিৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আগবঢ়াই থাকিব।"[৩]

"মানুহ জাতিৰ প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰধান সৰণিসমূহৰ এটাত"[৪] অৱস্থিত অসমে যুগ যুগ ধৰি অৱশিষ্ট ভাৰত আৰু দক্ষিণ-পূব এছিয়া উভয়ৰেপৰা বিভিন্ন নৃতাত্ত্বিক গোষ্ঠীৰ মানুহৰ সোঁত গ্ৰহণ কৰি আহিছে আৰু সিবিলাকৰ সাংস্কৃতিক বৈশিষ্ট্যৰ অধঃস্তৰ ইয়াৰ বিভিন্ন অঞ্চলত সিঁচৰতি হৈ আছে। অসমীয়া সংস্কৃতিৰ এই উপাদানসমূহ হ'ল—নিগ্ৰোব্যঞ্জক, অষ্ট্ৰ'-এচীয়, আৰ্য্য, মংগোলীয় আৰু তিব্বতীয়-বৰ্মী ভাষিক-গোষ্ঠীৰ ভিতৰৰা; তদুপৰি, সামান্য পৰিমাণৰ দ্ৰাবিড়ীয় উপাদানো পৰিলক্ষিত হৈছে। এহাতে যেনেকৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ সভ্যতা মূলতঃ ভাৰতীয়-আৰ্য্য ধ্যান-ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু বৰ্তমান কালত কলিতা বুলি খ্যাত এক প্ৰজাতীয় গোষ্ঠীৰ দ্বাৰা পৰিবৰ্ধিত ইৰাণীয়-মেজাজ তথা

৩। *ibid.*, 50

৪। J. P. Mills : *Assam Review*, Mar. 1928, P. 24.

প্ৰাক্-বৈদিক কৰেটীয় সংস্কৃতিৰ উত্তৰাধিকাৰৰ বিণিকি-বিণিকি আভাসপুষ্ট, আনহাতে অনেকৈ পাৰ্বত্য অঞ্চলৰ সভ্যতা অনাৰ্য্য সংস্কৃতিৰ প্ৰাবল্যপ্ৰধান। তথাপিও, বাসস্থান য'তেই নহওক লাগিলে, কেৱল সামাজিক আৰু অৰ্থ নৈতিক প্ৰয়োজনৰ ভিত্তিতেই শতিকাৰ পাছত শতিকা ধৰি উভয় অঞ্চলৰ মানুহৰ মাজত এনে এক পাৰম্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতাৰ সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠিছে, যাৰ ফলত ভাষাগত আদান-প্ৰদান আৰু একময়তা সম্ভৱপৰ হৈ উঠিছে; আৰু সম্ভৱপৰ হৈ উঠিছে ব্যাখ্যাৰ অতীত এক সাংস্কৃতিক সংশ্লেষণৰ, যাৰ সুন্দৰতম নিদৰ্শন পোৱা যায় মূলতঃ সংস্কৃত আৰু কামৰূপী প্ৰাকৃতৰপৰা বিৱৰ্তিত হোৱা ভাৰতীয়-আৰ্য্য ভাষা-গোষ্ঠীৰ অন্তৰ্ভুক্ত অসমীয়া ভাষাৰ শব্দ-সম্ভাৰত থকা খিলঞ্জীয়া দেশী শব্দসমূহৰ প্ৰাচুৰ্য্যত।

দৰাচলতে, অসম ভাৰতবৰ্ষৰ মুষ্টিমেয় এনে কেইটামান অঞ্চলৰ মাজত এখন, যাক ক'ব পাৰি "এনে এক মিলন-ভৱন, য'ত সুপ্ৰাচীন আৰু অতি-আধুনিক, আটাইতকৈ এলান্ধুকলীয়া অতীত আৰু আটাইতকৈ অচিন হৈ থকা শেহতীয়া বৰ্তমান, উভয়ে উভয়ক পৰিপূৰ্ণ সম্প্ৰীতিৰে সাবটা সাবটি কৰি আছে। থোৰতে ক'বলৈ হ'লে, এই গৌৰবোজ্জ্বল দেশৰ প্ৰাচীন ইতিহাসৰ লগত নিবিড়তম বন্ধনেৰে বান্ধ খাই আছে, সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সামাজিক, ধৰ্মীয় আৰু জাতীয় ইতিহাস।"[৫] এইষাৰ কথা কোৱা হৈছে, কামৰূপৰ অবিভাজ্য আত্মাৰ সন্দৰ্ভত, এখন ঐক্যবদ্ধ অসম সম্পৰ্কে।

ভাৰতীয়-আৰ্য্যবাদৰ ক্ষেত্ৰত আৰু হিন্দু সংস্কাৰসমূহ তথা সংস্কৃতৰ পঠন-পাঠনৰ অবিয়তে ভাৰতীয় পৰম্পৰাৰ বিস্তাৰণৰ ক্ষেত্ৰতেই, ঘাইকৈ ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰ ছত্ৰছাঁয়াত, ভাৰতীয় জীৱনক চহকী কৰি তোলাৰ বিষয়ত অসমে উল্লেখযোগ্য বৰঙণিৰ যোগান ধৰিছিল। আনকি, শ শ বছৰ ধৰি অসম যিকেইটা নামেৰে পৰিচিত হৈ আছিল, যাৰ প্ৰাচীনত্বৰ সাক্ষ্য পোৱা যায় মহাকাব্য দুখনত, সংহিতাসমূহত আৰু কালিদাসৰ ৰঘুবংশম্, বৰাহমিহিৰৰ বৃহৎ-সংহিতা, মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ আৰু বিষ্ণুপুৰাণকে ধৰি বহু বিভিন্ন গ্ৰন্থত, সেই প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ আৰু কামৰূপ নাম দুটায়েই এই দেশত আৰ্য্য সভ্যতা বিয়পি পৰাৰ কথা সৰবে ঘোষণা কৰে। পৰিব্ৰাজক হিউৱেনচাঙৰ সাক্ষ্য অনুযায়ী,

---

৫। N. N. Vasu: *Social History of Kāmarūpa* Vol. I, P. 1-2.

মনোৰম কাৰেং-শোভিত আৰু ৰাজকীয় গাম্ভীৰ্যমণ্ডিত অথচ দুৰ্গ-প্ৰকাৰেৰে সুবেষ্টিত আৰু সম্পদশালী প্ৰাগজ্যোতিষ মহানগৰী এনে এখন ঠাই আছিল, যি খনে জ্ঞান-বিজ্ঞান চৰ্চাৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে সকলো প্ৰতিভাশালী লোকক আকৰ্ষিত কৰিছিল—ঠিক যেনেকৈ পৰৱৰ্তী কালত যোগীহাটী-গুৱাহাটী আৰু গড়গাঁও-ৰংপুৰে জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে এই অঞ্চলৰ জনসাধাৰণৰ সাংস্কৃতিক গতি প্ৰকৃতিক গঢ় দিবলৈ পাইছিল। ইতিহাসৰ সুদীৰ্ঘ পৰিক্ৰমাত যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ সংঘাতৰ জৰিয়তেই হওক বা শান্তিৰ সময়ছোৱাৰ কটকী-বিনিময়ৰ জৰিয়তেই হওক, সমকালীন ভাৰতীয় ৰাজ্যসমূহৰ লগত অসমে ঘনিষ্ঠতাৰ যোগসূত্ৰ ৰক্ষা কৰি চলিছিল। যুগ যুগ ধৰি কামৰূপ আৰু কামাখ্যা ক্ৰমে পুৰুষ শিৱ আৰু প্ৰকৃতি দেৱীৰূপে চিহ্নিত হৈ ৰৈছে। এই দুয়োটা নামৰ লগত জড়িত হৈ আছে, তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ আৰু যাদু-ভোজবাজীৰপৰা আৰম্ভ কৰি পৰিশীলিত মানৱীয় আচাৰলৈকে বহু বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তাৰ ফলশ্ৰুতি। পাছৰ বিধ আচাৰেৰে অন্তৰ্গত হ'ল এক ত্ৰিকোণাকাৰ প্ৰতীকৰ উপাসনা আৰু এই ত্ৰিকোণাকাৰেই হ'ল, ভৌগোলিক অসমৰ প্ৰতীক, যি অসম ৰত্নপীঠ, কামপীঠ, স্বৰ্ণপীঠ আৰু সৌমাৰপীঠ নামৰ চাৰিখন পবিত্ৰ থানেৰে বিভক্ত ৰূপত বৰ্তমান কালৰ উত্তৰ বংগৰ কৰতোয়া নদীৰ-পৰা লক্ষীমপুৰ জিলাৰ দিক্ৰং নদীলৈকে দীঘলে ১০০ যোজন আৰু বহলে ৩০ যোজন বিস্তৃত বিৰাট অঞ্চলটো আছিল আৰু যাৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল, কেৱল বৰ্তমানৰ ভৈয়ামীয়া জিলাকেইখনেই নহয়, শ্ৰীহট্টৰ পাহাৰী অঞ্চল, ত্ৰিপুৰাকে ধৰি বংগদেশৰ এটা বিশাল অংশ আৰু নেপাল, ভূটানৰো কিছু অংশ। এই অভিমতৰ সমৰ্থন পোৱা যায় শাসনলিপিসমূহত আৰু ১৪শ শতিকাত ৰচিত যোগিনীতন্ত্ৰ পুথিত—যিখন পুথিত এই দেশৰ চাৰিসীমা এইদৰে বৰ্ণিত হৈছে:

নেপালস্য কাঞ্চনাদ্ৰিম্ ব্ৰহ্মপুত্ৰস্য সংগমম্।
কৰতোয়াং সমাৰভ্য যাৱদ্ দিকৰবাসীনীম্॥ ১.১১।১৬

* * * *

ত্ৰিংশদ্ যোজনবিস্তীৰ্ণং দীৰ্ঘেণ শত যোজনম্।
কামৰূপং বিজানীহি ত্ৰিকোণাকাৰমূৰ্ত্তমম্॥ ১.১১।২১

আহোমসকলৰ আগমনৰ লগে লগে আৰু তাৰে খোজত খোজ মিলাই ১২শ-১৫শ শতিকাত চুটিয়া, কমতা, কছাৰী, জয়ন্তীয়া আৰু কোঁচ ৰাজ্যসমূহ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পাছত গৌড় আৰু দিল্লীৰ নবাব-বাদশাহসকলৰ উদ্যোগত উপৰ্যুপৰি মুছলমান আক্ৰমণৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত আগৰ ৰাজনৈতিক সংহতি

হেৰাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। তথাপিও, পূৰ্বৰ ৰাজবংশৰ উপযুক্ত উত্তৰাধিকাৰী হিচাপে পূবফালে আহোমসকলে আৰু পশ্চিমফালে কোঁচসকলে দেশৰ চিৰকলীয়া সীমান্ত অটুট ৰাখিবলৈ সততে চেষ্টা কৰিছিল আৰু দেশৰ অতীত-গৌৰৱ উজ্জলতৰ কৰি তোলা বিষয়তো সফলকাম হৈছিল। ৰাজনৈতিক বিভাজনসমূহ যেনেকুৱাই নহওক লাগিলে, ১৪শ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰপৰা কছাৰী-জয়ন্তীয়া ৰাজ্যসমূহৰ পৰম্পৰাৰ অনুবৃত্তি কৰি কমতা-কোঁচবিহাৰৰ নৃপতিসকলে সকলো ক্ষেত্ৰতে অসমৰ শ্ৰীবৃদ্ধি কাৰ্যত আহোম স্বৰ্গদেৱসকলৰ সম-অংশীদাৰ হোৱাত সফলতা লাভ কৰিছিল। উভয়ে কটকী-বিনিময়ৰ যোগেদি, পণ্ডিত, সুদক্ষ কাৰিকৰ, স্থপতিবিদ্, চিত্ৰশিল্পী, সংগীতজ্ঞ আৰু সমাজ-ধৰ্ম সংস্কাৰকৰ দৰে গুণী-জ্ঞানীসকলক আমন্ত্ৰণ কৰি আনি সমাদৰ জনাই অৱশিষ্ট ভাৰতৰ লগত যোগাযোগ ৰক্ষা কৰিছিল ; ফলস্বৰূপে, খিলঞ্জীয়া প্ৰতিভা আৰু আমন্ত্ৰিত লোকৰ প্ৰতিভাৰ উমৈহতীয়া ৰৰঙণিৰে ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যক সমৃদ্ধতৰ কৰি তোলাত তেওঁ-লোকে অসমৰ হৈ অৰিহণা যোগাইছিল।

অসমৰ ৰাজনৈতিক সীমান্ত আৰু তাৰে পৰিণতিস্বৰূপে ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সীমান্ত যে চীনদেশৰ সুদূৰ উত্তৰ-পূৱ প্ৰত্যন্ত প্ৰদেশলৈকে, তিব্বত আৰু ব্ৰহ্ম-দেশলৈকে বিস্তৃত হৈ পৰিছিল, সেই কথাষাৰ আনৰ লগতে হিউৱেনচাঙৰ বৰ্ণনায়ো সমৰ্থন কৰি গৈছে।[৬] আকৌ, কিছুদিনৰ আগতে অৰুণাচলত আৱিষ্কৃত পুৰাতাত্ত্বিক ভগ্নাৱশেষসমূহেও সুদূৰ উত্তৰ সীমান্ততো কলিতা ৰাজ্যৰ প্ৰাক্-বৈদিক আৰ্য্য সংস্কৃতিৰ লগত ভাৰত-তিব্বতীয় বৌদ্ধ সংস্কৃতিৰ মিলন-ডোলত আৱদ্ধ হোৱাৰ কথা ঘোষণা কৰিছে। অন্যান্য সূত্ৰৰ উপৰিও অসমীয়া বুৰঞ্জী-সাহিত্য আৰু ফাৰ্চী কাহিনী-কথাসমূহৰ ভিত্তিত সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি, অন্তিম ১৮শ শতিকা আৰু আদি ১৯শ শতিকাৰ দোমোজাৰপৰাই অসমৰ পূৰ্বতন ৰাজনৈতিক মৰ্য্যাদা লাহে লাহে লুপ্ত হ'বলৈ ধৰিলে। বিষাদান্তিক ৰাজনৈতিক নাটকখনৰ শেষ দৃশ্যত আমি দেখা পাওঁ, মানৰ আক্ৰমণৰ শেষত ১৮২৬ চনত স্বাধীনতাৰ বেলিমাৰ ঘটিল। আমাৰ সকলোৰে কাৰণে ই এটি শিকনি এৰি থৈ গৈছে,—শিথিল প্ৰশাসনৰ লগত সংকীৰ্ণ স্বাৰ্থপৰতা আৰু ক্ষমতা-লিপ্সাৰ সংযোগতে নৈতিক আৰু বৈষয়িক অৱক্ষয়ৰ বীজ প্ৰোথিত হৈ থাকে।

৬। cf. S Beal : *Si Yu Ki,* II, P. 196f., T. Watters : *On Yuan Chang's Travels in India,* Vol II-P. 189 f.

১৮২৬ চনৰ পাছত ইছোৱা-সিছোৱাকৈ গোটেইখন অসম বৃটিছে অধিকাৰ কৰি লোৱাৰ কাহিনীৰ আঁৰে আঁৰে আছে এই দেশৰ বুৰঞ্জীৰ এক গৌৰবোজ্জ্বল অধ্যায়, য'ত আছে পাহাৰ আৰু ভৈয়ামৰ মানুহে অসীম বীৰত্বেৰে বৃটিছৰ প্ৰতিটো পদক্ষেপতে তীব্ৰ প্ৰতিৰোধ আগবঢ়াই বিজেতাক বিপৰ্যস্ত কৰি তোলাৰ কাহিনী। দৰাচলতে, ১৮২৮ চনতে গ'মধৰ কোঁৱৰে স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ পাতনি মেলে ; আৰু সেই সংগ্ৰাম ১৯৪৭ চনত দেশ স্বাধীন নোহোৱালৈকে ক্লান্তিহীন-ভাৱে চলি থাকে। গতিকে, উক্ত গ'মধৰ কোঁৱৰ আৰু ১৮৩০ চনৰ পিয়লি ফুকনৰ দিনৰপৰা ১৯২১ চনত নবীন বৰদলৈ-তৰুণ ফুকনৰ দিনকে সামৰি ১৯২৬ চনৰ পাণ্ডু কংগ্ৰেছৰ দিনলৈকে বিস্তৃত আধুনিক কালৰ অসম বুৰঞ্জী ইয়াৰ মাটিত অসংখ্য বীৰ-বীৰাংগনাৰ স্বদেশপ্ৰেমৰ উজ্জ্বল দৃষ্টান্তেৰে খুন্দ্ খাই আছে। এই কথাই প্ৰমাণ কৰে, অসমৰ জনসাধাৰণে ১৮২৬ চনৰ বন্দোৱস্তক নিষ্ক্ৰিয়ভাৱে কেতিয়াও গ্ৰহণ কৰা নাছিল। ১৮২৮ চনৰপৰা মাহাত্মা গান্ধীৰ অসহযোগ আন্দোলনৰ দিনবোৰকে সামৰি ১৯৪২ চনৰ ভাৰত-ত্যাগ আন্দোলনৰ দিনত মোখনী মৰাকৈ অসমৰ স্বাধীনতা-যুঁজাৰু আৰু শ্বহীদসকলৰ অমৰ কীৰ্তিকলাপ সন্নিৱিষ্ট কৰি অসমত স্বাধীনতা ৰণৰ বিষয়ে এখন গ্ৰন্থ সংকলন কৰি উলিয়ালে পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিব, দেশৰ এই অংশটোৰ জনসাধাৰণে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ হকে কি এক প্ৰশংসনীয় অৰিহণা যোগাইছিল। সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰত, ভাৰতীয় আদৰ্শৰ প্ৰগতিমূলক উপলব্ধিক্ৰমৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি বিদ্যা আৰু কলা বিষয়ত চিন্তা-চৰ্চাৰ প্ৰকৃতি আৰু বিস্তৃতি সম্পৰ্কে বঢ়িয়া আভাস পাবলৈ হ'লে, কেৱল গুৱাহাটীৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সংৰক্ষিত সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত সাঁচিপতীয়া পুথিৰ তালিকাখনৰ ওপৰত চকু ফুৰালেই তবধ মানিবলগীয়া হয়।[৭] সংস্কৃতৰ বহুল পঠন-পাঠনৰ ব্যৱস্থা আছিল টোলসমূহত, ৰাজচ'ৰাত আৰু সত্ৰসমূহত। এইকেইটা অনুষ্ঠানৰ উপৰিও, দেৱমন্দিৰ, অন্যান্য ধৰ্মীয় প্ৰতিষ্ঠান আৰু অগ্ৰহাৰৰ নামত বিভিন্ন যুগৰ নৰপতিসকলে উদাৰহস্তে দান কৰা কথাৰাৰ প্ৰণিধানযোগ্য। সুদূৰ ৬ষ্ঠ শতিকাতে উত্তৰ বংগৰ চন্দ্ৰপুৰী বিষয়ৰ ২০৫ টা উচ্চবংশীয় আৰ্য্য পৰিয়ালক ভূমিদান কৰাৰ কথা ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তামৰ ফলিত উল্লেখিত হৈছে।[৮] ১১শ-১২শ শতিকাৰ কামৰূপী ৰজা

৭। P. C. Choudhury : *Catalogue of Sanskrit Manuscripts at the D. H. A. S.* 1961.

৮। *Epigraphia Indica,* Vol. XII, P. 63 f ; Vol. XIX, P. 246-60.

ধৰ্মপালে মধ্যদেশৰ এগৰাকী ব্ৰাহ্মণক ভূমিদান কৰাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।[৯] অনুৰূপে, কামৰূপৰপৰা বাহিৰলৈ যোৱা পণ্ডিতসকলো সমকালীন ভাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজ-দৰবাৰত সমানে সমাদৃত হোৱাৰ দৃষ্টান্ত আছে। ১০ম শতিকাত কৎলিগ ৰাজ্যৰ গংগাৰাজ অনন্তবৰ্মনে কামৰূপৰ বিষ্ণু-সোমাচাৰ্য্যক ভূমিদান কৰি সন্মান জনাইছিল। একে সময়ৰে এগৰাকী পৰমাৰ নৃপতিয়ে উল্লেখ কৰি গৈছে, বাক্‌পতিৰাজৰ এজনা ভাতৃয়ে কামৰূপৰ বামনস্বামীক ভূমিদান কৰিছিল।[১০] শংকৰাচাৰ্য্যৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী-পণ্ডিত অভিনৱগুপ্ত[১১], বিশাখদত্ত আৰু আনকি কামৰূপৰ সম্পৰ্কে অগাধ জ্ঞানেৰে পৰিপূৰ্ণ কৌটিল্যও হয়তো দেশৰ এই অংশৰে লোক আছিল।

ব্ৰাহ্মী, দেৱনাগৰী আৰু প্ৰাচীন অসমীয়া লিপিৰে লিখিত আৰু বিজুলীৰ চমকনিৰ দৰে ঠায়ে ঠায়ে কালিদাস আৰু বাণভট্টৰ ৰচনাশৈলীৰ প্ৰতিধ্বনি শুনাই যোৱা কবিতা আৰু কথাৰ ভাষাত ৰচিত সংস্কৃতৰ উত্তম নিদৰ্শন পোৱা যায়, অনেক শাসনলিপিত ; উল্লেখযোগ্য, কেইৰাজনো নৰপতি নিজেই বৰণীয় লেখকৰূপে স্বীকৃত। এইবোৰৰ উপৰিও, দেশৰ এই অঞ্চলটোত জাতীয় ঐতিহ্যৰ ফালৰপৰা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভালেমান তথ্যাগত পুথিও সংকলিত হৈছেল। উদাহৰণস্বৰূপে, পালকাপ্যৰ 'হস্তায়ুৰ্বেদ'খন ইয়াতে বিৰচিত হৈছিল।[১২] ঠিক সেইদৰে, ভাৰতৰ সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ আৰু বিশেষকৈ কামৰূপৰ ইতিহাসৰ আকৰ-গ্ৰন্থস্বৰূপ ১০ম শতিকাৰ 'কালিকা পুৰাণ'খন আৰু ১৪শ শতিকাৰ 'যোগিনীতন্ত্ৰ' ইয়াতে সংকলিত। ১০ম-১২শ শতিকাত প্ৰাচীন কামৰূপী প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত আৰু নিখিল ভাৰতীয় পৰিপ্ৰেক্ষিতত গুৰুত্বপূৰ্ণ চৰ্যাচৰ্যবিনিশ্চয়কে ধৰি ভালেমান বজ্ৰযান ৰচনা অসমৰপৰা যোৱা কেইজনমান তান্ত্ৰিক সিদ্ধৰে কীৰ্তি বুলি সিদ্ধান্ত কৰা হৈছে।[১৩] নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা কবি কৰ্ণপূৰে 'বৃত্তমালা' নামৰ এখন পিংগল শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছিল। একেজন কোঁচ ৰজাৰে পৃষ্ঠপোষকতাত ১৫শ-১৬শ শতিকাত 'প্ৰয়োগ ৰত্নমালা'কে ধৰি বহুসংখ্যক কোষ আৰু ব্যাকৰণ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে।

৯। *Journal of Assam Research Society*, Vol. VIII. P. 113 f.
১০। *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI , P. 62-68.
১১। C. N. K. Aiyar : Śrī Śamkarāchāryya etc., P. 56.
১২। *J. B. O. R. S.* Vol. V. P. 311.
১৩। G. Tucci : *J. P. A. S. B.* 1930, P. 133-136.

আকৌ, সেনাপতি শুক্লধ্বজৰ পৃষ্ঠপোষকতা লভি ৰত্নাকৰ কন্দলীয়ে 'সাৰদীপিকা' নামেৰে জয়দেৱৰ 'গীতগোবিন্দ'ৰ এখন টীকা ৰচনা কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে, সেনাপতি শুক্লধ্বজে নিজেও উক্ত কাব্যখনৰ 'সাৰৱতী' নামেৰে নিজৰ ৰবীয়াকৈ এখন টীকা ৰচনা কৰি উলিয়াইছিল। ২২৯টা মৌলিক শ্লোকেৰে সৈতে মাধৱদেৱৰ 'নামঘোষা', শংকৰদেৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ', ভট্টদেৱৰ 'ভাগৱতভক্তিবিবেক'—এই আটাইকেইখন ভক্তিমূলক গ্ৰন্থ অসমীয়া বৈষ্ণৱ মহাপুৰুষকেইজনাৰ সাহিত্যকৃতিয়েই নহয়, ভাৰতীয় দাৰ্শনিক চিন্তাৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত মানৱতাবাদলৈয়ো মহান বৰঙণি।

যি কি নহওক, আয়ুৰ্বেদ, স্মৃতি আৰু জ্যোতিষৰ ক্ষেত্ৰতেই ভাৰতীয় পদ্ধতি-সমূহক চহকী কৰিব পৰাকৈ অসমৰ দান উল্লেখযোগ্য।[১৪] থলুৱা কামৰূপী ভেষজ বিজ্ঞানৰ পুথি 'যোগ-শতক'ৰ ৰচয়িতা হিচাপে নাগাৰ্জুনৰ নাম কোনে নেজানে? একে শিৰোনামাৰে সংহিতাৰ প্ৰণেতা চক্ৰপাণি দত্ত, চৰক, সুশ্ৰুত আৰু বাগ্‌ভট্টৰ 'শুকত্ৰয়ী'ৰ আধাৰত লিখিত সাৰঙ্গধৰ নামৰ 'লঘুত্ৰয়ী' আৰু বিখ্যাত 'নিদান'ৰ ৰচয়িতা মাধৱকৰ।[১৫] এই সকলো কেইজন অসমৰে সন্তান। এইবিলাকৰ উপৰিও আৰু বহুতো গুৰুত্বপূৰ্ণ আয়ুৰ্বেদ-সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ অসমত ৰচিত হৈছিল। এইবোৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় যদিও মূলতঃ চিৰাচৰিত ভাৰতীয় পদ্ধতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, তথাপি সিবিলাকত তথাকথিত আসুৰিক চিকিৎসা-প্ৰণালীৰ দৰে থলুৱা পদ্ধতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা এক বিশেষ ধৰণৰ বিকাশ পৰিলক্ষিত হয়। কেৰালা প্ৰভৃতি অঞ্চলত থকাৰ দৰে অসমতো আজিকোপতি এনে বিশ্বাস সঞ্চালনিকৈ চলি আছে যে, বেজসকলে আওবোৰা মন্ত্ৰ আৰু জৰা-ফুকাই ঔষধৰ নিৰাময়তা বঢ়ায়। জ্যোতিষৰ দেশ অসমে বুৰঞ্জীৰ প্ৰথম পুৰাৰেপৰা জ্যোতিষ আৰু জ্যোতিৰ্বিজ্ঞান নামৰ যুগ্ম-বিজ্ঞানৰ বিকাশৰ বাবে যথেষ্ট অৰিহণা যোগাই আহিছে। বৰাহমিহিৰৰ উপৰিও আৰু নানাজনৰ দ্বাৰা ৰচিত সংহিতা আৰু সিদ্ধান্তৰ বহু বিভিন্ন পাঠ এইখন দেশত আৱিষ্কৃত হৈছে; অকল মূল পুথিয়েই নহয়, সিবিলাকৰ বহু টীকা-ভাষ্যৰো একাধিক পাঠ সংগৃহীত হৈছে। খণ্ডসাধ্য নামেৰে খ্যাত এক বেলেগ ধৰণৰ

১৪। P. C. Choudhury : *I. H. C.* 22nd Session, 1969. P. 22-30.

১৫। D. N. Tarkatirtha and P. C. Choudhury : *Vaidya-kasārodhāra*, Introduction. P. 9.

গণনাপ্ৰণালীও অসমত বহুকাল ধৰি চৰ্চিত হৈছিল। ১৬৪৬ শকত প্ৰণীত কবিৰাজ চক্ৰবৰ্তীৰ 'দিনকিৰণাৱলী' আৰু প্ৰায় একে সময়তে ৰচিত বংশীবাদন দ্বিজৰ 'জ্যোতিৰ্মুক্তাৱলী' এনেধৰণৰ দুখন পুথি, যি দুখনক ভাৰতীয় পদ্ধতিৰ ভিত্তিকৰা উল্লেখযোগ্য ৰচনা বুলি বিবেচনা কৰিব পাৰি। ধৰ্মশাস্ত্ৰ অথবা স্মৃতি অধ্যয়ন-বিষয়ক ৰচনা আৰু দশকৰ্ম-সংস্কাৰ প্ৰমুখ্যে অন্যান্য বিধি সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ ৰচনাৰ বিষয়ত অসমৰ বৰঙণি ইয়াতকৈয়ো বেছি। এনেকুৱা কেইখনমান প্ৰাচীন পুথিৰ নাম ক'বলৈ হ'লে, এইবোৰ পুথিৰ নাম ক'ব পাৰি: বেদাচাৰ্য্যৰ 'স্মৃতিৰত্নাকৰ', নীলাম্বৰাচাৰ্য্যৰ 'কালকৌমুদী', ধৰ্মেশ্বৰৰ 'ধৰ্মসংগ্ৰহ' আৰু স্মৃতিকাৰ আচাৰ্য্য দামোদৰ মিশ্ৰই ১৩০৮ শকতে ৰচনা কৰা তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'স্মৃতিসাগৰ সাৰ' অথবা 'স্মৃতিগংগাজল'ত উল্লেখ কৰা ৰুচিৰ মিশ্ৰৰ 'স্মৃতিপদ্ম', 'স্মৃতিমীমাংসা', 'স্মৃতিসমুচ্চয়' আৰু 'স্মৃতিসাগৰ' নামৰ গ্ৰন্থকেইখন। এই সকলোবোৰ ৰচনাৰ ভিতৰত ১৬শ-১৭শ শতিকাত পীতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশে ৰচনা কৰা ১৮ খন 'কৌমুদী' কামৰূপী পদ্ধতি আৰু হিন্দু সংস্কাৰৰ সৰ্বভাৰতীয় পদ্ধতি উভয়ৰে ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য ৰচনাৱলী।[১৬]

অসম আৰু মোগলৰ মাজত বিনিময় হোৱা কূটনৈতিক চিঠি-পত্ৰসমূহত ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰশস্তি-ৰচনবিলাক, যদিও অসমীয়া লিপিৰে লিখিত, তথাপি সংস্কৃত ৰচনাৰ অতি সুন্দৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। ইবিলাকৰ ভাবাত বৰৰুচিৰ 'পত্ৰকৌমুদী'ৰ ধৰণৰ ৰচনাশৈলীৰ সুন্দৰ অনুকৰণ ফুটি উঠা দেখা যায়।

অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস আৰু অসমীয়া ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ আলেখ-লেখ ল'লেই উমান পোৱা যায়, অসমীয়া সাহিত্যৰ চৰিত্ৰ কিমানখিনিলৈকে সৰ্ব-ভাৰতীয় আৰু কিমানখিনিলৈকে খিলঞ্জীয়া অনুপ্ৰেৰণাৰ পৰিণতি। অসমীয়া লিপি ব্ৰাহ্মী বৰ্ণমালাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত; ৮ম শতিকাৰ পাছৰ শাসনলিপিসমূহত এনে ধৰণৰ যথেষ্ট সংখ্যক বাক্যখণ্ডৰ প্ৰয়োগ পোৱা যায়, যিবোৰৰ প্ৰকাশভংগী জাতে-পাতে আধুনিক আৰু উমৈহতীয়া উত্তৰ-ভাৰতীয়, অথবা সূক্ষ্মভাৱে ক'বলৈ হ'লে মৈথিলী তথা কামৰূপী-প্ৰাকৃত সূত্ৰৰপৰা চয়ন কৰি অনা। এই শাসন-লিপিসমূহতে এনে কিছুমান প্ৰকাশভংগীৰ নমুনাও পোৱা যায়, যিবোৰে স্পষ্ট আভাস দাঙি ধৰে যে আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ জননীস্বৰূপা কামৰূপী অপভ্ৰংশই এই সময়ছোৱাতে আপোন নিয়মেৰে গঢ় ল'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।

১৬। M. R. Sastri and P. C. Choudhury: *Smṛti—Jyotiṣasārasaṁgraha*, Introductron. P. 9

এই ভাষাটোৱেই কেইবাশতিকালৈকে পূব ভাৰতৰো আৰু বিশেষকৈ বৰ্ত্তমানৰ উত্তৰ বংগ অঞ্চলৰ কথ্য ভাষা আছিল। ১১৫৪ শকতে খোদিত আমবাৰী প্ৰস্তৰ-লিপিয়ে যথেষ্টভাৱে প্ৰমাণৰ যোগান ধৰে, অসমীয়া গদ্যৰ বুৰঞ্জী কিমান প্ৰাচীন ![17] এইখনৰ লগতে ১২৮৪ শকত খোদিত গছতলা স্তম্ভৰ লিপিয়ে[18] যুটীয়াকৈ এইবাৰ কথা প্ৰতিপন্ন কৰে যে, আনকি ভট্টদেৱৰ 'কথাগীতা' আৰু বুৰঞ্জী-সাহিত্যৰ অসমীয়া গদ্যত ৰচিত হোৱাৰ বহুদিন পূৰ্বেই আঞ্চলিক গদ্য-সাহিত্যৰ গঢ় দিয়াত অসমে প্ৰথম উকলি জোঁকাবটো দিছিল। তদুপৰি, এইষাৰ কথাও সলসলীয়াকৈ ওলাই পৰে, ১৪শ-১৬শ শতিকাৰ প্ৰাক্-বৈষ্ণৱ আৰু বৈষ্ণৱ লেখকসকলৰ ৰচনাত ব্ৰজবুলি ভাষাৰ প্ৰভাৱ বিচাৰি হাবাথুৰি খোৱাৰো কোনো প্ৰয়োজন নাই। আদি যুগৰ কাব্য-সাহিত্যৰ সুন্দৰতম নিদৰ্শন পোৱা যায়, পূৰ্বকবি অপ্ৰমাদী মাধৱ কন্দলীয়ে ১৪শ শতিকাতে ৰচনা কৰা 'ৰামায়ণ'খনত, যিখন খুব সম্ভৱ ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ অনূদিত মহাকাব্যবোৰৰ ভিতৰত আদিতম ৰচনা। গদ্য-সাহিত্য হওক অথবা কাব্য-সাহিত্যই হওক, ১৪শ শতিকাত হেম সৰস্বতী আৰু হৰিবৰ বিপ্ৰৰ দ্বাৰা ৰচিত যথাক্ৰমে 'প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰ' আৰু 'বভ্ৰুবাহনৰ যুদ্ধ'ৰপৰা আৰম্ভ কৰি শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ অমৰ লেখনীৰ-পৰা ওলোৱা 'কীৰ্তন' আৰু 'নামঘোষা' প্ৰমুখ্যে বৰগীত আৰু অংকীয়া নাটসমূহ সামৰি, পৰৱৰ্তী কালৰ 'ভাগৱত', 'গীতা' ৰামায়ণ', আৰু 'মহাভাৰত'ৰ একাধিক ভাঙনিবে অসমীয়া সাহিত্যৰ গৌৰবোজ্জ্বল ঐতিহ্য অক্ষুণ্ণ ৰাখিছিল। এই সকলোখিনি ৰচনাই অসমীয়া আধ্যাত্মিক সাহিত্য চহকী কৰি তুলিছিল, পবিত্ৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ ৰূপত অভিষিক্ত হৈ ৰোৱা ভাৰতীয় সাহিত্য-পৰম্পৰাক নতুন প্ৰাণৰ উন্মাদনাৰে বিস্তীৰ্ণতৰ কৰি তোলাত উল্লেখযোগ্য ৰবঙণি যোগাইছিল আৰু দেশৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ জনসাধাৰণৰ প্ৰাণৰ তন্ত্ৰীত ঐক্যৰ সুৰ বজাই সুউচ্চ নৈতিকতাৰ আদৰ্শেৰে সকলোকে উদ্বুদ্ধ কৰি তুলিছিল।

অসমৰ সমাজ-জীৱন, যদিও মূলতঃ বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, তথাপি তান্ত্ৰিক পদ্ধতি আৰু নব-বৈষ্ণৱবাদৰ যুগল প্ৰভাৱেৰে সৈতে জনসংখ্যাৰ বিশিষ্ট বিন্যাসৰ লগত ৰজিতা খাই আপোন নিয়মেৰে গঢ় লৈ উঠিছে। অসমৰ সমাজত

১৭। P. C. Choudhury : *J. I. H.* Trivandrum, Vol. XLVIII No. I, P. 99-101.

১৮। P. C. Choudhury : *Visvesaranada Indological Journal*, Vol. IX, Mar. 1971, P. 121-124

জাতিভেদৰ কটকটীয়া অনুশাসনৰ অন্ধকাৰ দিশটো, প্ৰায় শূন্যৰ কোঠাত ; ইয়াৰ অন্তৰ্গত অস্পৃশ্যতা সংক্ৰান্ত বিধি-নিষেধৰ কোনো চিন-মোকাম নাই। যিবিলাকক এতিয়াও আধুনিকতাৰ উৰণীয়া বতাহে কোবাই যোৱা নাই, তেওঁ-লোকৰ অভাৱ-অনাটন নাই বুলিয়েই ক'ব পাৰি ; সাধাৰণভাৱে অসমীয়া মানুহৰ খাবনো গধুৰ, পিন্ধনো চহকী-চানেকীয়া ; প্ৰকৃতি অমায়িক আৰু ভাবিব নোৱৰাকৈ অতিথিপৰায়ণ—ঘৰ-বাৰী বন্ধকত থৈয়ো অতিথি পোষ-পোচ কৰিবলৈ সাজু, যিটো স্বভাৱ মানুহৰ আচৰণৰ বুৰঞ্জীত দুৰ্লভ বুলি ক'ব পাৰি। হিন্দু হওক অহিন্দু হওক, পাহাৰী হওক, ভৈয়ামীয়া হওক, মানুহৰ লগত মানুহৰ পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতা আৰু সহযোগিতাৰ সম্পৰ্ক সমাজৰ সকলো শ্ৰেণী মানুহকে চুই যোৱাটো অসমীয়া সমাজ-জীৱনৰ এক বিস্ময়কৰ চৰিত্ৰ। "অকল সেয়ে নহয়, ব্যক্তিগত আৰু সামূহিক পৰ্য্যায়ত অন্ন-বস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজন আত্ম-নিৰ্ভৰশীলতাৰে উভৈনদীকৈ পূৰণ কৰাৰ আদৰ্শেৰে উদ্বুদ্ধ হৈ অসমীয়াই যি অনুষ্টুপীয়া খাদ্য আৰু মাৰ্জিত সাজপাৰ নিৰ্দিষ্ট কৰি লৈছে, তাৰ লগত তেওঁ-লোকৰ উদাৰ মনোভংগী আৰু পৰিশীলিত সামাজিক আচৰণ প্ৰণালী মিল হৈ তেওঁলোক দেশৰ শ্ৰীবৃদ্ধিৰ উপকৰণ হৈ ৰৈছে।"[১৯] অসমৰ অৰ্থনীতি কৃষি আৰু মাটিৰ সাজবাচন তৈয়াৰী, হাতীদাতৰ কাম, শিলৰ খোদাই কাঠ আৰু বেতৰ কামকে প্ৰমুখ্য কৰি নানা কুটীৰ আৰু হস্ত-শিল্পৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তাৰো পূৰ্বৰ নহ'লেও, অন্ততঃ কৌটিল্যৰ দিনৰেপৰা চলি অহা এৰী, মুগা আৰু পাট-পলু পোহাৰপৰা আৰম্ভ কৰি সূতা কাটি কপাহী আৰু পাটৰ কাপোৰ বৈ উলিয়াই থলুৱা পদ্ধতিৰে কুল বাছি লোৱালৈকে বস্ত্ৰ-শিল্পৰ কথা বঢাই নক'লেও হ'ব। দেশৰ ক্ষুদ্ৰায়তন শিল্পৰ উদ্যোক্তাসকলে এতিয়াও এইবোৰৰ থলুৱা পদ্ধতি অনুকৰণ কৰি যন্ত্ৰেৰে ফেৰ মাৰিবলৈ শিকা নাই। এইবোৰ শিল্প আৰু চাৰুকলাই যিমানে ৰাষ্ট্ৰৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিব, সিমানে দেশৰ সম্পদ বাঢ়িব আৰু অসম প্ৰাচুৰ্য্যৰ দেশলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ব ; লগতে ভাৰতীয় জীৱনৰে জেউতি চৰিব। থলুৱা উদ্যোগসমূহক উৎসাহৰ যোগান ধৰি আৰু বিদেশত সিবোৰৰ উৎপাদনাসমূহ প্ৰদৰ্শন কৰি বিদেশী পোহাৰৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব পৰাকৈ অনুকূল পৰিবেশ এটা গঢ়ি তোলা অকণো অসাধ্য নহয়।

১৯। P. C. Choudhury : *Hist. Civilization of people of Assam*. P. 333.

জড়োপাসনাৰপৰা বৈষ্ণৱ ধৰ্মলৈকে বহু বিভিন্ন ধৰ্মীয় মাৰ্গসংহতি আৰু ৰীতি-নীতিৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত আৰ্য্য আৰু অনাৰ্য্য উভয় জনগোষ্ঠীয়েই অৰিহণা যোগাই আহিছে। সুপ্ৰাচীন যুগৰেপৰা অসম আদিত্য-উপাসনা আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ হৈ আছিল। ব্ৰহ্ম, কম্বোজ, সুমাত্ৰা আৰু জাভা দ্বীপপুঞ্জকে লৈ দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বিক্ষিপ্ত অঞ্চলসমূহত ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ উপনিবেশ প্ৰতিষ্ঠা আৰু তাৰ বিপুল বিস্তাৰণৰ দ্বাৰেই সেইবোৰ দেশত বুদ্ধৰ[২০] বাণী প্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰতো অসমে এক তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। তান্ত্ৰিকতাবাদ অথবা শাক্ত ধৰ্মৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ হিচাপে অসমে ইয়াৰ ৰংগময় আৰু ৰীতিগত দিশ দুটালৈ যথেষ্ট অৰিহণা আগবঢ়াইছিল, যাৰ বিস্তাৰিত বৰ্ণনা পোৱা যায় ১৮শ শতিকাৰ কৃষ্ণৰাম ন্যায়বাগীশৰ লেখাত। যি কি নহওক, হিন্দু আৰু শেহতীয়া বৌদ্ধ ৰীতি-নীতিৰ লগত সংমিশ্ৰিত হৈ এই ধৰ্মৰ বিৰাট পৰিবৰ্তন ঘটিল। ১৪শ-১৬শ শতিকাৰ যি বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্লাৱনে ভাৰতীয় মানুহৰ জীৱন বুৰাই থৈছিল, সেই ধৰ্মই অসমত কেৱল জনজাতীয় লোককে আকোৱালি লৈ ক্ষান্ত হোৱা নাছিল, আনকি যৱনৰ মাজৰপৰাও সুৰাগুটি তুলি আনিবলৈ পাহৰা নাছিল; এয়া শংকৰদেৱ আৰু তেওঁৰ প্ৰধান শিষ্য মাধৱদেৱৰ অসাধ্য সাধনেই নহয়, ভাৰতীয় সমাজনীতিৰ আদৰ্শলৈ অতুলনীয় অৱদান। তেওঁসকলে গীতা-ভাগৱতৰ ভক্তিৰ আদৰ্শত নাম-কীৰ্তনৰ যোগেদি, জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহে কৃষ্ণৰূপী পৰমব্ৰহ্মৰ আৰাধনাৰ ওপৰতে গোটেইখিনি গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। এই সাৰ্বিক অধিকাৰৰ আদৰ্শই এনে এক বহল আৰু নিকপ্‌ৰূপীয়া সমাজ-ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি হোৱাত সহায় কৰিছিল, য'ত জন্মগত উত্তমৰ্ণতা আৰু অস্পৃশ্যতাৰ ভিত্তিত কোনো বৈষম্যবোধৰ ঠাই নাই। ভাৰতীয় জীৱন-বোধ আৰু বেদ-বেদান্ত-উপনিষদত বিধৃত হি দৰ্শনে মানুহৰ সেৱা আৰু সকলো জংগম প্ৰাণীৰ প্ৰতি কৰুণাৰ মাজেৰেই ঈশ্বৰ আৰাধনাৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰিছে, জীৱন্মুক্তিৰ সম্ভাৱনা কল্পনা কৰিছে, যি সত্তাৰ উপলব্ধি মহাত্মা গান্ধীৰ জীৱনত দেখা যায়, তাৰে মহত্বপূৰ্ণ ছবি এখন আঁকি উলিয়াইছিল আদৰ্শ গুৰু-ভক্তৰ সম্পৰ্কেৰে শংকৰ-মাধৱ গুৰু দুজনাই। শ্ৰীমন্ত শংকৰ গুৰুৱে 'কীৰ্তন' পুথিৰ দুৱাৰ ডলিতে সৰ্বময় অনাদি অনন্তক এইদৰে প্ৰণিপাত কৰিছে :

প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন।

২০। Cf. P. C. Bagchi, *India and China.*

আৰু তেওঁৰ শিষ্য মাধৱদেৱে 'নামঘোষা'ৰ দ্বাৰা উদ্দিত নিষ্কাম ভকতকে সেৱা জনাইছে, ভক্ত আৰু কৃষ্ণদেৱক অভিন্ন কল্পনা কৰি—এইদৰে: মুক্তিত নিস্পৃহ যিটো সেহি ভকতক নমো···অসমীয়া বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এই সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম সত্ত্য, যাৰ লগত ৰামানুজ, চৈতন্যদেৱ, নানক আৰু বল্লভাচাৰ্য্যৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বকথাৰ তুলনা নহয়, ভাৰতীয় আধ্যাত্মিক সাধনাৰ জগতলৈ অসমৰ এক মহান অৱদান। মুঠৰ ওপৰত, দশমহাবিদ্যা আৰু দ্বাদশ কালীৰ ৰূপান্তৰ তথা নৱদুৰ্গাৰ প্ৰতীকীৰূপ কামাখ্যাৰ যোনিপীঠক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা অসমৰ ৰহস্যময় তান্ত্ৰিকতাবাদ আৰু বিৰাট এক সাহিত্য-সম্পদৰ যোগান ধৰি সাংস্কৃতিক নৱজাগৰণৰ সৃষ্টি কৰা অসমৰ মানৱতাবাদী নব-বৈষ্ণৱধৰ্ম—এই দুয়োটাই ভাৰতীয়ত্বৰ দুডাল তন্ত্ৰীৰ প্ৰাণ-সঞ্চাৰিণী সুৰবে স্পন্দন বুলি নিঃসংকোচে ক'ব পাৰি। অসমৰ চুকে-কোণে সিঁচৰিতি হৈ থকা আৰু পবিত্ৰতাৰ সুৰভি-নিৰ্যাস বিলাই থকা সত্ৰসমূহৰ গুৰু-আসনত ইংগিতময় ৰূপত জিলিকি থকা স্বৰ্গলোকৰ বাট পোহৰাই থোৱা অখণ্ড প্ৰদীপৰ শিখা আজিকোপতি ভাৰতীয়-আৰ্য্য সভ্যতাৰ উজ্জ্বল জোৰৰ নিচিনাকৈ জ্বলি আছে। পুৰাতত্ত্ব আৰু সুকুমাৰ কলাৰ ক্ষেত্ৰতো অসমীয়া স্থপতিবিদ্, ভাস্কৰ, শৈলকাৰ, খনিকৰ, চিত্ৰশিল্পী আৰু সংগীতজ্ঞসকলে সৰ্বভাৰতীয় শিল্প-জগতলৈ উল্লেখযোগ্য বৰঙণি যোগাই থৈ গৈছে। ইয়াৰ প্ৰমাণ ৫ম-৬ষ্ঠ শতিকাৰ দহ-পৰ্বতীয়াৰ দুৱাৰ-সাজ, ৮ম শতিকাত নিৰ্মিত তেজপুৰ বামুণী পাহাৰৰ ফুলাম তোৰণ, একে শতিকাৰে কামাখ্যাৰ বেণুগোপালৰ মূৰ্তি, ৯ম শতিকাত খোদিত দেওপানীৰ বিষ্ণু মূৰ্তি আৰু অসংখ্য খান্দি উলিওৱা নিদৰ্শনৰ উপৰিও মাটিৰ উপৰিভাগতে জীৱন্ত ৰূপত জিলিকি থকা গড়গাঁৱৰ কাৰেংঘৰ, শিৱসাগৰৰ শিৱদৌল, গুৱাহাটীৰ কামাখ্যা-উমানন্দ-শুক্ৰেশ্বৰ-অশ্বক্ৰান্ত আৰু হাজোৰ মন্দিৰ-সমূহ তথা অসংখ্য বৈষ্ণৱ সত্ৰই জলজল্ পট্পট্ কৈ দাঙি ধৰে। উল্লেখযোগ্য, এই সকলোবোৰ প্ৰাক্-বৃটিছ যুগত ৰজা-মহাৰজাসকলৰ উদাৰ দানেৰেহে সম্ভৱপৰ হৈছিল। অসমৰ ভাস্কৰ্য্য আৰু খোদিত মূৰ্তিসমূহৰ শৈলীৰ লগত গুপ্ত, পাল, পল্লৱ, চালুক্য আৰু উৰিষ্যাৰ প্ৰতিৰূপসমূহৰ শৈলীৰ বিস্ময়কৰ মিল পৰি-লক্ষিত হৈছে,[২১] আনকি, মোগল শৈলীৰো মিল বিচাৰি পোৱা গৈছে। ভাগৱত আৰু অন্যান্য শাস্ত্ৰসমূহৰ কথাবস্তুৰে মাওত বহুল পৰিমাণৰ ভাস্কৰ্য্যসহ বিশেষকৈ অসমৰ বৈষ্ণৱ সত্ৰসমূহৰ স্থাপত্যৰীতি উৰিষ্যাৰ অনুৰূপ শৈলীৰ সৈতে ভাৰতীয় 'মানসাৰ'লৈ অলংকৰণৰ ক্ষেত্ৰত এক নতুন উপাদানেৰে নতুন অভিযোজন।

২১। T. Ramachandran : *A. R. A. S. I.* 1936-37. P. 54 f.

১৮শ শতিকাত লিপিবদ্ধ 'হস্তিবিদ্যাৰ্ণৱ', 'শংখচূড়বধকাব্য', 'ধৰ্মপুৰাণ আৰু 'শ্ৰীভ-গোবিন্দ'ৰ নিচিনা প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ চিত্ৰালংকৃত পাণ্ডুলিপিসমূহৰ চিত্ৰ-কলাত বুন্দাবনী, ৰাজস্থানী আৰু আৰ্মনিক যোগল শৈলীৰো প্ৰভাৱ ধৰা পৰিছে। তথাপিও, চিত্ৰ-শিল্পৰ ক্ষেত্ৰত যে অনেককলীয়া এক থলুৱা ঐতিহ্য আছিল, এই কথাৰাৰ অনুমান কৰিব পাৰি, হাতেবোৰা কাপোৰত বৈষ্ণৱ মহাপুৰুষসকলে আচুহতাৰে স্বৰ্গৰ মনোৰম পট ফুটাই তোলা ঘটনাত। অসমীয়া চিত্ৰকলাৰ ক্ষেত্ৰত যি দৰে এহাতে 'শিল্পশাস্ত্ৰ'ৰ আদৰ্শ আৰু আনহাতে মাটিৰ গোন্ধ থকা পদ্ধতিৰ অপূৰ্ব সমন্বয় পৰিলক্ষিত হয়, সেইদৰে সংগীত আৰু নৃত্যৰ দৰে সমধৰ্মী সুকুমাৰ কলাৰ ক্ষেত্ৰতো অনুৰূপ সমন্বয় দেখা যায়। ইয়াৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় সত্ৰীয়া নৃত্য-গীত আৰু বিহুৰ গীত-নাচোনৰ দৰে অসমীয়া জীৱনক জোকাৰি যাব পৰা দুটা ভিনসুৰীয়া আদৰ্শত, যাৰ প্ৰথমটো নন্দনতাত্ত্বিক ৰূপত স্বৰ্গমুখী আৰু পাছৰটো বাস্তৱ ধৰ্মী ৰূপত মৰ্ত্ত্য অভিমুখী।

মিল আৰু অমিল যিমানেই নেথাকক, হাজো-কামাখ্যা-শিৱসাগৰৰ দৌল-দেৱালয়সমূহত একেটি থূপতে যি দৰে বৌদ্ধ, সৌৰীয়, বৈষ্ণৱ আৰু শৈৱ-শাক্ত স্থাপত্যৰূপ আৰু ভাস্কৰ্য্যবৈচিত্ৰ্যৰ মিলন ঘটিছে, সি বৃহত্তৰ জন-জীৱনত অনুভূত ধৰ্মীয় ঐক্যবোধৰ সুদীৰ্ঘ ঐতিহ্যৰে প্ৰতিফলন স্বৰূপ। আকৌ, সাম্প্ৰদায়িক সম্প্ৰীতি তথা হিন্দু-মুছলমান ঐক্যভাৱৰ সুন্দৰতম নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে, হাজোৰ নিচিনা হিন্দু-বৌদ্ধৰ তীৰ্থক্ষেত্ৰতে মুছলমানৰ পোৱা-মক্কাৰ অৱস্থিতিয়ে, ঠিক যেনেকৈ জিকিৰসমূহৰ নিচিনা আল্লা-ভগৱানৰ অভিন্নতাজ্ঞাপক এনানি অসমীয়া পাৰমাৰ্থিক গীতসম্পদেও তাৰে সাক্ষ্য বহন কৰিছে। এয়া ভাৰতীয় মনৰ ধৰ্মীয় উদাৰনীতিক মহীয়ান কৰি তোলা অসমীয়া জাতিৰ এক মহান অৱদান। তক্লেশ্বৰত থকা ভাৰতীয় মূৰ্তিশিল্পৰ পঞ্চায়তনৰ আদৰ্শত শিল কাটি গঢ় দিয়া নাৰায়ণৰ মূৰ্তি আৰু দুয়োকাষে শিৱ-দুৰ্গা আৰু সূৰ্য-গণেশৰ মূৰ্তিপুঞ্জ যি দৰে সকলো দেৱ-দেৱীক সমজ্ঞান কৰা পুৰাণ-পৰম্পৰাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, দেওনানীত পোৱা ৮ম-৯ম শতিকাৰ হৰি-হৰৰ যুগল মূৰ্তি যিদৰে হিন্দু ধৰ্মৰ অন্তৰ্নিহিত ঐক্যভাৱৰ অভিব্যঞ্জক, সেইদৰে অশ্বক্লান্তত থকা অমেয় সৌন্দৰ্য্যময় অনন্তশয়ী বিষ্ণু-মূৰ্তি আমাৰ সৃষ্টিতত্ত্বৰ মৌল সত্যেৰে বিধৌত শিল্পৰূপ। থোৰতে ক'বলৈ হ'লে, প্ৰতিটো অসমীয়া শিল্পকৃতিতে, ৰূপায়ণৰ অজস্ৰ বৈচিত্ৰ্য সত্ত্বেও, ভাৰতীয় সমাজ-ব্যৱস্থা আৰু শাস্ত্ৰসমূহত বিধৃত ধৰ্ম-দৰ্শন তথা নৈতিক অনুশাসন অতি সুন্দৰকৈ প্ৰতিধ্বনিত হৈ উঠিছে। এতিয়াও আৱৰণিৰ মুখ নেদেখা পুৰাতাত্ত্বিক

খননকাৰ্য হাতত ল'লেহে ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা আৰু গংগা উপত্যকাৰ সভ্যতা দুটাৰ মাজত থাকিবলগীয়া হেৰোৱা সাঁকোখন বিচাৰি পোৱা যাব। জাতীয় দায়িত্ব হিচাবে এই কাম হাতত ল'বৰ সময় হ'ল। কাৰণ সেই হেৰোৱা সাঁকোখন বিচাৰি পালেহে, ভাৰতীয় সংস্কৃতি-বীণাৰ সূক্ষ্মতম তন্ত্ৰীসমূহৰ সুৰ শুনিবলৈ পোৱা যাব, আমাৰ কাৰ্য-কলাপত ফুটি উঠা ক্ৰটী-বিচ্যুতি আৰু ভ্ৰান্ত ধাৰণাসমূহ আঁতৰ হ'ব, লগতে এনে এদল আধুনিক অসমীয়া মানুহৰ সামৰ্থ্যৰ পৰিচায়ক হ'ব, যিদল অসমীয়াই বিচিত্ৰ ৰূপময় ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ স্বৰূপব্যঞ্জক এখন নতুন ফুলাম দলিচা বৈ উলিওৱাৰ সম্ভাৱনা মুকলি কৰি দিব।*

---

* অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা, ১৯৭৪ চনত প্ৰকাশিত

শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ আৰু অসমীয়া সংস্কৃতি

শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ ঐতিহ্যমণ্ডিত অসমীয়া সংস্কৃতি, তথা ভাৰতীয় ধৰ্ম্ম আৰু সভ্যতাৰ নব্যৰূপকাৰ, উৎকৃষ্ট ভাষ্যকাৰ। অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত এইটো জাজ্বল্যমান: ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ সাহিত্যত আজিও নিকল্পেখিত, যিটো হয় অসমীয়া বিদ্বেষ, নহয় অজ্ঞতাৰ পৰিচায়ক। কেৱল প্ৰচাৰৰ অভাৱত এই অভাৱনীয় ক্ৰটী হোৱাটো অবিশ্বাস্য। কাৰণ, তেৱাই উত্তম হিন্দু শাস্ত্ৰ কেইখনিৰে সাৰখিনি এনেকুৱা সৰল ভাষাত লিপিবদ্ধ কৰি থৈ গৈছে, যি, যিকোনো ভাষা সাহিত্যবিদৰে বুজাত সহজ সাধ্য। ভাৰতীয় পণ্ডিতক বুজাব লাগে, নৱবৈষ্ণৱ-যুগৰ ইতিবৃত্ত তেৰাসৱৰ জীৱন চৰিত বাদ দি লিখিলে অসম্পূৰ্ণ হয়; আৰু বুজাই কব লাগে, ভাৰতত এনেকুৱা মহামানৱ আজিও জন্মা নাই, যিজনা একেধাৰে সনাতন ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰক, নিৰ্মল সমাজ-সংস্কাৰক, নিষ্কাম মানৱপ্ৰেমী আৰু বিশিষ্ট কলা-কৃষ্টিকাৰ আৰু যিজনাৰ জীৱন-চৰ্চ্চাত কায়-মন-বাক্যৰ লেখমানো অসামঞ্জস্যতা পোৱা নাযায়। সেয়েহে আলি-পুখুৰীত আৱিৰ্ভাৱ নহৈ পুৰী, বৃন্দাৱনত হোৱাহেঁতেন তেৰাৰ নাম যশ, মাধৱ মহাপুৰুষে কোৱাৰ নিচিনা ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি বৈ বৈ গ'লহেঁতেন আৰু গুৰুদেৱতাৰ আদেশ শিৰোধাৰ্য্য কৰি ঘোষাপুথিত দেৱশাৰীত স্থান দিয়াৰ সম্যক উপলব্ধি হ'লহেঁতেন।

শ্ৰীমন্ত শংকৰৰ আৱিৰ্ভাৱৰ বহু শতিকাৰ আগৰ পৰাই অসমত উন্নত সভ্যতাৰ বীজ মেলিছিল, সকলো ফালৰ পৰাই। এই ক্ৰমবৰ্দ্ধমান সভ্যতাত চাপ পৰিছে বহু জাতি-বিজাতিৰ। তেৰাৰ এটি প্ৰবলসোঁত মুলধাৰাত পৰি, মুলৰ ৰূপান্তৰ কৰাই নহয়, ই সেই পুণ্যসলিলা স্ৰোততে বিলীন হৈ পৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ১৫।১৬ শতিকা আৰু বহু পাছলৈকে অসমখন হৈ পৰে তেৰাৰ অসম, শিষ্য-প্ৰশিষ্যৰ, জন্মস্বত্ব—বৰ্ণ বৈষম্য—অস্পৃশ্যতাহীন বিশাল অসমীয়া সমাজৰ অসম। আনফালে শ্ৰীমন্ত শংকৰ অসমৰ প্ৰাচীন উৰ্ব্বৰা সংস্কৃতিৰে সমৃদ্ধ এটি বাছকবনীয়া ভূঞাঁৰ বংশধৰ আৰু সেই শিৰোমণি আৰু আইন ভূঞাঁ-পোৱালীসকল প্ৰাক্‌আহোম যুগৰ শাসন কৰ্ত্তা বা সেই সকলৰ ঠাল-ঠেঙুলি

সম্ভূত বংশানুক্রমে প্রতিষ্ঠিত সক গক বাজ্যব উত্তৰাধিকাৰী : অসমৰ বহিবাগত নহয়; আততো সবহখিনিয়েই কলিতা গোষ্ঠীৰ, যদিও চৰিত পুথিসমূহতে লিখা পঢ়া আৰু ধনুর্বিদ্যাত সিদ্ধহস্ত কায়স্থ! আৰু মনকবিবলগীয়া, বৈষ্ণৱৰ তিনি ৰাজ্য ৰৰদোৱা-বেলগুৰি-কমলাবাৰী; বৰপেটা-বাউসী-সুন্দৰী; বেহাৰ-কাকতকুটা-ভেলাদবাৰ ঐতিহ্য আছিল আৰু ইয়াৰ আলমতেহে তেৰাৰ তিনিৰাজ্য, সাক্ষাৎ গকুল, মথুৰা, বৃন্দাবনত, অসমীয়া কলা-কৃষ্টিৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ হৈ উঠিছিল। ইবোৰৰ সংখ্যা বাঢ়ি, প্ৰচাৰ আৰু বিকাশ লাভ কৰে গুৰু-ভক্তৰ মিলনৰ পৰিপূৰ্ণতাৰ বাটত। লোকক চিনাই, বাট দেখুৱাই দিয়ে মহেন্দ্ৰ কন্দলীয়ে, সাৰথি হয় ৰামৰাম গুৰুই। ৰামদাসৰ সৌজন্যত বিদগ্ধ শাস্ত্ৰজ্ঞ পণ্ডিত মাধৱ মহাপুৰুষৰ গুৰুপ্ৰাপ্তি, শ্ৰীমন্ত শংকৰ গুৰুৰ জীৱনাদৰ্শৰ, শ্ৰীকৃষ্ণ-উদ্ধৱ চৰিতৰ সম্যক উপলব্ধি। তেৰাৰ ধৰ্মজগতত পৰিপূৰ্ণতা আনি দিছিল পৰম বৈষ্ণৱ দামোদৰ দেৱে, নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ হৰিদেৱে, জগদীশ মিশ্ৰই, কণ্ঠভূষণে, নাৰায়ণ ঠাকুৰ আতাই, গোপাল আতাই, বদুলা আতাই, অনিৰুদ্ধ দেৱে, বংশীগোপাল দ্বিজই, ৰবিবিষ্ণু আতাই, ৰৰযদুমণিয়ে, অনন্ত কন্দলীয়ে, ৰামসৰস্বতী—ভট্টদেৱে, অন্যান্য পণ্ডিতমণ্ডলী আৰু ভক্তগণে আৰু শেষত কোঁচ ৰজা মল্লদেৱ আৰু সেনাপতি শুক্লধ্বজে। কিন্তু, এই ধৰ্মধাৰাৰ প্ৰতিস্তৰতে জীৱন্তকালত তেৰাৰ সুবিশাল ব্যক্তিত্ব আৰু মহাপ্ৰয়াণৰ পাছত গুৰু গৰিমাৰ প্ৰভাৱ প্ৰতিফলিত হৈ প্ৰদৰ্শিত পথৰ সন্ধান দিছিল, একান্ত ঈশ্বৰৰ ভক্তবৃন্দক, তেৰাৰে অংশ মাধৱ মহাপুৰুষ আৰু পৌত্ৰ পুৰুষোত্তম—চতুৰ্ভূজ ঠাকুৰৰ হৃদিস্থিত হৈ।

অসম পুৰণি ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ উচ্চস্তৰত আছিল সঁচা, আৰু সেই ঐতিহ্যৰে সমৃদ্ধ ভূপ্ৰান্ততে শ্ৰীমন্তশঙ্কৰৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল সঁচা, কিন্তু তেৰ শতিকাৰপৰাই সেই ক্ৰমবৰ্দ্ধমান সভ্যতাত কেলা লাগিছিল; এই কেনাৰ মূল কাৰণ আছিল ৰাজনৈতিক সংঘাত। ৰাজশাসনৰ পটপৰিবৰ্ত্তনে আনি দিছিল সামাজিক অস্থিৰতা। ৰাষ্ট্ৰীয় দুৰ্যোগৰ কুপ্ৰভাৱ জাতীয় জীৱনৰ সকলো পৰ্য্যায়তে পৰিছিল আৰু প্ৰাচীন কলা-কৃষ্টিৰ মানদণ্ড স্খলিত হৈছিল। বৰ্ণ-বৈষম্য গাকৰি উঠি ধৰ্মৰ নামত হিংস্ৰ-প্ৰবৃত্তিক প্ৰশ্ৰয় দি জনসমাজক বিপথগামী কৰাইছিল। কি সৌৰ, কি বৈষ্ণৱ, কি শৈৱ, কি শাক্ত, আগমাচাৰী, কি নিগমাচাৰী, সকলো পন্থাৰে এটাই উপলব্ধি হৈছিল : ভোগৰ দ্বাৰা ত্যাগ আৰু সিদ্ধি, ক্ৰিয়া কাণ্ড, বলি বিধানৰ দ্বাৰা ভগৱান প্ৰাপ্তি আৰু জীৱৰ মুক্তিৰ পথ। থলুৱা ভূঞা ৰাজশাসনৰ বিনিময়ত আহোম-চুতীয়া, কোঁচ-কছাৰীৰ ৰাজনৈতিক অৰিয়া-অৰিত

লগ লাগিছিল নিবৃত্তি-প্ৰবৃত্তি মাৰ্গত লিপ্ত সাংস্কৃতিক খৰিয়াল, ঠিক আজি কুৰি শতিকাৰ সপ্তম-নৱম দশকৰ দুৰ্ভগীয়া অসমীয়া সমাজত দেখা দিয়া পৰিবৰ্ত্তনৰ চাকনৈয়াৰ তুল্য, যিয়ে অখণ্ড সংস্কৃতিৰ প্ৰতীক পূৰণিকলীয়া গোটটি আজি খণ্ড-বিখণ্ড কৰি ইতিহাসৰ অভূতপূৰ্ব্ব ঘটনা ৰচনা কৰিলে। ইয়াৰ পৰিণাম ভয়াবহ। ঠিক এই নিচিনা ভয়াবহ পৰিস্থিতিত পঞ্চদশ শতিকাৰ মাজভাগত আৱিৰ্ভাৱ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ, যিজনাৰ ধৰ্ম-কৰ্ম্মৰ নতুন ৰূপান্তৰে সকলো জাতি-বিজাতিকে এক কৰি অন্যায়-ব্যভিচাৰৰ বিপক্ষে জাগ্ৰত কৰি সেই দিনাখনৰ অসমীয়া জাতিটোক পাঁচশ বছৰ বান্ধি ৰাখিছিল। আহিবনে আকৌ অসমীয়াৰ ভাগ্যত সেই সৌভাগ্য, মহাপুৰুষৰ আগমন যিয়ে জাতি ধৰ্ম্ম নিৰ্বিশেষে আত্মচেতনা ঘূৰাই আনি ৰাজনৈতিক মেৰপাক ভাঙি চুৰমাৰ কৰি তেওঁৰ সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰাব ?

পূৰণি অসমত শাস্ত্ৰাধ্যায়ন হৈছিল ৰাজকৈয়ে গুৰুগৃহত, সাধু-সজ্জনৰ সান্নিধ্যত, ৰাজপৰিয়ালৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ; চৰ্চ্চালাপো হৈছিল ৰাজ-দৰবাৰত, ধৰ্ম্ম-সমাজত, যাগ-যজ্ঞাদিৰ আবেষ্টনিত, দেশ-বিদেশৰ পণ্ডিত মণ্ডলীৰ মাজত। পুথিও ৰচিত হৈছিল অপৰ্য্যাপ্ত, বেদ-বেদাঙ্গ, স্মৃতি জ্যোতিষ, বিদ্যা-কলাৰ ওপৰত, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ আৱিৰ্ভাৱৰ কেবা শতিকাৰ পূৰ্ব্বৰ পৰাই। স্থানবিশেষে পণ্ডিতৰো অভাৱ নহৈছিল। শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰস্থল জ্ঞান কৰি প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপত দূৰ-দূৰণিৰ পৰা অহা জ্ঞান-পিপাসু লোকৰ সমাবেশ হোৱা কথা নানা ঠাইত লিপিবদ্ধ কৰা আছে। ইয়াৰপৰা ভাৰতৰ অন্যান্য ঠাইলৈ গৈ কামৰূপৰ পণ্ডিতে বাক-বিতণ্ডা কৰি কামৰূপী সভ্যতাৰ প্ৰাচুৰ্য্য আৰু উৎকৰ্ষতা প্ৰমাণ কৰাৰো ভালেমান উদাহৰণ আছে। শ্ৰীমৎশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ নিচিনা বিদগ্ধ শাস্ত্ৰকাৰো এই কামৰূপতে পৰাভূত হোৱা ঘটনাৰ উল্লেখ পোৱা গৈছে। অভিনৱ গুপ্তৰ নিচিনা পণ্ডিতৰ মাজত বেদোপনিষদ, গীতা-ভাগৱত, আগম-নিগমৰ, প্ৰবৃত্তি-নিবৃত্তি মাৰ্গৰ দাৰ্শনিক চৰ্চ্চা হোৱাৰ এয়েই সুন্দৰ নিদৰ্শন। সেয়ে শ্ৰীমন্তশঙ্কৰৰ দ্বাৰা জলত গীতা, ত্ৰিহুটৰ জগদীশ মিশ্ৰৰ পৰা বাৰস্কন্ধ ভাগৱত আৰু গুৰু ব্ৰহ্মানন্দৰ নিৰ্দ্দেশত কণ্ঠভূষণৰ পৰা শ্ৰীমৎ বিষ্ণুপুৰীকৃত ভক্তি ৰত্নাৱলী প্ৰাপ্তি কোনো দেৱপ্ৰেৰিত আশীষ বুলি ধৰিবৰ থল আছে, এই কাৰণেই তেওঁৰাই ইয়াৰ বহুবছৰ আগতে বেদ-বেদাঙ্গ, গীতা-ভাগৱত, ভাৰত-পুৰাণ, আগম-নিগম-যোগশাস্ত্ৰ, মীমাংসা-তৰ্কশাস্ত্ৰ আৰু সাহিত্য-কলাৰ আদ্যোপান্তৰ অধিকাৰী হৈছিল, আৰু তেওঁৰাই নামধৰ্ম্মৰ লক্ষণ প্ৰকাশ কৰি ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ অসমীয়া পদ কৰি বটদ্ৰৱাত হৰিমন্দিৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল কুলগুৰু ৰামৰামৰ সহায় লৈ।

চিহ্নযাত্ৰা ভাওনা কৰি যেখুৰাই ধৰ্ম্মসমাজ পাতি জনমুক্তিৰ পথৰো সন্ধান দিছিল। আৰু তেৰাৰ সংস্কৃত-প্ৰণীত ভক্তি ৰত্নাকৰ, ৰত্নাৱলীৰ নিচিনাই ভক্তিতত্বৰ অমূল্য শাস্ত্ৰ। তথাপি এই মূল শাস্ত্ৰকেইখনি সমাদৰি লোৱাত মহাপুৰুষজনাৰ সন্ত-প্ৰীতি প্ৰকাশ পাইছে। ইয়েই বেদান্তৰ সাৰ জীৱৰ প্ৰতি জীৱৰ আকৰ্ষণ। এক কথাত, গীতা-ভাগৱতৰ ভকত গুৰুজনাৰ গুৰু, শ্ৰীমৎবিষ্ণুপুৰীও নহয়, জগদীশ মিশ্ৰও নহয়, ঠিক তেনেকৈ শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনা গুৰুক উপলব্ধ কীৰ্ত্তন-ঘোষাপুথি, সকলো বৈষ্ণৱে সেৱাৰ বস্তু। তেৰাই নিজেই ব্যক্ত কৰিছে:

সৰ্ব্বতত্ত্ব ভকতক মই গুৰু মানো।
ভকত বস্তুত পৰে আনক নজানো॥

সি যিকি নহওক, উক্ত অপাৰ শাস্ত্ৰজ্ঞান-সিক্ত শ্ৰীমন্তশঙ্কৰ দৈৱিক গুণৰ আধাৰ আছিল। মহামানৱৰ লক্ষণ দেখিছিল বাল্যকালৰ শিক্ষাগুৰু মহেন্দ্ৰ কন্দলীয়ে আৰু কুলগুৰু ৰামৰামে (ৰাম ৰাম শৰ্ম্মাই নহয়), আৰু ভগৱান প্ৰেৰিত দূত বুলি জ্ঞান কৰিছিল আনকি জন্মদাতৃ মাতৃয়ে। দেশৰ ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা আৰু ঘোৰ তান্ত্ৰিকৰ সামাজিক ব্যভিচাৰতাই মনত হতাশা আনি দিলেও অকনো বিচলিত নহৈ, নিজ কৰ্ম্মপন্থা ধাৰ্য্য কৰি, দেশ-বিদেশ ঘূৰি, সাধু-সজ্জনৰ সঙ্গ লভি, শাস্ত্ৰ মথি, নিৰ্ম্মল নামধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তালে, কলিৰ বিপদগামী বিষয়ভোগত লিপ্ত থাকি লোভ-মায়া-মোহৰ অন্ধকাৰত উৰাদিহ নোপোৱা এটি ভাঙি পৰা জাতিৰ মাজত। অচিৰে আকৰ্ষিত হ'ল তেৰাৰ সহজলব্ধ মুক্তিৰ পথৰ সাৰথি হৰিভক্তি-প্ৰেমৰ কীৰ্ত্তনৰ মেলালৈ। তেৰাই ভালকৈয়ে উপলব্ধি কৰিছিল, কলিকালত সমাজ সংস্কাৰ, ভোগবিলাসৰ সংস্কাৰ আৰু চিত্তশুদ্ধি একমাত্ৰ ভক্তিৰ পথেৰেই সহজ। শৰণ-ভজন হৈ শুচিমনে নিৰ্লিপ্তভাৱে ধুপইচা ভাঙি মাহ-প্ৰসাদ নিৰ্মালি আগকৰি সাধুসঙ্গত হৰিৰ গুণকীৰ্ত্তনত জীৱ ঈশ্বৰমুখী হয়। ইয়েই শ্ৰীমন্ত শংকৰৰ সবল নামধৰ্ম্ম অসমীয়া জাতিলৈ অপূৰ্ব্ব অৱদান। কিন্তু ইয়াতো জটিলতা আছে, নামতো অপৰাধ আছে:—ভাৰতীয় দৰ্শনৰ গূঢ়তা আছে; বেদান্তৰ একেশ্বৰ বাদৰ, গীতাৰ একশৰণৰ আৰু ভাগৱতৰ ভক্তিমাৰ্গৰ নতুন ব্যাখ্যা আছে। নৱবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত দুটাৰ, অৰ্থাৎ শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তনকেই দুজনা গুৰুৱে ভক্তি সাধনাৰ মুখ্য উপায় বুলি প্ৰকাশ কৰিছে, যদিওবা ইয়াৰ লগত গুৰু-শিষ্যৰ, ভক্ত-ভগৱানৰ সখিত্ব আৰু দাস্য ভাৱৰ সংযোগ আছে। গীতাৰ কৰ্ম্ম, জ্ঞান আৰু ভক্তিযোগৰ মাজেৰে কেৱল ভক্তিৰে প্ৰকাশ তেৰাৰ নামধৰ্ম্মত উদ্দীপ্ত। ভক্তি—ৰত্নাকৰত ইয়াৰে ব্যাখ্যা আছে: ভগৱদ্ভক্তিৰ নতুন ব্যাখ্যা,

আৰু ব্যাখ্যা আছে গুৰুৰ মাধৱ-বান্ধৱ আৰু মাধৱদেৱৰ দাস-মুকুথমতি নামকৰণত।

গুৰুৰ নামধৰ্মত নামকীৰ্ত্তন একব্ৰহ্মৰ, কিন্তু সগুণ কৃষ্ণৰ। সেয়ে মাধৱ মহাপুৰুষে ঘোষা পুথিত কৈছে: নিৰ্গুণ কৃষ্ণৰ গুণৰ প্ৰকাশ কৰিলা শ্ৰীশংকৰে। সেয়ে হলেও ভক্তৰ জ্ঞানৰ উৎকৰ্ষ সাধনে এই কীৰ্ত্তনত আনি দিয়ে ধ্যানৰ অভিব্যক্তি: মুখত ৰাম নাম, হৃদয়ত ৰূপৰ ধ্যান। ইয়ে ভকতৰ প্ৰতি গুৰুৰ উপদেশ। আকৌ ভগৱান নিৰাকাৰ-সাকাৰ যদিও সাকাৰত প্ৰতিমাৰ জড়তা নাথাকে, আৰু থাকিলেও সেই প্ৰতিমাও হয় চতুৰ্ভুজ বিষ্ণুৰ, নহয় বেণুগোপালৰ, প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব হৰিমন্দিৰৰ মণিকূটৰ নিভৃত কোণত, ভক্তৰ সেৱাৰ বস্তু হিচাপে নহয়, বিশ্বাসৰ অৱলম্বন জ্ঞান কৰিহে। গতিকে, প্ৰথম দৃষ্টিত নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰো ৰূপ আছে, যাক একান্ত ভক্তই সচ্চিদানন্দময় দেখে, আৰু যি ৰূপৰ জীৱাত্মা-পৰমাত্মাৰ মধুৰ মিলনত লোপ প্ৰাপ্তি।

ঈশ্বৰজ্ঞান প্ৰাপ্তিৰ তিনি পথৰ ভিতৰত ভক্তিমাৰ্গৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰমাণ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ আলৌকিক অৱদান। ইয়াত শ্ৰীমৎশঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ সোঽহং ভাৱৰ নাম-গোন্ধ নাই। সেয়ে তেৰাৰ স্পষ্ট উক্তি: জ্ঞানতো নাহিক গতি ভকতি বিহনে। এই ভক্তিয়ে নিত্য-জীৱাত্মাৰূপী ভক্তক অনিত্য পৰমাত্মাৰ প্ৰতি দাস্য ভাৱত আপ্লুত কৰিব লাগে। ই ভিতৰ-বাহিৰ পৰশা। গুৰুই কীৰ্ত্তনত দিছে:

তোমাৰ অদ্বৈতৰূপ পৰম আনন্দ পদ,
তাতে মোৰ মগ্ন হোক চিত্ত।
ভৈলোহো দাসৰো দাস, জানি আৰে নৰহৰি
আমাক নেৰিবা কদাচিৎ॥

এই ভক্তি একালে ঈশ্বৰমুখী, আনফালে মানৱধৰ্মী, একালে স্বৰ্গীয়, আনফালে পাৰ্থিব; একালে বেদান্ত, গীতা, ভাগৱতৰ উপদেশ, আনফালে চাৰি নাম, ৰাম, কৃষ্ণ, নাৰায়ণ, হৰিৰ আবাস সত্ৰানুষ্ঠানত বাস্তৱ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম, একালে জ্যোতিৰ্ময়, আনফালে যেন মায়াবৃত্ত, একালে মুক্তিত নিস্পৃহ নিৰ্বিকাৰ বৈৰাগ্য, আনফালে গাৰ্হস্থ্যৰ মায়া মোহ বাসনা: সত্ত্ব-তামসৰ দোমোজাৰ অতি কঠিন যোগ। কিন্তু নিষ্কাম, নিৰহঙ্কাৰী ভক্তই সকলোতে ব্ৰহ্মময় দেখে, যাৰ সংসাৰ দুখত মন বিগলিত হয়। ইয়াৰ নামেই জীৱৰ জীৱনমুক্ত অৱস্থা। দুজনা গুৰুই নিজ জীৱন চৰ্চ্চাত আৰু শ্ৰীৰাম আতাৰ জীৱন চৰিতৰ মাজেৰে ইয়াৰেই নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে। নৰদুখত দুখী আতাক গুৰুজনাই কৈছে: শ্ৰীৰাম, তুমি জীৱন্ত

মুকুত। তুমিহে দেখিছা সংসাৰ জীৱৰ দুখৰ। গৰ্ভতো পৰমাত্মাৰূপ দেখাৰ আক নৰাধমকো মুক্তিৰ পথৰ সন্ধান দিয়াৰ এয়ে ভক্তৰ প্ৰতি গুৰুৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বৰ উপদেশ। যিজনা গুৰুই উক্ত গূঢ় দাৰ্শনিক তত্ত্বৰ উপদেশ দিব পাৰিছিল, সেইজনাই আছিল বিশিষ্ট ব্ৰাহ্মণ, অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মত প্ৰকাশ সৰ্বভূতময় ব্ৰহ্মাণ্ডক বুজিছিল। গতিকে তেৰাৰ প্ৰতি বা বৈষ্ণৱৰ প্ৰতি বৰ্ণ-বিদ্বেষ,—যিজনাই বৰ্ণাশ্ৰমৰ আক পিতৃকৃত্যৰ মূলৰ অৰ্থ জানিছিল, আৰম্ভণিৰে পৰা শেষলৈকে,—একমাত্ৰ মূঢ়তা আক স্বাৰ্থপৰতাৰ চূড়ান্ত নিৰ্দেশনেই নহয়, শাস্ত্ৰজ্ঞানহীনতাৰো পৰিচায়ক। এই বিদ্বেষৰ মাজতো তেৰাৰ উপদেশ আছিল: ভক্তি প্ৰেমৰ দ্বাৰা, শাস্ত্ৰৰ প্ৰকৃত ব্যাখ্যাৰ দ্বাৰা শত্ৰুৰ হৃদয় জয়, যদিওবা ভক্তদ্ৰোহীৰ প্ৰতি তেৰাই তীক্ষ্ণবাণ মাৰিছিল। কাৰণ, ভক্তই ভগৱান আক ভক্তৰ নিন্দাই ভগৱানৰ নিন্দাক সূচায়, কিন্তু সমাজ ব্যভিচাৰী ধৰ্ম স্খলিত ভক্তক ব্যাস কলাই বাপুৰ নিচিনাই পৰিত্যাগ কৰিছিল।

উক্ত নামধৰ্ম প্ৰচাৰৰ মাজেৰেই তেৰাই সামাজিক সংস্কাৰ আনি দিছিল আক কল্যাণমুখী কামত ব্ৰতী হৈছিল। এই ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাহক ৰূপে অপূৰ্ব্ব শাস্ত্ৰ লিখি অসমীয়া ভাষা সাহিত্য, কলা-কৃষ্টিৰ ভড়াল চহকী কৰিছিল আক ইবোৰৰ নতুন ৰূপ দিছিল। উক্ত শাস্ত্ৰৰ পৰা শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰাই শূদ্ৰৰ শাস্ত্ৰত অধিকাৰ আক শূদ্ৰগুৰুৰো সকলো বৰ্ণৰ ওপৰত সামাজিক ব্যৱস্থাত আক ধৰ্ম্মৰ ৰাজ্যত ওখ আসন প্ৰতিষ্ঠা তেৰাৰ জীৱনাদৰ্শৰ শুচি বৈপ্লবিক সৃষ্টি, আক অসম, তথা ভাৰতীয় ধৰ্ম আক সমাজতন্ত্ৰলৈ নতুন অৰিহণা: এইটো সৰ্ব্বজন স্বীকাৰ্য্য। অৱশ্যে ভাৰতত বহু শাস্ত্ৰ ক্ষত্ৰিয়-শূদ্ৰাদি বৰ্ণৰ মনীষীয়ে প্ৰণয়ন কৰি গৈছে; কিন্তু আমি জনাত ভগৱান বুদ্ধৰ বাহিৰে কোনো ধৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তকে নৈতিক জগতত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ নিচিনা ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য পদত অধিষ্ঠিত হোৱা নাছিল, আক বুদ্ধৰ নিচিনা তেৰাইও ধৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তনৰ সূচনা কৰে সাধু ব্ৰাহ্মণ মহেন্দ্ৰ কন্দলী আক ৰামৰাম গুৰুক শৰণ লগাই। শূদ্ৰৰ ভাগৱত শাস্ত্ৰত অধিকাৰ সম্বন্ধে ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতে প্ৰশ্ন কৰিলত, তেৰাই উত্তৰ দিছিল:

ইটো মহাভাগৱত দ্বিজসবে পঢ়ে যদি
হোৱে আতি তাৰ মন সিদ্ধি॥
ক্ষত্ৰিয়ে পঢ়িয়া পাইবে সসাগৰা বসুমতি
শূদ্ৰে পঢ়ি পাৱে নৱনিধি॥

উত্তম শাস্ত্ৰৰ উত্তম ব্যাখ্যা। আৰু তেৰাই সাতকুৰি ব্ৰাহ্মণ ভকতৰ লগত নিজৌ নাম প্ৰসঙ্গত ৰত আছিল বুলি কোনো দামোদৰীয়া শিষ্যই সাঁচিপাত পুথিত লিখি থৈ গৈছে। এওঁলোকৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য ভক্তসৱ আছিল : দামোদৰ, ৰামৰাম, কণ্ঠভূষণ আৰু ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য। ইয়াৰ ভিতৰত বহু শাস্ত্ৰজ্ঞ ব্ৰাহ্মণ শিষ্যও আছে। ইয়ে অপ্ৰমাণ কৰিছে, শঙ্কৰ গুৰুৰ ধৰ্ম্মই কেৱল নীচবৰ্ণৰ নিবক্ষৰ লোককহে আকৃষ্ট কৰিছিল।

তেৰাৰ সমূহীয়া ধৰ্ম্মৰ মূলভেটি আছিল হাটী, বাটী, নামঘৰ, মণিকূট সমন্বিতে সত্ৰানুষ্ঠানটো য'ত জাতি বৰ্ণনিৰ্বিশেষে, কি কৈৱল্য, কি সংসাৰী সকলো ভক্তৰে সৎসঙ্গ লাভ হয় আৰু য'ত কেৱল হৰিভক্তিৰ শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন আৰু চৰ্চ্চালাপ হয়। এই অনুষ্ঠানটো সাৰ্ব্বজনীন, জন্মস্বত্বৰ নিচিনাই ইয়াত সকলোৰে সম অধিকাৰ, দেশ-কাল-পাত্ৰৰ ভেদাভেদ নাই, যি বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ নিচিনাই, বিশ্বমানৱ-ভ্ৰাতৃত্ব বোধৰ আৰু শুদ্ধ সমাজ তন্ত্ৰৰ চৰম নিদৰ্শন আৰু যাৰ মাজেৰে গুৰুজনাই বেদ-বেদান্তত নিহিত দাৰ্শনিক মৰ্মৰ বাস্তৱৰূপ দানৰ উপলব্ধি দেখুৱাইছে। বটদ্ৰৱাত হৰিমন্দিৰ স্থাপন তেৰাৰ সত্ৰানুষ্ঠানৰ আৰম্ভণি, আৰু ইয়াতেই সাত বৈকুণ্ঠৰ পট আঁকি চিহ্ন যাত্ৰা নাট লিখি, সূত্ৰধাৰকে আদি কৰি ভাওৰীয়াৰ মূল কথাত অংশ গ্ৰহণ কৰি ৰজা অশোকৰ শিলালিপিত খোদিত কৰাৰ নিচিনা ধৰ্ম্মসমাজত মুক্তিৰপথৰ সন্ধান দিয়াৰ পাতনি মেলে। ইয়াৰ পাছতে ক্ৰমে বেলগুৰি, বৰপেটা, সুন্দৰী, পাট-বাউসী, মধুপুৰ আদিত এনেকুৱা সত্ৰ গঢ়ি উঠে, আৰু কালক্ৰমত তেৰাৰ প্ৰিয় শিষ্য মাধৱ মহাপুৰুষ আৰু তেৰাৰ ব্ৰাহ্মণ-অব্ৰাহ্মণ শিষ্য-প্ৰশিষ্যৰ চেষ্টাত শদিয়াৰ পৰা মধুপুৰলৈকে ইবোৰৰ ঠাল-ঠেঙুলি গঢ়ি উঠি নাম-ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ আৰু সমাজ সংস্কাৰৰ সহায়ক হয়। ফলস্বৰূপে এই বৈষ্ণৱসমাজৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল কি হিন্দু, কি যৱন, কি আৰ্য্য, কি অনাৰ্য্য, কি থলুৱা অসমীয়া, কি বহিৰাগত, আৰু কি কাশী, বৃন্দাৱন পুৰীৰ ভক্তগণ। এই সমাজৰ সাৰ্বজনীনতা আৰু ব্যাপকতা প্ৰকাশ পাইছে, অইন নালাগে, একমাত্ৰ যৱনৰ চান্দসাই আৰু জয়হৰি, গাৰোৰ গোবিন্দ, ভোটৰ জয়ানন্দ, মিৰিৰ বলাই, নগাৰ নৰোত্তম আদি শৰণ ধৰা ভক্তবৃন্দৰ পৰা। পৰবৰ্ত্তী ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য, সন্ত মহন্তসবে এই উত্তম আৰ্হিৰে সত্ৰানুষ্ঠান চলাই সমাজখন বৃহত্তৰ কৰাত ব্ৰতী হলে, শ্ৰীমন্তশঙ্কৰ-মিশন আদি অনুষ্ঠান আজিৰ পৰা ৬০ বছৰ আগতে হলেও প্ৰতিষ্ঠা কৰি তেৰাৰ উক্ত নিৰ্ম্মল, নৈতিক ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম চাৰিও-ফালে প্ৰচাৰ কৰাহেঁতেন, অসম খণ্ড-বিখণ্ড নহ'লহেঁতেন। অৱশ্যে তেৰাই ভৱিষ্যৎ বাণী কৰি গৈছিল, যি কালত গুৰুসবে নিজে নাচৰি আনক লৰলৈ কৰ

তেতিয়া এই ধৰ্মৰ অৱনতি আহিব। চৰিত পুথিমতে তেৰাই দুই প্ৰসঙ্গত তেৰাৰ প্ৰৱৰ্ত্তিত ধৰ্মৰ কাল আৰু গুৰু-শিষ্যৰ গতি-মতি সম্বন্ধে ব্যক্ত কৰিছিল।

শ্ৰীৰাম আতাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত গুৰুই কৈছে: "বোলে বঢ়াপো, আমাৰ সঙ্গে অনেক যাব আৰু তুমি, নাৰায়ণ, নাতিসৱ, বঢ়াপো হন্তে শাখা বাঢ়ি অনেক জীৱ যাব আৰু পুত্ৰ, পৌত্ৰঅংশে যদুবংশে আহি সন্তৰূপ ধৰি তাৰিব। সাত পুৰুষৰ অন্তে একা দুই এক যি সাৰিব, অন্য দেউ, আন মন, ৰতি, পৰদাৰা বুৰষ্টি, সঙ্গ, মাৰ্গে, দ্ৰোহ, দিশ, পুৰ্ব্বাপৰ চাব। এইমতে বৈ যিসৱ-ভক্তি কৰিলে মানস সৰোবৰ বৈকুণ্ঠ পাবগৈ।"

মাধৱ মহাপুৰুষৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত, গুৰুই তেৰাৰ শুদ্ধ ধৰ্ম্মৰ কাল নিৰ্ণয় এনেদৰে কৰিছে: "বোলে বঢ়াৰপো ; ছকুৰি বৰ্ষ। বোলে বাপ, বৈকুণ্ঠৰ বস্তু আনি অনেক অৰণ্য কাটি বাদকৈ ৰখা হৈছে। ছয়কুৰি বৰ্ষ হহো এক পুৰুষহে, কি জীৱ সাৰিব? বোলে অনুৰূপ জলহ মলহকৈ আৰু ছয়কুৰি থাকিব পৌত্ৰ অংশে। এ বাপ.........আৰু কিছুহলে সাৰে। তেহে বোলে, কলাকাটাত যেতিয়া থাৰ ধাৰ্নৰব, তাৰে পৰা থেলেপ জেলেপ হব।" উক্ত দুই গুৰুবাণীত আমাৰ মাজত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম পদ্ধতিৰ অৱনতিৰ ইঙ্গিত আছে। কাৰণবোৰ নোকোৱাই সত্য। চাৰি সংহতিৰ ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য, সন্তমহন্তসৱে আত্ম-বিশ্লেষণ কৰি কাৰণবোৰ উলিয়াই তেৰাৰ সমাজথনত দেখা দিয়া ব্যভিচাৰসমূহ গুচাই পুৰণিক সংস্কাৰ কৰি নিকা কৰি লওক। সিসৱে যেন মনত ৰাখে, বিশাল অসমীয়া সমাজৰ নব্যৰূপকাৰ শ্ৰীমন্তশঙ্কৰৰ অশেষ চেষ্টাত তেতিয়াৰ অসম আজিৰ অসমতকৈ নিজগুণে দুৰ-বিদুৰত বেছি জনপ্ৰিয় হৈছিল, আৰু ইয়াৰ কৃষ্টি শদিয়াৰ পৰা মধুপুৰলৈকেই নহয়, আৰু বহুদূৰলৈ বিস্তৃতি লাভ কৰিছিল। দেশৰ কৰ্ণধাৰ সকলেও যেন সাৱধান হয়, যাতে সমূহীয়া নামঘৰত প্ৰজ্বলিত অক্ষয় বন্তিগছা নিৰ্বাপিত নহয়, আৰু পঞ্চায়তী ৰাজৰ মা-বাপ সত্ৰানুষ্ঠানটিৰ যথোচিত সংৰক্ষণ হৈ বিকাশ লাভ কৰে। কাৰণ, ইয়াৰ অন্যথাই সাধু-জীৱন নিৰ্বাহ কৰি থকাৰ সুবিধাকণও শেষত অসমীয়াই অচিৰে হেৰাব। অতি সুখৰ কথা, পলমকৈ হলেও মধুপুৰত, পুৰীত আৰু বৃন্দাবনত গুৰুজনাক নতুনকৈ থাপনা কৰা হৈছে। তেনেকৈ প্ৰত্যেক নগৰতে হওক: বৈকুণ্ঠৰ সাতখলপীয়া গুৰু আসনথনক নতুনকৈ সেৱাৰ বস্তুজ্ঞান কৰিবলৈ শিকক, কি গাৱলীয়া, কি তথা-কথিত শিক্ষিত চহৰীয়া মুনিহ তিৰোতাই। আৰু ঠনধৰি উঠক প্ৰতি নগৰে-চহৰে শঙ্কৰী কলা-কৃষ্টিৰ কেন্দ্ৰসমূহ, যাক লৈ আজিও আমি গৌৰৱ কৰোঁ আৰু যিহৰ জৰিয়ত অসমীয়া বুলি চিনাকি দিওঁ।

আধ্যাত্মিক জীৱন যাপনৰ উপায়ৰ লগত তেৰাই সন্ধান দি গ'ল পাৰ্থিব সুখৰ সহচৰী সুন্দৰৰ আৰাধনা, নতুন ভাষা-সাহিত্য দিলে, আৰু উত্তৰ ভাৰতীয় মাত-কথাৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি কামৰূপী ভাষাত প্ৰণয়ন কৰি অসমলৈ সাচি থলে, ঘৰ গুৱনি কৰি ওপচাই দিলে, সুৰ-তাল-মান-ছন্দালঙ্কাৰ সমন্বিত কীৰ্ত্তন-দশম-বৰগীত-ভাগৱতৰ পদ নাট, ভক্তি প্ৰদীপ, গুণমালা, তোটয় ভটিমাসমূহ; বাজনা বজাই, গাই, নাচি ৰং-বিৰঙৰ পট আঁকি ভাওনা কৰি দেখুৱাই, বৃন্দাবনীয়া বস্ত্ৰ বৈ, আৰু নানা সূক্ষ্ম-কলা চৰ্চ্চি সচ্চিদানন্দৰূপ দেখুৱাই, অনেক লীলা-খেলা কৰি সত্য-শিৱ-সুন্দৰৰ উন্মাদিহ দিলে। ঈশ্বৰতত্ত্ব ব্যাখ্যাত যুগাৱতাৰ, সাহিত্যত গুৰু; কাব্যত কৱিৰাজ; নাট্যাভিনয়, নৃত্য-গীত-মাত-বাদ্যত আধুনিক মঞ্চৰ অগ্ৰগণী সূচনাকাৰী, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ আছিল অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী নব্য অসম স্ৰষ্টা। তেনে হবলৈ নিজেই শিকালে-বুজালে, তদনুৰূপ লোকো বাছি উলিয়ালে, উপদেশ দি গ'ল, সুন্দৰৰ, কলা-কৃষ্টিৰ সাধনাই জাতীয় চৰিত্ৰ সমৃদ্ধ কৰে আৰু শুদ্ধ সমাজ গঢ়াত সহায়তা কৰে। দুই ছয়কুৰি বছৰ, আৰু কিছুকাল কোঁচ-আহোম ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাত সকলো বিষয়ত অসম আগবাঢ়ি গৈছিল। আজি ইয়াৰ তাৰতম্য প্ৰতীয়মান হৈছে। আধ্যাত্মিকতাৰ নামত পাৰ্থিব সুখৰ চৰ্চ্চা, কলা-কৃষ্টিৰ নামত অসুন্দৰৰ, ভোগ-বিলাসৰ পূজা আৰু সভ্যতাৰ নামত অসত্যৰ পথ অন্বেষণ। তেৰাৰ আৰু তেৰাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ পোন্ধৰ-ষোল শতিকাৰ মাজভাগত প্ৰণীত সাহিত্য কলাৰ পুথিয়ে আজিও অপৰাজেয় হৈ অসমীয়াৰ সোণালি যুগৰ স্মৃতি বহন কৰি আছে। নৈতিকতাৰ, সমাজ সংস্কাৰৰ, জাতীয় দুৰ্যোগৰ, অভাৱ অনাটনৰ, আৰু সত্যৰ ছবি প্ৰতিফলিত কৰি দেশখনক সুপথে চালিত কৰিব নোৱাৰা আধুনিক লিখকে তেৰাৰ কৰুণা লভক, এয়ে আমাৰ প্ৰাৰ্থনা।

জয় গুৰু শঙ্কৰ, সৰ্ব্ব গুণাকৰ।*

---

* ১৯৭১ ইং চনত গুৱালকুছিৰপৰা প্ৰকাশিত "শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰজ্যোতি" নামক স্মৃতিগ্ৰন্থৰপৰা উদ্ধৃত।

পুৰণি অসমৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা

কি ৰাজনৈতিক জ্ঞানচৰ্চ্চাৰ অভিব্যঞ্জন, কি সাংস্কৃতিক অনুশীলনত উৎকৰ্ষ সাধন, দুয়ো দিশতে প্ৰাচীন অসমৰ ৰজা-প্ৰজা নিৰ্ব্বিশেষে আদৰ্শৰ নিদৰ্শন এৰি থৈ গৈছে। এই আদৰ্শৰ আঁত বিচাৰি উলিয়াব লাগিব অসমৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল, ইয়াৰে প্ৰাচীন পুথি আৰু ভাৰতৰ সম-সাময়িক বুৰঞ্জীমূলক সাহিত্য আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰ-অৰ্থশাস্ত্ৰ, কাব্য, পুৰাণ-তন্ত্ৰাদিৰ মাজত। ভৌগোলিক অৱস্থান, জনগোষ্ঠীৰ আকাৰ-প্ৰকাৰ আৰু প্ৰাচীন সমাজ-ব্যৱস্থাৰ সম্যক আভাস নাপালে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ আঁতি-গুৰি পাবলৈ টান। এই কথা সকলো জাতি-দেশৰ ইতিহাসতে খাটে। বুৰঞ্জীৰ সমল তাকৰীয়া কাৰণবশতঃ অসমীয়া সমাজৰ আৰম্ভণি, অৰ্থাৎ কেতিয়া কোন গোষ্ঠীৰলোকে লগলাগি সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল স্ব-ইচ্ছাই নাইবা পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ তাড়নাত, এই কথাৰ খাটাং সিদ্ধান্ত দিয়া সম্ভৱ নহয়। আৰু সমাজ প্ৰতিষ্ঠাৰ সঠিক সময়পঞ্জী নাপালে ৰাজ্য বা ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক জীৱনৰ সূচনাৰ কালনিৰ্ণয় আৰু বেছি কঠিন হয়। কাৰণ, এটাৰ লগত আনটোৰ ওতঃপ্ৰোতভাৱে সম্বন্ধ। এইটো অৱশ্যে স্বীকাৰ্য্য, এখন সমাজৰ কালনিৰ্ণয়েও ইয়াৰ ৰাজনৈতিক জীৱনৰ কালনিৰ্ণয় নকৰে।

এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত বুৰঞ্জীসমলে বাৰুকৈয়ে প্ৰমাণ কৰিছে, অসমৰ পাৰ্বত্য অঞ্চলতেই নহয়, সমতলতো নতুন প্ৰস্তৰ যুগৰ জনগোষ্ঠীৰ বাসস্থান আছিল, আৰু সময়ত তেওঁলোকে অৰ্থনৈতিক কাৰণতেই হওক, নাইবা হিংস্ৰ জন্তু আৰু ওচৰচুবুৰীয়া শত্ৰুৰ ভয়ত সৰু সৰু গোটত শ্ৰেণীভুক্ত হৈছিল। কিন্তু সমাজ-প্ৰিয়তা তেওঁলোকৰ মাজত কিমানদূৰ শিপাইছিল, কোৱা টান। একে গোটৰ বা শ্ৰেণীৰ মাজতো যে দ্বন্দ্ব-খৰিয়াল নালাগিছিল তাকো কোৱা টান। আৰু উক্ত সমাজখন সময়ত সৰু ৰাষ্ট্ৰীয় জীৱনত পৰিণত হোৱা বুলি ধৰি লোৱাটোও সমীচীন নহব। অৰ্থাৎ কোনো এক দলপতিৰ অনুশাসনে সেই সময়ত এটি গোট বা জনগোষ্ঠীৰ লোকক বান্ধি ৰাখিলেও, সি স্থায়ী নাছিল, আৰু সেয়ে হলেও সম্পূৰ্ণ ৰাষ্ট্ৰীয় মৰ্যাদাপ্ৰাপ্ত নহৈছিল। সি সকলৰ বাসস্থানৰ ভৌগোলিক

পৰিস্থিতিত আৰু গোষ্ঠীৰ লক্ষণ বা মজ্জাগত স্বভাৱত ৰাজনৈতিক বিচক্ষণতাৰ অভাৱহেতুকে সেই সময়ত ৰাজতন্ত্ৰ ব্যৱস্থাৰ সূচনা হোৱাত বিধি-পথালি দিছিল। পৰিপক্ক শাসনতন্ত্ৰ বা সমাজতন্ত্ৰ থকাটোও অবিশ্বাস্য। গতিকে প্ৰথম ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠাৰ ধুৰন্ধীমূলক তথা উক্ত প্ৰস্তৰ যুগৰ জনগোষ্ঠীৰ মাজত নিবিচাৰি আইন গোষ্ঠীৰ লোকৰ মাজত বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। কিন্তু, বিভিন্ন জনগোষ্ঠীৰ লোকৰ অসমত অনুপ্ৰৱেশ কৰা সময় তালিকাই ক'ত আছে? এই কথা অৱশ্যে ভাৰতৰ জনগোষ্ঠীৰ প্ৰব্ৰজনৰ ইতিহাসতো খাটে। কিন্তু এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত সমলে প্ৰমাণ কৰে, প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ নেগ্ৰইড, অষ্ট্ৰো-এছিয়াতিক লোকক বাদ দিলে, মঙ্গোলীয় জনগোষ্ঠীৰ লোক অনুপ্ৰৱেশ কৰাৰ আগতেও ককেছীয় জনগোষ্ঠীৰ আৰ্য্যভাষাভাষীলোক ইয়ালৈ উত্তৰ, পশ্চিম, পূব-দক্ষিণ গিৰিপথ আৰু জলপথেৰে আহিছিল। আৰু ইয়াৰো প্ৰমাণ পোৱা গৈছে, বেদৰ যুগৰ আগতেই উক্ত গোষ্ঠীৰ এদল লোক অসমলৈ আহি নানা ঠাইত, যেনে—উত্তৰে আজিৰ অৰুণাচল অঞ্চলত আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ স্থান বিশেষত বসবাস কৰি ইয়াৰ স্বকীয় কৃষ্টিৰ ক্ৰমবিকাশত অৰিহণা যোগাইছিল। উন্নত সমাজ-ব্যৱস্থাৰ মাজেৰে উক্ত আলপাইন-আৰ্য্যগোষ্ঠীৰ লোকেই প্ৰথম ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠাত সফলতা লাভ কৰিব পাৰিছিল, যদিও কিৰাত জনগোষ্ঠীৰ প্ৰচেষ্টাও এই বিষয়ত উল্লেখযোগ্য। এই কিৰাতগোষ্ঠীৰ লোক এসময়ত ভাৰতৰ নানা ঠাইত সিচৰিত হৈ আছিল। মহাকাব্য দুখন আৰু পুৰাণে ইয়াৰ সাক্ষ্য দিছে। হয়তো এই গোষ্ঠীৰ লোকে প্ৰকৃততে প্ৰাক্ ঐতিহাসিক যুগতে প্ৰথম মঙ্গোলীয় গোঠীৰ লোকৰ প্ৰব্ৰজনৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে। অসমলৈ অহাৰ সময়ত অৱশ্যে আৰ্য্যগোষ্ঠীৰ লোক তাকৰীয়া আছিল, আৰু সেয়ে তেওঁলোকৰে মাজৰ দলপতিয়ে ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সুযোগ পাইছিল। কিন্তু আমাৰ সন্দেহ হয়, অসমৰ কিৰাত জনগোষ্ঠীৰ লোক আৰু প্ৰথমে অহা আৰ্য্য ফৈদৰ লোকৰ তেজৰ সংমিশ্ৰণত ওপোজা জনগোষ্ঠীয়েইহে ইয়াত প্ৰথম ৰাজ্য স্থাপন কৰিছিল।

সি যি কি নহওক, এতিয়ালৈকে পোৱা ধুৰন্ধীমূলক-অৰ্দ্ধধুৰন্ধীমূলক সাহিত্য আৰু পুৰাণে প্ৰমাণ কৰিছে, দানৱ উপাধিধাৰী (আচলতে উক্ত উপাধিদত্ত) কিৰাতৰ দলপতি মাহৰঙ্গই বেলতলাৰ ওচৰৰ, অৰ্থাৎ আজিৰ ৰাজধানীৰ দিচৈই ওচৰতে মৈৰঙ্ক পৰ্বতৰ কাষত প্ৰথম ৰাজধানী পাতি প্ৰাচীন অসমৰ ৰাজনৈতিক জীৱনৰ পাতনি মেলিছিল। দানৱ উপাধি গোষ্ঠীপ্ৰকাশী নহৈ ধৰ্ম্মীয় যেনহে

লাগে। পুৰাণকাৰে বল-বিক্ৰম আৰু অনাৰ্য্য লোকাচাৰী হোৱাৰ কাৰণেহে কিজানি মহিৰঙ্গক উক্ত উপাধিৰে বিভূষিত কৰিছিল।

মহিৰঙ্গৰ শেষবংশধৰ ঘটকাসুৰক বধ কৰি নৰক ভৌম প্ৰাগজ্যোতিষৰ অধিপতি হোৱা কথা বিষ্ণুপুৰাণকে আদি কৰি পুৰাণ সাহিত্যত উল্লেখ আছে। তেওঁৰে পুত্ৰ ভগদত্তই পৰম বিক্ৰম দেখুৱাই প্ৰাগজ্যোতিষৰ মৰ্য্যাদা ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক পটৰ উচ্চস্থানত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। নৰক-ভগদত্তৰ ৰাজত্বকাল-সম্বন্ধে আমি এতিয়াও সন্দিহান। ইয়াৰ পিছৰ বৰ্মন বংশৰ কালৰ লগত সাঙুৰি ললে পোৱা যায়, উক্ত নৰক-ভগদত্তই খৃঃ ১ম—২য় শতিকাৰ আগত ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰা সম্ভৱ নহয়। অসমৰ বুৰঞ্জীমূলক সাহিত্য আৰু ভাৰতীয় পুৰণি সাহিত্যৰাজিত উল্লেখিত আখ্যানসমূহ আৰু ইয়াৰ তাম্ৰলিপি-শিলালিপি আদি বিশ্লেষণ কৰিলে পোৱা যায়, পুৰণি অসমত ৪টা মূল বংশই ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। এই কেইটা হল: নৰক ভৌম বংশ, বৰ্মন বংশ, শালস্তম্ভ বংশ আৰু পালবংশ। ইয়াৰ পিছত দ্বাদশ শতিকাত এফালে বৈদ্যদেৱ আৰু আনফালে বল্লভদেৱৰ বংশই ৰাজ্যশাসন কৰিছিল। তাম্ৰপত্ৰত উল্লেখিত বংশাৱলীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিলে পোৱা যায়, নৰকৰ বংশই পালবংশ শেষ নোহোৱালৈকেই প্ৰাগজ্যোতিষৰ ৰাজপাট খাইছিল। আৰু ইবোৰৰ তেজৰ সম্বন্ধ আছিল। অৰ্থাৎ নৰক ভৌম প্ৰধান বংশই প্ৰায় বাৰশ বছৰ পুৰণি অসমৰ ৰাজনৈতিক জীৱনৰ ধৰণী আছিল। ই একো আচৰিত নহয়, এই কাৰণেই পৰৱৰ্তীকালত আহোমসকলে এই অসমতে প্ৰায় ছয়শ বছৰ ধৰি ৰাজত্ব কৰিছিল। আৰু ইয়াতো আচৰিত হবলগীয়া একো নাই, প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপৰ ৰাজ-নৈতিক-সাংস্কৃতিক প্ৰাণকেন্দ্ৰ প্ৰাগজ্যোতিষতেই আহোম অহাৰ কিছুদিন পিছলৈকে শাসনতন্ত্ৰৰ কেন্দ্ৰস্থলী আছিল।

নৰকভৌমৰ আচল আঁতিগুৰি দিয়ে ৰাজন্যবৰ্গৰ তাম্ৰশাসনে আৰু অন্যান্য প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমলে, যিবোৰ জাল কৰাৰ ভয় কম, আৰু যিবোৰ সাহিত্যিক সমলতকৈ বেছি নিৰ্ভৰযোগ্য উপাদান। বৃহত্তৰ গুৱাহাটীক বুজোৱা ৰাজধানী প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ, কামাখ্যা-কামৰূপ আৰ্য্যভাষাসিদ্ধ নাম। ইয়াৰ প্ৰতিষ্ঠাকাৰী নৰকক ভৌম আখ্যা দিয়া হৈছে প্ৰাচীন থলুৱা বুজাবলৈ, অসুৰ আখ্যা দিয়া হৈছে অনাৰ্য্যসুলভ বল-বিক্ৰমৰ কাৰণে আৰু বোদ্ধাচাৰী হোৱাৰ কাৰণে। বৰাহ পৰ্বতত আছিল এইজনা বিক্ৰমশালী ৰজাৰ বাসস্থান। পিতাৰ সুযোগ্য পুত্ৰৰ প্ৰচেষ্টাত অসমৰ চতুঃসীমাৰ পৰিবৰ্দ্ধন ঘটি প্ৰাগজ্যোতিষ সাম্ৰাজ্যত পৰিণত

হৈছিল। এওঁৰ পিছতেই ৰাজ্যত বিবৰ্তন ঘটে, আৰু প্ৰায় দুশ বছৰ ধৰি অসমৰ ৰাজনৈতিক জীৱন অন্ধকাৰময় হয়, নাইবা এই যুগৰ ইতিহাসৰ সমল এতিয়াও ওলাবলৈ বাকী। প্ৰত্নতাত্বিক খনন কাৰ্য্যইহে উক্ত এন্ধাৰ যুগৰ আভাস দিব বুলি কব পাৰি। আজিলৈকে পোৱা সমলে ৰাজ্য-প্ৰতিষ্ঠাতা সকলৰ কেৱল প্ৰচলিত আৰু লিখিত আখ্যানকেহে প্ৰমাণ কৰিছে। ইবোৰৰ ৰাজত্বকালৰ বিশদ বিৱৰণ সন্নিবিষ্ট কৰা দেখা পোৱা নাই।

এনেস্থলত পুৰণি অসমৰ নিৰ্ভৰযোগ্য ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীৰ নতুন আৰম্ভণি 'বৰ্মন বংশৰ' প্ৰতিষ্ঠাতা পুষ্যবৰ্মাৰ চতুৰ্থ শতিকাৰ মাজভাগৰপৰাহে পোৱা গৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ আৰু ডুবী তাম্ৰশাসন, নালন্দা পোৱা মাটিৰ মোহৰ, বাণৰ হৰ্ষচৰিত, অন্যান্য ভাৰতীয় পুথি আৰু চীন পৰিব্ৰাজকৰ টোকাই এই বংশৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক ইতিহাসৰ বিশদ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে। এই বংশৰ গুপ্তবংশৰ সমসাময়িক থকা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ উল্লেখ বহু ঠাইত পাইছো। চতুৰ্থ শতিকাৰ সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ প্ৰশস্তিয়ে কামৰূপক প্ৰান্তীয় ৰাজ্যৰ উল্লেখ কৰা কথাই সাব্যস্ত কৰিছে, সেই সময়ত সৰু ৰাজ্য হলেও পূৰ্বভাৰতত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি উল্লেখনীয়। তেতিয়াও বঙ্গত গৌড়ৰ জন্ম হোৱা নাছিল। ৫ম শতিকাৰ শেষৰ ফালে স্কন্দগুপ্তৰ দিনৰপৰা মগধ সাম্ৰাজ্যৰ অৱনতি ঘটাৰ লগে লগে কামৰূপৰাজ মহেন্দ্ৰ বৰ্মাই অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰি এই ৰাজ্যৰ প্ৰতিভা প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ষষ্ঠ শতিকাৰ মাজভাগত মহাৰাজ ভূতিবৰ্মাইও উক্ত অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰি কামৰূপ ৰাজ্যৰ সীমা পশ্চিমে কৰতোয়া নদীৰ বহুত সিপাৰলৈ আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমে বঙ্গোপসাগৰলৈ বহলাই লৈছিল। ষষ্ঠ শতিকাৰ শেষভাগত অৰ্থাৎ ভাস্কৰ বৰ্মাৰ পিতৃ সুস্থিতবৰ্মা আৰু জ্যেষ্ঠভাতৃ সুপ্ৰতিষ্ঠিতবৰ্মাৰ ৰাজত্বকালত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীত অলপ কালিমা পৰে। গুপ্তবংশৰ ৰজা মহাসেন গুপ্তই কামৰূপ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰি সুস্থিতবৰ্মাক পৰাভূত কৰা ঘটনাৰ উল্লেখ আদিত্য সেনৰ অপছাড লিপিত লিপিবদ্ধ কৰা পাইছো। গৌড়ৰ ফালৰপৰা সুপ্ৰতিষ্ঠিত বৰ্মাৰ ৰাজ্যও আক্ৰান্ত হোৱা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ উল্লেখ ভাস্কৰবৰ্মাৰ ডুবী তাম্ৰশাসনেই কৰিছে। এই দুই আক্ৰমণৰ ফলত কামৰূপৰ বিপৰ্য্যয় ঘটিলেও ইয়াৰ পশ্চিম সীমা কৰতোয়াৰ সীমান্তৰপৰা বেছি পূবলৈ সঙ্কুচিত হৈছিল বুলি ধৰি লবলৈ নোৱাৰি। এই বিপৰ্য্যয়ৰ দিনতে, খুব সম্ভৱ জ্যেষ্ঠভাতৃৰ অকাল বিয়োগত ভাস্কৰবৰ্মাই ৰাজ্যৰ ধৰণী হবলৈ সুযোগ পাইছিল। ইয়াৰ সাক্ষ্য নিজৰ শাসনাৱলী

নিধনপুৰ তাম্ৰলিপি আৰু হৰ্ষচৰিতে দিছে। কামৰূপ যুগ-প্ৰচলনকাৰী ৬ষ্ঠ শতিকাৰ শেষৰ আৰু সপ্তম শতিকাৰ মাজভাগৰ অসীম প্ৰতিভাশালী কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ কামৰূপ ৰাজ্য, সাম্ৰাজ্য আছিল। ইয়াৰ পশ্চিমপ্ৰান্ত লগ লাগিছিল কনৌজৰাজ হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজ্যৰ পূব সীমা নালন্দাত। গৌড়ৰ ৰজা শশাঙ্কক পৰাভূত কৰি (হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ সৌহাৰ্দত) কৰ্ণসুবৰ্ণত সামৰিক শক্তিৰ জয়ঢোল কোবাই, কামৰূপৰ উত্তৰ আৰু উত্তৰ-পূব সীমা চীন-বৰ্মাদেশৰ লগত সংলগ্ন কৰি, দক্ষিণ-পশ্চিম সীমা বঙ্গোপসাগৰলৈ বিস্তাৰ কৰি পূব ভাৰতৰ একছত্ৰী সম্ৰাটৰ আখ্যা ভাস্কৰবৰ্মাই তেওঁৰে অতিথি চীন পৰিব্ৰাজক হিউয়েন চাঙৰ-পৰা পাইছিল। নালন্দাৰ উপাচাৰ্য্য শীলভদ্ৰৰ লগত চিঠি-দূতেৰে কৰা আদান-প্ৰদান, হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ দ্বাৰা কনৌজ আৰু প্ৰয়াগত পোৱা আপ্যায়ন, হিউয়েন চাঙৰ লগত সম্ৰাটোচিত ব্যৱহাৰ, কনৌজৰাজলৈ পঠোৱা প্ৰাচীন অসমৰ ঘৰুৱা শিল্পজাত সামগ্ৰীৰ বিশদ বিৱৰণ, ৰজাজনাৰ নিজৰ তাম্ৰশাসন, নালন্দা পোৱা-মাটিৰ মোহৰ, বাণৰ হৰ্ষচৰিত পুথি আৰু চীন পৰিব্ৰাজকৰ টোকাত লিপিবদ্ধ কৰা পাইছো। অসমীয়া মানুহৰ পুষ্ট ৰাজনৈতিক জীৱনৰ প্ৰভাৱৰ উপৰিও এই ৰজাজনাৰ ৰাজত্বকাল থলুৱা সংস্কৃতিত, শিক্ষা-দীক্ষা গুণত এক উল্লেখনীয় স্থানত উঠিব পাৰিছিল। কালিকাপুৰাণৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক উৎকৰ্ষৰ ছবি ম্লান কৰি যোগিনীতন্ত্ৰৰ ভৌগোলিক চাৰি সীমাৰ অসমকো ভাস্কৰ-বৰ্মাৰ কামৰূপে চেৰাই গৈছিল। বৰ্মা বংশৰ ৰাজত্বকালৰ যুৱৰাজীয়ে গুপ্তবংশ, পুষ্যভূতি বংশ আৰু গৌড়ৰ লগত ৰাজনৈতিক সম্বন্ধ পতাৰেই নহয়, সাংস্কৃতিক আদান-প্ৰদানৰো সম্যক আভাস আমাক দিছে। এই বংশৰ গুণৰ গৰিমাৰ নিদৰ্শন গোটেই উত্তৰ আৰু পূব ভাৰতত্তেই নহয়, দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ স্থান বিশেষৰ স্থাপত্য ভাস্কৰ্য্যত বিচাৰি পোৱা গৈছে। আৰ্য্য-হিন্দু সভ্যতা সংস্কৃতিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন, সমসাময়িক ভাৰতীয় ৰাজ্যৰ লগত যোগসূত্ৰৰ উজ্জ্বল ছবি দাঙি ধৰিছে গুপ্তযুগৰ তেজপুৰৰ দহ পৰ্বতীয়াৰ সুন্দৰ ভাস্কৰ্য্য খচিত দুৱাৰ দলিয়ে, ঠিক যেনেকৈ উমাচলৰ মহেন্দ্ৰবৰ্মাৰ শিলালিপি, বৰগঙ্গাৰ ভূতিবৰ্মাৰ শিলালিপি আৰু ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনে আৰ্য্য-সভ্যতাৰ, ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ বিশদ প্ৰচাৰ সম্বন্ধে সাথ্য বহন কৰিছে। ইয়াৰ মাজত আছে শিক্ষা-দীক্ষা, কলা-কৃষ্টিৰ কাৰণে দেখুওৱা ৰাজপৃষ্ঠপোষকতাৰ সঁচা চানেকি। ইয়াৰ দৃষ্টান্ত দিব পৰাৰ ক্ষমতা আমি আজি-কোপতি আজি লব পৰা নাই। দেশৰ কৰ্ণধাৰ সকলে গৌৰৱময় যুৱৰাজীৰ শিকান নোলোৱাতো অনুতাপনীয়।

ভাস্কৰবৰ্মাৰ পিছত একধৰণৰ ৰাজনৈতিক পট পৰিবৰ্তন ঘটে। কামৰূপৰ শাসনভাৰ অৱন্তিবৰ্মাৰ (শালস্তম্ভ) হাতলৈ যায় আৰু সপ্তম শতিকা শেষ নোহোৱালৈকে ৰাজ্যখনৰ জ্যোতি ম্লান হৈ থাকে। কিন্তু অষ্টম শতিকাৰ মহাৰাজাধিৰাজ হৰ্ষদেৱৰ প্ৰতিভা ভাস্কৰবৰ্মাতকৈও কোনো গুণে কম নাছিল। এই ৰজা জনাই সমসাময়িক ভাৰতৰ প্ৰধান ৰাজবংশৰ লগত বিবাহ সূত্ৰত আবদ্ধ হৈ নিজৰ ৰাজ্যখনৰ পৰিবৰ্দ্ধন ঘটাই ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক মানচিত্ৰত এক বিশিষ্ট আসন লবলৈ অশেষ চেষ্টা কৰিছিল। ইয়াৰ সাক্ষ্য বহন কৰিছে, নেপালৰাজ ২য় জয়দেৱৰ পশুপাতি প্ৰস্তৰ লিপিয়ে। হৰ্ষদেৱক ইয়াত গৌড়-ওড্ৰ-কলিঙ্গ-কোশলপতিৰ আখ্যা দিয়া আছে। এই বিশাল উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰতৰ ভূমিখণ্ড কেতিয়া কেনেকৈ জয় কৰি কামৰূপ ৰাজ্যৰ চামিল কৰিছিল, বিশদ বিবৰণ পাবলৈ নাই। কিন্তু বাক্‌পতিৰ গৌড়বহো প্ৰাকৃত পুথিয়ে সাক্ষ্য কৰিছে, কনৌজৰাজ যশোবৰ্মাৰ হাতত পৰাভূত হোৱা গৌড়ৰাজ হৰ্ষদেৱ কামৰূপৰ ৰজাই আছিল আৰু অষ্টম শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্দ্ধতেই উক্ত ৰাজ্যবোৰ জয় কৰি কামৰূপ ৰাজ্যখন সাম্ৰাজ্যত পৰিণত কৰাইছিল। জয়দেৱৰ শাসনত উল্লেখকৰা কাল কামৰূপী কালত (Kāmarūpī era) নিৰ্ণয় কৰা হ'লে (১৫৩+৫৯৪)=খৃঃ ৭৪৭, এই তাৰিখৰ আগতেই উক্ত ৰাজ্যবোৰ জয় কৰা বুজায় আৰু যশোবৰ্মনৰ দিগ্বিজয়ৰ (যিহৰ কাৰণে হৰ্ষদেৱৰ ৰাজনৈতিক জীৱনৰ পৰিসমাপ্তি ঘটিছিল) সময় উক্ত তাৰিখৰ পিছত নিৰ্ণয় কৰিবলগীয়া হয়। সি যি কি নহওক, কামৰূপ ৰাজ্যৰ প্ৰতিভা সহ্য কৰিব নোৱাৰি কনৌজৰাজ যশোবৰ্মনে উত্তৰবঙ্গ আৰু ইয়াৰ পশ্চিম, দক্ষিণ-পশ্চিমৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ অংশাবশেষ আক্ৰমণ কৰি ইয়াৰ ৰজা হৰ্ষদেৱক পৰাভূত কৰি কামৰূপ ৰাজ্যৰ সীমাৰ সঙ্কোচন ঘটাইছিল।

অষ্টম শতিকাৰ শেষভাগ আৰু নৱম শতিকাৰ আৰম্ভণিত কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিভা ম্লান কৰিলেও নৱম শতিকাৰ মাজভাগত ৰজা হৰ্জৰবৰ্মন আৰু বনমালৰ দিনৰ কামৰূপ ৰাজ্যই পুনৰ প্ৰতিভাশালী হৈ উঠে। বনমালৰ ৰাজ্যৰ পশ্চিম সীমা পুনৰ ভূতিবৰ্মা আৰু ভাস্কৰবৰ্মাৰ ৰাজ্যৰ সীমাৰেখা চুইছিল। ৰত্নাজনাৰ তেজপুৰৰ তাম্ৰশাসন আৰু পৰৱৰ্তীয়া তাম্ৰশাসনে ইয়াৰ সাক্ষ্য বহন কৰিছে। ওচৰচুবুৰীয়া ৰাজ্যৰ ৰজা-প্ৰজাৰ লগত শান্তি-যুদ্ধাৱগ্ৰহৰ যোগে সম্বন্ধ স্থাপন কৰা ঘটনাৰ উল্লেখ উক্ত ৰাজশাসনৰ বাহিৰেও গৌড়ৰ পাল বংশৰ প্ৰস্তৰলিপি-তাম্ৰশাসনৰ পৰা পাব পাৰি। উক্ত ৰজাসকলৰ দিনতে

তেজপুৰত দ্বিতীয় ৰাজধানী স্থাপন কৰি কামৰূপ ৰাজ্যৰ উত্তৰ সীমা বৰ্ত্তমানৰ অৰুণাচলৰ অংশবিশেষলৈ বিস্তাৰ কৰি চীন-তিব্বতৰ লগত ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক আদান-প্ৰদানৰ যোগসূত্ৰ কটকটীয়াকৈ স্থাপন কৰিছিল। অৱশ্যে এই যোগসূত্ৰৰ আঁত প্ৰাক্-ঐতিহাসিক যুগৰ লোক প্ৰব্ৰজনে দিয়াৰ উপৰিও চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি একাদশ-দ্বাদশ শতিকাৰ প্ৰত্নতাত্বিক সমলে বাককৈয়ে প্ৰমাণ কৰিছে। অৰুণাচলৰ অন্তপ্ৰাপ্ত প্ৰত্নতাত্বিক সমল, বামুণীপাহাৰ, তেজপুৰৰ কোলপাৰ্কৰ স্থাপত্য ভাস্কৰ্য্যৰ নিদৰ্শন সমূহক বাদ দি বুজিব নোৱাৰি। ইবোৰ সমলো বিশাল কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক পৃষ্ঠপোষকতাত গঢ়ি উঠা সাংস্কৃতিক জীৱনধাৰাৰ অবিস্মৰণীয় সুন্দৰ চানেকি। আজিৰ ৰাজনৈতিক পটপৰিবৰ্ত্তনে অৰুণাচলক অসমৰপৰা কাটি নি ভাৰতীয় ঐতিহ্যতে চৰম আঘাত হানিছে। এইটো সকলোৰে উপলব্ধি নোহোৱাকৈ থকাটোহে আশ্চৰ্য্যজনক।

দশম-দ্বাদশ শতিকাৰ পালবংশৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জীৰ অধ্যায় আৰু গৌৰৱময় আছিল। অৱন্তিবৰ্মাৰ বংশৰ শাসন কালৰ শেষ ৰজা ত্যাগসিংহৰ দিনত দশম শতিকাৰ শেষভাগতে অন্ত পৰে, আৰু উক্ত ৰজাৰ উত্তৰাধিকাৰীৰ অভাৱত ৰাজ্যৰ কৰ্ণধাৰ সকলে ব্ৰহ্মপালক প্ৰাগজ্যোতিষৰ অধিপতি পাতে। ৰত্নপালৰ বৰগাওঁ তাম্ৰশাসনৰ মতে ব্ৰহ্মপালও ভৌমবংশৰ উত্তৰাধিকাৰী আছিল। সেয়েহে এওঁক প্ৰজাবৰ্গৰ মাজৰ বিশিষ্ট ব্যক্তি বিশেষে ৰাজপাটত বহুৱায়। এনেকুৱা উদাহৰণ আইন ৰাজ্যৰ বুৰঞ্জীতো পোৱা যায়। ব্ৰহ্মপালৰ পুত্ৰ ৰত্নপালৰ শাসনকাল কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জীৰ এক গৌৰৱোজ্জ্বল অধ্যায়। এওঁৱেই প্ৰাগজ্যোতিষ ৰাজধানী সুৰক্ষিত কৰি নতুন নাম দিলে দুৰ্জ্জয়া। বহিঃ-আক্ৰমণৰ পৰা দুৰ্ভেদ্য কৰা হেতুকে এই নাম দিয়া হৈছিল। সমসাময়িক ৰাজ্য, যেনে গৌড়, চালুক্য, গুৰ্জ্জৰ, কেৰল আদিৰ লগত ৰত্নপালে যুদ্ধত লিপ্ত থাকিবলগীয়া হৈছিল বুলি বহু পণ্ডিতৰে মত। কিন্তু আমাৰ মতে বৰগাওঁ শাসনত উল্লেখ কৰা সকলো ৰাজ্যৰ লগত কামৰূপৰ ৰজাই যুদ্ধ কৰিবলগীয়া হোৱা নাছিল। ৰাজধানীৰ দুৰ্জ্জয়তা বুজাবলৈকেহে উক্ত বৰ্ণনাৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে।

কিন্তু ৰত্নপালে যে বঙ্গৰ ৰজা ৰাজ্যপালক পৰাভূত কৰিছিল, এই কথাৰ উল্লেখ পৰবৰ্ত্তী ৰজা গোপালৰ গছতলৰ তাম্ৰশাসনত পোৱা হৈছে। গৌড়ৰ ৰজা মহীপালৰ (প্ৰথম) পিছত এই ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক পতনৰ সূচনা হয়,

আৰু এই সুযোগতে বল্লপালে গৌড় আক্ৰমণ কৰি ৰাজ্যপালক পৰাজয় কৰি উত্তৰ বঙ্গৰ অংশ বিশেষ কামৰূপ ৰাজ্যত চামিল কৰাটো নিৰ্ভৰযোগ্য ঐতিহাসিক ঘটনা। বল্লপালৰ চৰতবাৰী তাম্ৰশাসন আৰু ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী তাম্ৰশাসনে প্ৰমাণ কৰিছে, হাবুং ভূখণ্ডকে আদি কৰি উত্তৰ লক্ষীমপুৰ অঞ্চল, আৰু নদিয়াৰ অংশবিশেষ এই সময়ত কামৰূপ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। বল্লপালৰ পৌত্ৰ ইন্দ্ৰপালৰ দিনৰ কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক জীৱন চৰম সীমাত উঠিছিল। ৰজাজনাৰ গুৱাহাটী তাম্ৰশাসনে উক্ত ঘটনাৰ প্ৰমাণ ধৰিছে। গোপালৰ গছতলৰ তাম্ৰশাসনে উল্লেখ কৰিছে, ইন্দ্ৰপালে চন্দ্ৰবংশৰ ৰজা শ্ৰীচন্দ্ৰৰ পুত্ৰেক কল্যাণচন্দ্ৰক নৌ-যুদ্ধত পৰাভূত কৰিছিল, যি কল্যাণচন্দ্ৰ বঙ্গৰ ৰজাৰ পৰাজয়কাৰী আছিল। উক্ত ঘটনাৰ উল্লেখে প্ৰমাণ কৰিছে, গোপালৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিভা সুদূৰপ্ৰসাৰী আছিল। ৰাষ্ট্ৰকূট বংশৰ ৰজাই ইন্দ্ৰপালৰ লগত বৈবাহিক সূত্ৰত লগ লগাৰ ফলত গোপালে সুযোগ লৈ গৌড়-বঙ্গৰ অংশবিশেষ কামৰূপত চামিল কৰা সম্ভৱ হৈছিল। কামৰূপ ৰাজ্যৰ পৰাক্ৰম সহিব নোৱাৰি পৰৱৰ্তী ৰজা হৰ্ষপালৰ দিনত পূৰবঙ্গৰ ৰজা জাতবৰ্মনে কামৰূপ আক্ৰমণ কৰিছিল, আৰু উত্তৰ বঙ্গৰ অংশ বিশেষ কাঢ়ি আনিছিল বুলি ধৰি লব পাৰি। এই সময়তে চালুক্যৰ ৰজা বিক্ৰমাদিত্যৰো (৬ষ্ঠ) দিগ্বিজয় আৰম্ভ হৈছিল। বিলহণৰ বিক্ৰমাঙ্ক চৰিত পুথিয়ে উক্ত ৰজাজনাই মগধ, অঙ্গ, গৌড় আৰু কামৰূপ ৰাজ্যত আক্ৰমণ চলোৱা বুলি উল্লেখ কৰিছে। হৰ্ষপালে এই আক্ৰমণ প্ৰতিহত কৰিব নোৱাৰিলে সঁচা, কিন্তু কামৰূপ ৰাজ্যৰ বিশেষ সঙ্কোচন ঘটা নাছিল। চালুক্যৰাজে আক্ৰমণ কৰিয়েই উক্ত ৰাজ্য-সমূহৰ পৰা আতৰি গৈছিল, আদৰ্শী বিক্ৰমাদিত্যৰ দিগ্বিজয়ৰ আদৰ্শ ৰক্ষা কৰি।

হৰ্ষৰ পৰৱৰ্তী ৰজা ধৰ্মপালৰ ৰাজত্বকালত পুনৰ ৰাজনৈতিক অভ্যুত্থান ঘটে। এই ৰজাজনৰ এতিয়ালৈকে পোৱা তিনিখন তাম্ৰশাসন দুৰ্মূল্য আপুৰুগীয়া উপাদান। উত্তৰ বঙ্গৰ দিনাজপুৰ অঞ্চলত মাটি দান কৰা ঘটনাৰ উল্লেখে বনমালৰ দিনৰ কামৰূপৰ সীমা পুনৰ নিৰ্দ্ধাৰিত কৰাত সহায়তা কৰিছে। এই ৰজাজনাই বৰ্ত্তমানৰ উত্তৰ গুৱাহাটীত কামৰূপ নগৰ নাম দি এখনি সুন্দৰ ৰাজধানী স্থাপন কৰিছিল। গৌড়ৰ ফালৰপৰা ঘনাই হোৱা আক্ৰমণৰ বিৰুদ্ধে লোৱা প্ৰত্যক্ষ ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত এইটোৱেই প্ৰধান আছিল। উত্তৰ গুৱাহাটীৰ ৰাজাদুৱাৰেই প্ৰাচীন কামৰূপনগৰৰ সাক্ষ্য বহন কৰি আছে।

উক্ত ৰাজধানীয়ে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ অংশৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ প্ৰাচীন ৰাজধানীৰ সুবৃহৎ আকাৰৰ প্ৰমাণ ধৰিছে।

ধৰ্মপাল ৰজাই ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক দুই ক্ষেত্ৰতে নিজৰ প্ৰতিভাৰ চিনাকি দিব পাৰিছে। ৰাজ্য আৰু প্ৰজাৰ ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কৰ্মৰ সমানে ৰক্ষণাবেক্ষণ দি এই ৰজাজনাই সকলোৰে মাজত সুখ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। নিজে সংস্কৃত ভাষাত প্ৰশস্তি, কাব্য ৰচনা কৰাৰ উল্লেখে আৰু প্ৰমাণ কৰিছে, কেৱল পৃষ্ঠ-পোষকতা কৰাই নহয়, পুৰন্দৰ পালৰ নিচিনা এই ৰজা-জনাইও আৰ্য্য ভাষা-সংস্কৃতিৰ প্ৰচাৰ কৰাত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল। এওঁৰ পৰবৰ্ত্তী ৰজা জয়পালৰ ৰাজনৈতিক প্ৰতিভাৰ দৃষ্টান্ত প্ৰহাসৰ শিলিমপুৰৰ প্ৰস্তৰ শিলালিপিয়ে প্ৰমাণ কৰিছে। ধৰ্মপালৰ ৰজাৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়াই নহয়, তেওঁৰ দেহৰ ওজনৰ সমান (**তুলাপুৰুষ**) ন শ সুবৰ্ণ মুদ্ৰাৰ দানে কামৰূপৰ নদন-বদন অৱস্থাৰ চানেকি বাকৈয়ে দাঙি ধৰিছে। এই অৱস্থাৰ কিন্তু লাহে লাহে অৱনতি ঘটিল। গৌড়ৰ ৰামপালৰ পৰাক্ৰমত কামৰূপৰ ৰজা পৰাভূত হোৱা ঘটনাৰ উল্লেখ সন্ধ্যাকৰনন্দীৰ **ৰামপালচৰিতত** পাইছো। কুমাৰপালৰ দিনত তেওঁৰে মন্ত্ৰী তিঙ্গ্যদেৱ আৰু এওঁৰ পিছত বৈদ্যদেৱৰই কামৰূপৰ অংশবিশেষ শাসন কৰা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ উল্লেখ বৈদ্যদেৱৰ কৌমলী ৰাজশাসনত পোৱা হৈছে। গতিকে জয়পালৰ সমসাময়িকৰূপে আৰু এওঁৰ মৃত্যুৰ পিছতো দ্বাদশ শতিকাৰ মাজভাগলৈকে বৈদ্যদেৱে কামৰূপৰ অন্ততঃ পশ্চিম অংশত ৰাজ্য শাসন কৰিছিল। পালবংশৰ যে পুনৰুত্থান হৈছিল, এই কথাৰ প্ৰমাণ আমবাৰীৰ শিলালিপিয়ে কৰিছে। ইয়াত উল্লেখ কৰা ৰজা সমুদ্ৰপালে ১১৫৪ শকত যোগীহাটী—গুৱাহাটীত (আমবাৰী) এখন তান্ত্ৰিক-বৌদ্ধ যোগী সকলৰ কাৰণে সৱাসিক সত্ৰৰ ৰক্ষণা-বেক্ষণ দিছিল। আজি কিছুদিন আগতে আৱিষ্কৃত হোৱা আমবাৰীৰ প্ৰত্নতাত্ত্বিক ভগ্নাৱশেষ আৰু মূৰ্ত্তি আদিয়ে উক্ত সত্ৰৰ অৱস্থিতিৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে। আৰু ইয়াকো প্ৰমাণ কৰিছে, পালবংশৰ দিনতে ৰজা-প্ৰজাৰ প্ৰচেষ্টাত কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক জীৱন উচ্চ শিখৰত উঠিব পাৰিছিল। কিন্তু এই বংশৰ ৰাজত্বৰ শেষৰ ফালে নানা আহকালে দেখা দিয়ে। বঙ্গৰ পৰা সেনবংশৰ ৰজাৰ আক্ৰমণ আৰম্ভ হয়। জয়পালৰ পিছতেই বিজয়সেনে দ্বাদশ শতিকাৰ মাজভাগত কামৰূপ আক্ৰমণ কৰিছিল। আৰু কামৰূপৰ পশ্চিম অংশৰ ৰজা বৈদ্যদেৱ ইয়াৰ দ্বাৰা পৰাভূত হৈছিল। কিন্তু বল্লভদেৱৰ ৰাজশাসনে প্ৰমাণ কৰে, তেওঁৰ বংশৰ ৰজা

ৰাম্নাৰিবেৱই বঙ্গৰ ৰজা বিজয়সেনক যুদ্ধত পৰাজিত কৰিছিল। বল্লভদেৱে নিজেও সেনৰজা লক্ষ্মণ সেনৰ কামৰূপ আক্ৰমণৰ কাৰণে যুদ্ধত লিপ্ত হৈছিল। দ্বাদশ শতিকাৰ শেষ ভাগত কামৰূপত এইবোৰ ৰাজনৈতিক উত্থান-পতন আৰু পট-পৰিবৰ্তনৰ সূচনা হৈছিল। বখ্‌তিয়াৰ খিলজিৰ কামৰূপ আক্ৰমণত লিপ্তহোৱা কামৰূপৰ বিক্ৰমশালী ৰজাজনা আছিল পৃথু আৰু তেওঁ জয়পালৰ বংশধৰ বুলি ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। কানাই বৰশী শিলালিপিয়ে প্ৰমাণ কৰিছে, ১১২৭ শকত (১২০৫-খৃঃ) উক্ত বখ্‌তিয়াৰৰ সেনাবাহিনী কামৰূপী সেনাৰ আক্ৰমণত মৃত্যু মুখত পৰিছিল। মুছলমানৰ প্ৰথম আক্ৰমণে এনেদৰেই কোনো ফল নধৰিলে। কামৰূপৰ ৰাজনৈতিক পট-পৰিবৰ্তনৰ কাৰণে আৰু ৰাজ্যৰ নানা অংশত স্বাধীন শাসন প্ৰবৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে ৰাজ্যৰ কেন্দ্ৰীয় শাসনতন্ত্ৰ দুৰ্বল হৈ পৰে, ফলত এটাৰ পিছত আনটো বহিঃআক্ৰমণে ৰাজ্যখনৰ ৰাজনৈতিক ছবি ম্লান কৰি তোলে। এক কথাত, প্ৰাগজ্যোতিষৰ পুৰণি আৰ্য্য-হিন্দু বংশৰ বিভাজনত ত্ৰয়োদশ শতিকাত সৃষ্ট হোৱা, ভূঞা-বাৰভূঞাই ৰাজ্যৰ নানা ঠাইত স্বাধীন সৰু সৰু ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰি একগোটীয়া কেন্দ্ৰীয় শাসনতন্ত্ৰ দুৰ্বল কৰি ইয়াৰ ৰজা-প্ৰজাৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক জীৱন ধাৰাত এটি নতুন দুৰ্বল সুঁতিৰ অৱতাৰণা কৰে। এই সুঁতিৰ গতি পৰবৰ্ত্তী কালত, কোঁচ-আহোমৰ ৰাজত্বকাল শেষ নোহোৱালৈকে চলি আছিল, আৰু ইয়াৰ ভাব-ভঙ্গী বৰ্ত্তমান কালতো সময়ে সময়ে উজাৰ দি থাকে।

এই বিশাল কামৰূপ ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাতাসকলে ভাৰতীয় ঐতিহ্যতে শিক্ষা লৈ এক অভিনৱ শাসন তন্ত্ৰৰ পাতনি মেলে। এই শাসন তন্ত্ৰই সকলো জাতি-জনজাতিৰ লোকক এক ৰাজনৈতিক গোটত ৰাখি সুশাসনৰ ব্যৱস্থা কৰাইছিল। ৰাজতন্ত্ৰ হলেও, সকলো প্ৰজাৰে জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে নিজৰ নিজৰ সা-সুবিধা দি সামাজিক জীৱন যাপনৰ দিহা লগাইছিল। ৰজা স্বেচ্ছাচাৰী হব নোৱাৰিছিল। ৰজাই মন্ত্ৰীপৰিষদ আৰু অন্যান্য শাসনতন্ত্ৰৰ অঙ্গৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা ঘটনাৰ উল্লেখ ৰাজশাসনত পাব পাৰি। পিতৃৰ পিছত বৰপুত্ৰ যুবৰাজ হৈ ৰাজপাটত উঠিলেও, সময়ত শাসনতন্ত্ৰৰ কৰ্ণধাৰসকল আৰু বিশিষ্ট প্ৰজাবৰ্গৰ দ্বাৰাও ৰজা বাছনিত উঠিছিল। নানাকাৰণত স্বইচ্ছাই ৰাজ্যভাৰ পৰিত্যাগ কৰা ৰজাৰো উল্লেখ পাইছো। এই সকলোবোৰে প্ৰমাণ কৰে, কামৰূপৰ ৰাজ-শাসন পদ্ধতি ভাৰতীয় ৰাজনীতিৰ ঐতিহ্য ৰক্ষা কৰি প্ৰতিষ্ঠিত আৰু প্ৰচলিত হোৱা সুব্যৱস্থাৰ নিদৰ্শন।

শাস্ত্রীয় নীতি-নিয়ম পালন কৰি ৰাজ্যাভিষেকৰ ব্যৱস্থা কৰি ৰজাই ৰাজ-পাটত উঠাৰ উল্লেখ নানা ঠাইত পাইছো। ৰাজ্যজয়ৰ পিছত অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰি পৰাক্ৰম বিস্তাৰ কৰা ঘটনাৰো উল্লেখ পাইছো। মুঠৰ ওপৰত ৰজাই ৰাজধৰ্ম ৰক্ষা কৰি কামৰূপ ৰাজ্যত সুশাসনৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। নানা ঠাইত মাটি দান দি, আৰ্য্য-হিন্দু, শিক্ষা-দীক্ষা, ধৰ্ম-প্ৰচাৰৰ ব্যৱস্থা কৰি এই ৰাজ্যখনৰ হিতাৰ্থে আহোপুৰুষাৰ্থ কৰা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ হুবহু বৰ্ণনা সমসাময়িক সাহিত্যতেই নহয়, ৰজাসকলৰ নিজৰ নিজৰ তাম্ৰপত্ৰাদি অভিলেখসমূহ আৰু অপৰ্য্যাপ্ত প্ৰত্নতাত্ত্বিক স্থাপত্য ভাস্কৰ্য্যৰ নিদৰ্শনত পাব পাৰি।

মন্ত্ৰীপৰিষদৰ মন্ত্ৰণাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা ৰাজতন্ত্ৰৰ আৰ্হি কামৰূপতো আছিল। মন্ত্ৰীসকলক অমাত্য আৰু সচিব আখ্যাও দিয়া হৈছিল। **কালিকা-পুৰাণৰ** ৰাজধৰ্ম অধ্যায়ত উল্লেখ কৰাৰ দৰে মন্ত্ৰীপৰিষদৰ উপদেশ ৰজাসকলে সৰ্বদা প্ৰয়োজনানুসাৰে লৈছিল। শাসনতন্ত্ৰ ৰাজহ বিভাগ, ন্যায়বিচাৰ বিভাগ, সামৰিক বিভাগ আদিত বিভক্ত কৰি এটাৰ লগত আনটোৰ সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰি, সুশাসন পদ্ধতিৰ প্ৰচলন কৰাই ৰাজ্য আৰু প্ৰজাৰ সুখ-সমৃদ্ধিৰ কাৰণে ৰজাসকলে যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰিছিল।

ৰজাসকলৰ তাম্ৰশাসন আৰু অন্যান্য অভিলেখাদিয়ে কামৰূপৰ ৰাজহ বিভাগৰ উন্নত ধৰণৰ সুব্যৱস্থাৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে। মাটিৰ প্ৰকাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ, আয়ৰ আৰু ব্যয়ৰ মাজত সমন্বয় ৰাখি ৰাজহৰ বিতৰণ, ৰাজহ বিভাগৰ কৰ্মচাৰী নিয়োগৰ ব্যৱস্থাদি কৰি ৰজাসকলে উক্ত বিভাগটি সুপৰিকল্পিতভাবে চলোৱাত বিশেষ চকু দিছিল। ইয়াৰ ফলত প্ৰজাবৰ্গই এফালে সুখ-স্বচ্ছন্দে জীৱন-যাপন কৰিবলৈ সুযোগ-সুবিধা পাইছিল, আৰু আনফালে আৰ্যসভ্যতা বিস্তৃতিৰ সহায়ক হৈছিল। এফালে ব্ৰহ্মোত্তৰ-দেৱোত্তৰ মাটি নিষ্কৰ কৰা হৈছিল, আনফালে সময়োপযোগী কৰ-কাটল, উপৰিকৰ-উট্‌খেটন লগাই ৰাজ্য চলোৱাৰ সুব্যৱস্থা কৰাইছিল। উক্ত একে প্ৰণালীতে ন্যায়বিচাৰ বিভাগৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থিত হৈছিল। ৰজাসকলৰ অভিলেখাদিয়ে বিষয়াবৰ্গৰ সৈতে এই বিভাগৰ সুব্যৱস্থাৰ চানেকি দাঙি ধৰিছে। সৰু সুবা আৰক্ষী বাহিনীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দণ্ডাধীশলৈকে সকলো প্ৰকাৰৰ কৰ্মচাৰী নিয়োগ কৰি, নীতিগত শাস্তি বিধানৰ উপায় উদ্ভাৱন কৰি শৃঙ্খলাবদ্ধৰূপে বিচাৰালয়ত ন্যায়বিচাৰ কৰাৰ ব্যৱস্থা ৰাজকৈয়ে কৰা হৈছিল। এই একে সুব্যৱস্থাৰ আৰ্হি সামৰিক বিভাগতো পাব পাৰি। দূত আৰু চোৰাং চোৱাৰপৰা আৰম্ভ কৰি উক্ত বিভাগ পদাতিক,

অশ্বাৰোহী, হস্ত্যাৰোহী, নৌ আৰু দুৰ্গ এই চাৰি অংশত ভাগ কৰি, প্ৰত্যেকতে সেনাধ্যক্ষ বা সেনাপতি, মহাসেনাপতি নিয়োগ কৰি, ৰজাই নিজে সৰ্বাধিনায়ক হৈ ৰাজ্যখনৰ বিশাল সামৰিক বিভাগটো শক্তিশালী কৰি ৰাখিছিল। কি প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ, কি দুৰ্জয়া, কামৰূপনগৰ, হাৰুপেশ্বৰ, আৰু কি ৰজৰ কৰ্ণসুবৰ্ণ, সকলো ৰাজধানী বা প্ৰধান নগৰবে প্ৰতিৰক্ষাৰ সুব্যৱস্থা কৰি দূত-চোৰাং চোৰাৰ সহায়ত ওচৰচুবুৰীয়া ৰাজ্যৰ সামৰিক শক্তিৰ গুপ্ত-বাতৰি লৈ, সময়ত ইয়াক আক্ৰমণ কৰি, আৰু সময়ত ইয়াৰ লগত মিত্ৰতা স্থাপন কৰি নিজ কৰ্ম-স্বাৰ্থ সিদ্ধি কৰাত উদ্যত হোৱা ঐতিহাসিক ঘটনাৰ বৰ্ণনা নানা বুৰঞ্জীৰ সমলে দিছে। ইবোৰে ৰজা-প্ৰজাৰ ৰাজনৈতিক পৰিপক্কতাৰ, বিচক্ষণতাৰ পৰিচয় দিছে।

ৰাজ্যখনৰ শাসন ব্যৱস্থাত শাসন বিকেন্দ্ৰীকৰণ অন্য এটি উল্লেখনীয় ঐতিহাসিক ঘটনা। ভুক্তি, মণ্ডল, বিষয়, অগ্ৰহাৰ, পুৰ, নগৰ আদি কেন্দ্ৰীয় ঠাচত স্বকীয় শাসনৰ ব্যৱস্থা কৰি, ৰাজ্যখনৰ বৃহৎ স্বাৰ্থত আৰু প্ৰজাবৰ্গৰ ৰাজনৈতিক আশা-আকাঙ্ক্ষা পূৰণ কৰাত সহায় কৰিবলৈ বৰ্তমানৰ প্ৰকৃত পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ অনুশীলনৰ মাজেৰে প্ৰজাতন্ত্ৰৰ অৱতাৰণা কৰাৰ উদাহৰণ ৰাজশাসন বা অভিলেখসমূহে ৰাকৈয়ে দিছে। বণিক, তন্তুবায় আদি অৰ্থনৈতিক শ্ৰেণীবিভাগ আৰু ইবোৰৰ ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱতো উক্ত প্ৰজাতন্ত্ৰ বা গণতন্ত্ৰৰ নমুনা পোৱা গৈছে। আমাৰ কলা-কৃষ্টি, সংস্কৃতিত প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা পাইছো সেই একে পুৰণি শাসন-ব্যৱস্থাৰ সুন্দৰ ছবি এখন। নাইবা পুৰণি অসমৰ পুষ্ট-সমৃদ্ধ সমাজ-সংস্কৃতিয়ে ৰজা-প্ৰজাৰ ৰাজ-নৈতিক বিচাৰবুদ্ধি আৰু বিচক্ষণতাৰে চিনাকি দিছে। এই বিচাৰবুদ্ধিৰ শিক্ষা বৰ্ত্তমানৰ অসমৰ কৰ্ণধাৰসকলে অনুসৰণ কৰা দেখা পালে বুৰঞ্জীবিদে, বুৰঞ্জী-পঢ়ুৱৈ সমাজে, তথা নিচলা অসমীয়া ৰাইজে নিশ্চয় আনন্দ পাব।*

---

* অসম সাহিত্য সভাই প্ৰকাশ কৰা (১৯৭৪ চন) অসমীয়া জাতিৰ ইতিবৃত্ত পুস্তকত প্ৰকাশিত।

অবিভাজিত অসম কংগ্ৰেছৰ ঊৰ্দ্ধমহলৰ ক্ষুদ্ৰাংশ

মনোবিজ্ঞানত পোৱা কথা : নতুন অত্যাৱশ্যকীয় তথ্যপাতি মগজুত ধৰি ৰাখিবলৈ হলে মানুহে ধৰা কিছুমান পাহৰি যাব লাগে। কিন্তু, পুৰণিবোৰ কথা মগজুৰ গেৰুৱা (grey matter) অংশত অঙ্কিত হৈ থাকে। পুৰণি নতুন হয়, নতুন পুৰণি। গতিকে অগা-পিচা হব পাৰে। চন-তাৰিখতো ভুল হৈ যাব পাৰে। লিখি ৰখা হোৱা নাছিল। ক্ষমা প্ৰাৰ্থনীয়। আত্ম-কথাও দিয়া হৈছে।

কিবা প্ৰকাৰে অসম কংগ্ৰেছত সোমাই পৰো ১৯৫১ চনৰ আগভাগত। অসুবিধা নাছিল, খাদী পিন্ধো ১৯৩৫ চনৰপৰাই। ১৯৪২ চনৰ গণ-বিপ্লৱৰ আৱৰ্ত্তণিতে আছিলো কাশী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতকোত্তৰ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ ৰূপে। ইয়াৰ মাজত পৰি কি কৰিছিলো, সবিশেষ জ্ঞাত কৰিবলৈ মান্য ব্যক্তি শ্ৰীপ্ৰভাত শৰ্মালৈ ঠেলি দিলো। শ্ৰীশৰ্মাই কাৰাবৰণ কৰি ৰাজনৈতিক পেঞ্চন পালে নে নাই কব নোৱাৰো। আমাৰ ফালৰপৰা হাত মেলা নহ'ল। ১৯৫২ চনৰ নিৰ্বাচনৰ কাৰণে শ্ৰীমহাদেৱ দাসক (এতিয়াও কংগ্ৰেছৰ পুৰণি ছপাশাল চলাই আছে হেমীভিলাত সোমোৱাৰ পথৰ কাষত) কংগ্ৰেছৰ প্ৰাৰ্থীত্ব দিবলৈ খাতনি ধৰিছিলো নিনাস্বাৰ্থত, কাৰণ মোৰ অধ্যাপনা আছিল গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ত। বিধায়ক হৈছিল মোৰ শ্ৰদ্ধাভাজন শহুৰ অক্ষয় কুমাৰ দাসৰ প্ৰচেষ্টাত। ১৯৫১ চনৰ ছেপ্টেম্বৰ মাহত বিলাতলৈ গৈ প্ৰায় দুবছৰ তাত থাকিবলগীয়া হোৱাত উক্ত নিৰ্বাচন নাপালো। দাস ডাঙৰীয়া সৰভোগ সমষ্টিৰপৰা নিৰ্বাচিত হোৱাত বিষ্ণুৰাম মেধি ডাঙৰীয়া দলপতি হৈ মুখ্যমন্ত্ৰীত্বৰ বাব লৈ তেওঁক ৰাজহ মন্ত্ৰীৰ বাব যাচিছিল। মোক এই কথাৰ সদৰী কৰে কেবাবছৰৰ পাছত। তেওঁৰ উত্তৰ আছিল : মই নলওঁ, মহেন্দ্ৰক (মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী) কিবা এটা দিয়ক। মেধী ডাঙৰীয়াই কৈছিল : দিম, কিন্তু আপুনি লব লাগিব। পুনৰ উত্তৰ দিছিল একেদৰেই আৰু লগতে কৈছিল, গোৱালপাৰাৰ হৰেশ্বৰ দাসক দিলে ভাল হব। তদনুযায়ী কৰা হৈছিল। মন্ত্ৰীসভাখন তাকৰীয়া

আছিল, যদিওবা প্ৰাৰ্থী বহুত আছিল। খোৱা-কামোৰা তেনেকৈ নাছিল বুলি শুনিছিলো।

মই বিলাতলৈ যাওঁতে অহা-যোৱা খৰচ বাবদ মন্ত্ৰী মতিৰাম বৰা ডাঙৰীয়াই অলপ ধন আগ বঢ়াইছিল। কৃতজ্ঞ আছিলো, পাহৰিব নোৱাৰো। কংগ্ৰেছৰ কাৰ্যকৰী কমিটীয়ে মোক ১৯৫৪-৫৫ চনত ৰাজ্যিক পুনৰ্গঠন আয়োগৰ হাতত দিবলৈ এখন দীঘলীয়া স্মাৰকপত্ৰ লিখিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। চোৰাচিতা, পৰামৰ্শাদি দিবলৈ ডাঃ ভুবনেশ্বৰ বৰুৱা, ডঃ সূৰ্য কুমাৰ ভূঞা আৰু ডঃ বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাক লৈ এখন সৰু কমিটী কৰি দিছিল। তুৰাবমান আলোচনা কৰাৰ পাছত তেওঁলোকৰ পৰামৰ্শানুযায়ী ময়েই গোটেইখন পুস্তক আকাৰত লিখি পেলালো। নামকৰণ কৰা হৈছিল : Assam's Case Before the State Reorganisation Commission। যথেষ্ট তথ্যপাতি সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছিল। তেওঁলোকে চাই-চিতি ছপা কৰাবলৈ কলে। মই কিন্তু কৈছিলো, কংগ্ৰেছৰ নামত ছপা হলেও কেৱল মোৰ নামতহে ওলাব। প্ৰুফ চাই দিম, পইচা নালাগে। তেওঁলোকে মান্তি হ'ল। পুস্তক ওলাল। আয়োগ অহাৰ কিছুদিন আগত দীঘলীপুখুৰীৰ পাৰৰ জিলা কংগ্ৰেছ ভৱনত বৃহৎ সভা বহিল। মুখ্যমন্ত্ৰী, মন্ত্ৰী সমন্বিতে কংগ্ৰেছৰ বৰমূৰীয়াসকল আলোচনাত বহিল। মোৰ উপস্থিতিতেই এজন গণ্যমান্য কংগ্ৰেছীয়ে (লোকসভাৰ সদস্য আছিল নেকি ?) মন্তব্য কৰিছিল : স্মাৰক পত্ৰখন ভালেই হৈছে, কিন্তু too academic হোৱা বুলি ধাৰণা হয়। আন এজনে কৈছিল, হোৱাৰেই কথা, এজন বিদ্যায়তনিকে লিখিছে আৰু ইয়াৰ ভিতৰত ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক অৱস্থান সম্পৰ্কে সম্যক আলোচনা আছে নৃতাত্ত্বিক-ঐতিহাসিকৰ উদ্ধৃতিসহিত ১৯৫১ চনৰ পিয়লৰ ভিত্তিত। গোৱালপাৰা জিলাক পশ্চিম বংগৰ লগত সামৰি লবলৈ তাৰ কংগ্ৰেছে চেষ্টা কৰিছিল। বৰাক উপত্যকাতো বেলেগ ৰাজ্য গঠনৰ প্ৰয়াস হৈছিল। আমাৰ স্মাৰকপত্ৰ, তথা পুস্তকত কোচবিহাৰলৈ হাত মেলা হৈছিল ঐতিহাসিক যুক্তি দাঙি ধৰি। এজনে সভাত কোৱা শুনিছিলো, উক্ত অংশ বিচৰা ঠিক হোৱা নাই। মন্ত্ৰী বৰা ডাঙৰীয়াই মন্তব্য কৰিছিল, ঠিক হৈছে। তেতিয়াহে গোৱালপাৰা আমাৰ ভাগত ৰব। আয়োগে আমাৰ যুক্তি মানি লৈ অসমৰ ভৌগোলিক অখণ্ডতা ৰক্ষা কৰিছিল। কিন্তু, আমি বিচৰামতে হব লাগিছিল— কৰতোয়াং সমাৰভ্য যাৱদ্ দিক্করবাসীনীং। কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী এজনে কোচবিহাৰ অসমত থাকিব লাগে বুলি মাত মাতিছিল। হৈ নুঠিল। উল্লেখনীয়, দেৱেশ্বৰ

শৰ্মাদেৱে মোক আন এখন স্মাৰকপত্ৰ পশ্চিমবংগ কংগ্ৰেছৰ স্মাৰকপত্ৰৰ প্ৰশ্নোত্তৰ আকাৰত লিখিবলৈ কৈছিল। লিখা নহ'ল। কিন্তু, Goalpara—Part and Parcel of Assam নাম দি আন এখন পত্ৰ লিখি ছপোৱা হৈছিল। প্ৰবন্ধ আকাৰত Assam Tribuneত প্ৰকাশো কৰা হৈছিল।

১৯৫৬ চনৰ অক্টোবৰ মাহ। ১৯৫৭ চনৰ নিৰ্বাচন আসন্ন। লেখক তেতিয়া বুৰঞ্জী পুৰাতত্ত্ব বিভাগত, মেধি ডাঙৰীয়া আৰু অমীয় কুমাৰ দাস দেৱৰ মৰমলনা আগ্ৰহত। অসম চৰকাৰৰ নিৰ্দেশানুযায়ী অসম ৰাজ্যিক প্ৰত্নতত্ত্বৰ আঁচনি এখন কলিকতালৈ গৈ, তৈয়াৰ কৰি বিমানেৰে ওভোতাৰ পথত মেধি ডাঙৰীয়াক বিমানতে সুধিছিলো, ১৯৫৭ চনৰ নিৰ্বাচনৰ প্ৰাৰ্থীৰ মনোনয়ন কি হ'ল? বিমৰ্ষ সুৰত কৈছিল: বিমলা চলিহাই দিল্লীতেই মন্তব্য কৰিছে: আপুনি এইবেলি দলপতি হব নোৱাৰে। অৰিয়া-অৰিৰ পৰিস্থিতি। কিন্তু, মেধি ডাঙৰীয়া পুনৰ দলপতি হৈ মুখ্যমন্ত্ৰী হৈছিল। প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। মুখ্যমন্ত্ৰী হৈ থাকোঁতে তেতিয়াৰ কাৰ্জন হলত গধূলি অনুষ্ঠিত সভাত এক হুলস্থুলীয়া পৰিবেশৰ সৃষ্টি হৈছিল। প্ৰত্যক্ষদৰ্শী আছিলো। তেওঁক প্ৰশ্ন কৰা হৈছিল, শোধনাগাৰ স্থাপন কৰা হব নে নাই? ইতিমধ্যে বিজুলী বাতি নিৰ্বাপিত কৰা হল। কথমপি আৰক্ষীয়ে আবৰি লৈ মেধি ডাঙৰীয়াক নিজ বাসভৱন পোৱাইছিল। আমি জনাত, তেওঁ এই বিষয়ত চেষ্টাৰ ত্ৰুটী কৰা নাছিল। কিছুদিন পাছৰ কথা। ১৯৫৭ চনৰ আৰম্ভণিৰ লগে লগে নগা-পাহাৰত গোলমালৰ সূচনা হ'ল। তেতিয়াৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী পণ্ডিত নেহৰুজী কোহিমালৈ আহিব। তেওঁৰ হাতত দিল্লীত বা কোহিমাতেই স্মাৰকপত্ৰ দিব। তেওঁৰপৰা বুৰঞ্জী-পুৰাতত্ত্ব বিভাগলৈ জৰুৰী চিঠি আহিল, Assam-Naga Relationsৰ ওপৰত এখন তথ্য-পূৰ্ণ স্মাৰকপত্ৰ লিখি তেওঁক দিব লাগে। ডঃ ভূঞা তেতিয়াও বিভাগটোত আছে। তেওঁ নিলিখি মোকে লিখিবলৈ দিলে। বিমোৰত পৰিলো, হাতত সময় কম। তথাপি লিখি উলিয়াই পঠালো। ফল নধৰিলে। ব্যৰ্থ চেষ্টাত পৰিণত হ'ল। নানা কাৰণত মেধি ডাঙৰীয়াৰ বিৰুদ্ধে এচাম তেওঁৰে সতীৰ্থই (বিশেষকৈ সংসদৰ সদস্যসকলে, নাম নকওঁ) পণ্ডিত নেহৰুৰ কাণত বিষ ঢালিছিল। নাগালেণ্ডৰ জন্ম হৈ উঠিল। পণ্ডিতজীক কোৱা হৈছিল, মেধি ডাঙৰীয়া মুখ্যমন্ত্ৰী হৈ থাকিলে অসমৰ অৱস্থাৰ আৰু অৱনতি ঘটিব।

১৯৫৮ চনৰ প্ৰাগজ্যোতিষপুৰত অনুষ্ঠিত হৱলগীয়া সৰ্বভাৰতীয় কংগ্ৰেছৰ

অধিবেশনৰ কিছুদিন আগৰ কথা। ধুবুৰীত বহা অসম কংগ্ৰেছৰ অধিবেশনে অক্ষয় কুমাৰ দাসদেৱক সভাপতি পতা কথা ওলাওঁতে উক্ত পদৰ কাৰণে মহেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰীৰ হেপাহ হ'ল। স্বাৰ্থহীন, সঁচা কংগ্ৰেছী দাসদেৱে উপ-সভাপতিৰ পদকে ললে। চৌধুৰী ডাঙৰীয়াই তেওঁৰে উপকাৰীজনক সভাপতি-ৰূপে মানি লব লাগিছিল। নললে। দাসদেৱে চৌধুৰীদেৱৰ তলতীয়া পদ লৈ ভাল কৰা নাছিল বুলি মই কৈছিলো। মেধি ডাঙৰীয়াৰ আৰু এটি উপায়হীন পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হ'ল, যেতিয়া নেহৰুজীয়ে ফখৰুদ্দিন আলী ডাঙৰীয়াক (তেতিয়া তেওঁ এডভোকেট জেনেৰেল আছিল) মন্ত্ৰীসভাত অচিৰে লবলৈ কলে। নিৰ্দেশানুযায়ী কাম কৰা হ'ল। সতীৰ্থসকলে ইতিমধ্যে উদ্যত হ'ল অসমৰপৰা মেধি ডাঙৰীয়াক আঁতৰাবলৈ। তাকে কৰা হ'ল। স্বাধীনতা সংগ্ৰামী, দেশপ্ৰেমী, সক্ষম, কৰ্ত্তব্যনিষ্ঠ, দানপৰায়ণ ব্যক্তি মেধি ডাঙৰীয়াক মাদ্ৰাজৰ ৰাজ্যপালৰূপে পঠোৱা হ'ল। বিমলা চলিহাদেৱে মুখ্যমন্ত্ৰীৰূপে শাসনভাৰ চলালে। তেতিয়া অসম কংগ্ৰেছত কি পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হৈছিল সেয়া সকলোৰে অৱগত। আলী চাহাবেই মুখ্যমন্ত্ৰীৰ কাম-কাজ চলাইছিল বুলি শুনা যায়। অৱশ্যে অসমৰ ভাষা আন্দোলনত তেওঁৰ ভূমিকা গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল বুলি জনা যায়। কিন্তু, অসমখন দ্বিভাষী ৰাজ্য কোনে কৰিলে? ভাৰতৰ কোন প্ৰান্তত, ৰাজ্যত উক্ত ব্যৱস্থা আছে? পণ্ডিত নেহৰুজীয়ে কোৱা নাছিল নে, অসমত অসমীয়া একমাত্ৰ ৰাজ্যিক ভাষা নহৈ বোম্বাইত হব নে? কৰা নহ'ল, অসাংবিধানিক কৰা হ'ল, চলিহাদেৱৰ মুখ্যমন্ত্ৰিত্বতেই। তেনেকৈ অকংগ্ৰেছী আছিল, যদি কোনোবা কংগ্ৰেছৰ উপ-সভাপতিয়ে অলৈ তলৈ গৈ কমতাৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। জানো, নাম নকওঁ। মেধি ডাঙৰীয়াই মাদ্ৰাজৰপৰা উভতি আহি মোক মাতি নি তেওঁৰ ভাষণৰ খণ্ডসমূহ প্ৰকাশ কৰিবলৈ কৈছিল। মই কংগ্ৰেছলৈ আঙুলিয়াইছিলো। কৰা নহ'ল। জীৱনৰ সৰ্বস্ব দান নকৰা হলে তেওঁৰেই ছপাব পাৰিলেহেঁতেন। ইয়াৰ, তথা জীৱনাদৰ্শৰ স্বীকাৰস্বৰূপে জনতাৰ মাজৰ যোগ্যজনে আজিলৈকে একো পোৱা নাই।

চলিহাদেৱে অৱশ্যে এটি অত্যাৱশ্যকীয় কাম কৰিব বিচাৰিছিল। মোক শ্বিলঙলৈ মাতি নি বুৰঞ্জী পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয় আৰু প্ৰত্নতাত্বিক বিভাগটো সামৰি এখন আঁচনি তৈয়াৰ কৰি পঠাব কৈছিল। কামটো কৰা হৈছিল, শ্ৰীমুৰাৰি চৰণ দাসৰ লগত আলোচনা কৰি। ফল ধৰিলেহেঁতেন যদি ইতিমধ্যে (১৯৬৯ চন) ৰাহুগ্ৰস্ত আমবাৰীৰ সাবু নোলালেহেঁতেন আৰু শিক্ষা-

মন্ত্রী হাগজেৰৰ সাহসী পদক্ষেপ থাকিলহেঁতেন। আমবাৰীৰ সাধু শিলালিপিয়ে চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ কৰিলে। লেখকৰ স্থিতিতে জয়ৰ জিলিকনি পৰিল। কিন্তু আচনিত যৱনিকা পৰিল। বিভাগ কেইটাৰ পৰিস্থিতি আগৰদৰেই থাকিল। এতিয়া বা কেনেকুৱা ?

চলিহাদেৱৰ আন এটি দিশ : তিনিচুকীয়াত বহা অসম কংগ্ৰেছৰ অধিবেশনলৈ আঙুলিয়াইছো। শুনা কথাহে, দেৱেশ্বৰ শৰ্মাদেৱৰ লগত মইনুল হক চৌধুৰীৰ মনোমালিন্য। গুৰুত্ব দি চলিহাদেৱে শৰ্মাদেৱক শিক্ষামন্ত্ৰিত্ব এৰিব কলে। তেতিয়াৰ কেন্দ্ৰীয় শিক্ষামন্ত্ৰী শ্ৰীমালী গুৱাহাটীলৈ অহাত সভা এখন অনুষ্ঠিত হৈছিল (চন তাৰিখ মনত নাই)। সভাৰ শেষত লগ ধৰি শৰ্মাদেৱক পদত্যাগ নকৰিবলৈ বাধা দিছিলো। শুগুনিলে, বৰ্খাস্ত কৰাৰ ভয়ত, (পুতেকে বাপেকক) লাজ দিব বুলি। যেথি ডাঙৰীয়াৰ পাছত মুখ্যমন্ত্ৰী হোৱাৰ যোগ্য, স্বাধীনতা যুঁজাৰু, অসমক ভাল পোৱা, বিচক্ষণ, তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ শৰ্মা ডাঙৰীয়াৰ এনেকৈয়ে ৰাজনৈতিক জীৱনৰ প্ৰায় ওৰ পৰিল। শিক্ষামন্ত্ৰী থাকোতে লেখকক বৃন্দাবনলৈ পঠাব বিচাৰিছিল, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ আসনত বহিবলৈ। আপত্তি দৰ্শাই এৰা পৰিছিলো।

চলিহাদেৱৰ আৰু এটি দিশ : উইলিয়ামচন চাংমাক কংগ্ৰেছত যোগ নিদিয়াকৈ মন্ত্ৰীসভাত লবলৈ উদ্যত হৈ অক্ষয় কুমাৰ দাসদেৱৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিছিল। হকা-বধা শুগুনি চলিহাদেৱে তাকে কৰি মেঘালয়ৰ জন্ম দিয়াত এখোপ আগ বঢ়াইছিল। উক্ত কাৰ্য সমূহে কংগ্ৰেছ মহলত আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল। দুই এজনে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে উঠিপৰি লগাতো কৰ্ণ-দৃষ্টি গোচৰ হৈছিল। শেষৰ ফালে ৰুগ্ন হোৱাত চলিহাদেৱৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰীদেৱে— যেতিয়া তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি জাকিৰ হুচেইনে অসমলৈ আহি বুৰঞ্জী পুৰাতত্ত্ব বিভাগত পদাৰ্পণ কৰে (১৯৬৯) এই লেখক সঞ্চালকৰ দায়িত্বত থকা অৱস্থাত।

অসম কংগ্ৰেছৰ ভিতৰখনত লাহে লাহে বেছিকৈ অৱিয়া-অৱিৰ সৃষ্টি হয়। কি অৱস্থাত ২৪ ঘণ্টাৰো কম নোটিচত শ্ৰীচৌধুৰীদেৱে মুখ্যমন্ত্ৰিত্ব এৰি পাঞ্জাবৰ ৰাজ্যপাল হয় আৰু গাদীখনৰ অধিকাৰী শ্ৰীশৰৎ চন্দ্ৰ সিংহ হৈছিল, ইত্যাদি ঘটনা সকলোৰে জ্ঞাত।*

* অসম বাণীৰ ১০ মাৰ্চ, ১৯৯৫ তাৰিখত প্ৰকাশিত।

অসমৰ (লোক) পিয়লৰ প্ৰতিবেদনত এভুমুকি

সঁচা গল্প লিখি, পটভূমি দিছো: বিশেষকৈ ১৯৫১ চনৰ পিয়লৰ ভিত্তিত ১৯৫৪-৫৫ চনত অসম কংগ্ৰেছৰ নিৰ্দেশত (তেতিয়া গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষক) ৰাজ্যিক পুনৰ্গঠন আয়োগৰ হাতত দিবলৈ প্ৰতিবেদন (শক পুস্তক) লিখি দিছিলো, ছপা কৰাই। বিদ্যায়তনিক দিশৰ আলম লৈ ৰাজনৈতিক অৱস্থা বিশ্লেষণ কৰি অসমৰ ভৌগোলিক অখণ্ডতা, তথা ৰাজ্যখনৰ সাংস্কৃতিক গোটটি ৰক্ষাৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি অসমীয়া প্ৰেমত (অসমীৰ নহয়) আপ্লুত হৈ লিপিবদ্ধ কৰিছিলো। অৱশ্যে তেনেকৈ Demographic-land tenuric দৃশ্যপট অঁকা নহৈছিল। তত্ৰাচ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হৈছিল। আমাক ইয়াৰ পাছত কিহে পালে নোকোৱাই সজ। ইতিহাসৰ ঘটনাৰ পুনৰাবৃত্তি নেকি? উক্ত দুৰ্ঘটনাকাৰীক ঐতিহাসিকে সুদাই নেৰে: মনত ৰখাটো ভাল হব। চন্দ্ৰকান্ত, পূৰ্ণানন্দ, বদনসকলৰ দোষ মাৰ্জনীয়। ই সকলৰ হব নোৱাৰে। অসমত থকাৰ ই সকলৰ কোনো অধিকাৰ নাই।

লোকপিয়লৰ লক্ষ্য আছে। উদ্দেশ্য আছে ইতিহাসৰ পাতত-জিলিকা শাসকবৰ্গৰ, ইয়াৰ ওপৰত কলম ধৰা সকলৰ। স্ব-উদ্দেশ্যৰ কথা সম্ভহতে নকও। এক কথাতে কৈ থও, লোকপিয়লৰ লক্ষ্য হব লাগে সকলো দিশৰ সামাজিক ক্ৰমবৰ্দ্ধমান উন্নতি, অধোন্নতি নহয়, ৰাজনৈতিক হেপাহ পলোৱাটোও নহয়, সমস্যা সমাধানৰ উপায় নিৰ্ণয়ৰ নিৰ্দেশ, নতুন সমস্যাৰ অৱতাৰণা নহয়। উন্নতি, প্ৰগতিৰ নামত টেটুফালি চিঞৰি ৰাজনৈতিক অভিসন্ধিৰে সস্তীয়া শ্লোগানসহিত, গামোচা গলত মেৰাই, ফিটা কাটি, বটা বিলাই, নিজেও নানা উপায়ে বঁটা আহৰণ কৰি, অপৰিপক্ক তথাকথিত Welfare State একে ৰাতিতে ব্যৱস্থা কৰাৰ অপ্ৰয়াস নহয়। তাকে আজি কৰা হৈ আছে ৰাইজৰ ধনৰ অপচয় কৰি।

লোকপিয়লৰ অৰ্থই বা কি? নানা সময়ত ইয়াৰ অৰ্থ-লক্ষ্যৰ তাৰতম্য ঘটি আহিছে। আমি বুজাত, স্থায়ীভাবে বসবাস কৰা লোকৰ পঞ্জীকৰণ, ঠিকনাদি সহিত ব্যক্তিৰ তালিকা, বহিৰাগত ভাৰতীয় নাগৰিকৰ ব্যৱসায়

সহিত সংখ্যা পঞ্জীভুক্ত, বিদেশীৰ সংখ্যা নিখুঁতভাবে নিৰূপণ। ইয়াত থাকিব লাগে গাঁও-নগৰ নিবাসী মুনিহ-তিৰোতাৰ সংখ্যা নিৰূপণ। আৰু অতি লাগতিয়াল, ইয়াত সন্নিবিষ্ট হ'ব লাগে সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাদিৰ সম্যক বিৱৰণ। বেলেগ বেলেগ জমিৰ উল্লেখৰ লগতে ইয়াত থাকিব লাগে খেতি-শিল্পাদিৰ আয়-ব্যয়ৰ, বয়-বস্তুৰ দৰ-দামৰ, বেচা-কিনাৰ, অন্যান্য ব্যৱসায়ৰ উল্লেখ। গোষ্ঠী সমূহৰ ভাষা, জীৱিকাৰ উপায়, ৰাজহ, কৰ-কাটলৰ পৰিমাণাদিও ইয়াত থাকিব লাগে। আৰ্য্য-অনাৰ্য্য, ব্ৰাহ্মণ-শূদ্ৰ, জাতি-জনজাতি (সাম্প্ৰদায়িক শ্ৰেণী বিভাগৰ বাহিৰে), তথা ট্ৰাইবেল, অনাট্ৰাইবেলৰ বিভাজনকৰণ আজিৰ যুগত অমূলক, অন্ততঃ আমাৰ নিচিনা অৰাজনৈতিক ব্যক্তিৰ মানত। আৰ্য্য-অনাৰ্য্য, জাতি-জনজাতিৰ সংমিশ্ৰণত অসমীয়া সাহিত্য, কলা-কৃষ্টিৰ জন্ম আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই পৰিপুষ্ট। প্ৰশ্ন উঠিব দুৰ্বলীৰ সংৰক্ষণ লাগে, ভাষা-ধৰ্মীয় ক্ষুদ্ৰ গোষ্ঠীৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ লাগে। কিন্তু বৃহৎ গোষ্ঠীৰ লোক আজি কোন? যুগ যুগ ধৰি অসমীয়াৰ লগত থাকি, ফালৰি কাটি গৈ বেলেগ বেলেগ গোষ্ঠীৰ জন্ম দি নিজাজ অসমীয়ালোক ক্ষুদ্ৰ গোষ্ঠীত পৰিণত হোৱা নাইনে? সাংবিধানিক নীতি-নিয়মৰ নতুন সংস্কৰণ লাগে অসমীয়াক জীয়াই ৰাখিবৰ উদ্দেশ্যে। ১৯৫১ চনৰ লোকপিয়লে অসমীয়া ভাষা-ভাষী লোকৰ সংখ্যা ষাঠি শতাংশৰ ওপৰত ৰাখিছে। ইয়াৰ পাছৰ পৰা কি অৱস্থা হ'ল? একৰকম স্থায়ী বাসিন্দা আলী-কুলীক বেলেগ নামকৰণ কৰি, ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্য আগত ৰাখি, বিভাজনৰ সৃষ্টি কৰা হোৱা নাইনে? এইবোৰ উক্তি কৰোতাসকল দেশদ্ৰোহী হৈ থাকিব, আজি অসমত এজনো বিদেশী নাগৰিক নাই বুলি কোৱা ৰাজনৈতিক মহাপণ্ডিত সদৃশ। কোনো সময়ৰ গতিয়ে এই সকল অজ্ঞ অসমীয়া, তথা অভাৰতীয়ক ক্ষমা নকৰে। উক্ত বিশ্লেষণৰ পৰা লোকপিয়লৰ সমীক্ষা আগ বঢ়াম।

প্ৰাক্-আহোম যুগৰ লোকপিয়লৰ উল্লেখ নাই। কিন্তু ৰাজশাসন, তথা তাৰৰ ফলিত ৰাজনৈতিক, সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাদিৰ আভাস পাইছো। মাটিৰ শ্ৰেণী বিভাগসহ ৰাজহ, কৰ-কাটলৰ উল্লেখ অৱশ্যে পাইছো। নিষ্কৰ ব্ৰহ্মোত্তৰাদি মাটি দান কৰি শাসকবৰ্গই landowning aristocracyৰ জন্ম দিয়া নাই। উদ্দেশ্য আছিল, পণ্ডিত-সজ্জন আনি নানা ঠাইত বসবাস কৰিবলৈ দি শিক্ষা-দীক্ষা, ভাষা-সাহিত্য, কলা-কৃষ্টিৰ বিকাশ সাধন কৰা। কেৱল যে এই সুবিধা ব্ৰাহ্মণলৈকেই আগ বঢ়াইছিল, এনে নহয়। উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ সম্ৰাট ভাস্কৰবৰ্মনৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনে প্ৰমাণ কৰে অব্ৰাহ্মণেও এই সুবিধা পাইছিল।

মাটি দিয়া হৈছিল উত্তৰ বংগত আৰু নামৰ পাছৰ উপাধিয়ে (surnames) পণ্ডিত পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদৰ মন্তব্য খণ্ডন কৰি সাব্যস্ত কৰে, ২০৫ ঘৰ অব্ৰাহ্মণে এই বৃহৎ পৰিমাণৰ মাটি পাইছিল। উপাধি সমূহৰ ভিতৰত আছিল, নন্দী, ঘোষ, পালিতাদি, যিবোৰ অসমীয়াৰ মাজত নাই। উদ্দেশ্য আছিল বৰাজনাই ৰাজনৈতিক ভূগোলৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাটো। অৱশ্যে ভাস্কৰবৰ্মনৰ বহু আগৰ ভূতিবৰ্মাই উক্ত শাসনখন কৰাইছিল। এনেকুৱা ৰাজশাসন অনেক আছে। অন্যান্য তথ্য-পাতিৰ লগতে কিন্তু অব্ৰাহ্মণক মাটি দান কৰাৰ উল্লেখ নাই। অৱশ্যে সন্দেহ হয়, দান পোৱাসকল প্ৰকৃত আৰ্য্য ব্ৰাহ্মণ আছিল নে নাই। সি যি কি নহওক, প্ৰাক্ আহোম যুগত স্বৰূপাৰ্থত লোকপিয়ল নাছিল। শ্ৰেণীবিভাগ, শিল্প-কলাদি অৰ্থনৈতিক বিকাশত হলে থাককৈয়ে ৰঙণি যোগোৱা হৈছিল। শিল্প-কলাদিত উৎকৃষ্ট সাধনৰ নিদৰ্শন অকল বাণভট্টৰ হৰ্ষচৰিততেই পোৱা যায়।

আহোম স্বৰ্গদেউসকলৰ প্ৰায় সকলোৱেই কম বেছি পৰিমাণে পিয়ল কৰাইছিল বেলেগ বেলেগ উদ্দেশ্যৰে। দুই-এজন, যথা চুচেংফাই প্ৰায় সম্পূৰ্ণ লোকপিয়ল কৰাইছিল। তেওঁলোকৰ পিয়লৰ মুখ্য লক্ষ্য আছিলেই বা কি? মনত ৰাখিব লাগিব, সেই সময়ৰ লোকপিয়ল সমূহ পাইক প্ৰথাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আছিল: ঘৰে ঘৰে সামৰ্থবান লোকৰ পঞ্জীকৰণ কৰি সেইসকলক ৰাজ্যৰ নানা কামত লগোৱা। আহোম সম্প্ৰদায়ৰ খেলাদিৰ বাহিৰেও ইবোৰত অন্যান্য শ্ৰেণীবিভাগৰ সম্যক আভাস পাও। স্বৰ্গদেউ সকলৰ সামৰিক বাহিনীয়ে প্ৰমাণ কৰে, পাইকৰ লগতে হিন্দু, আনকি মুছলমান সকলেও সময় বিশেষে উচ্চস্থান পাইছিল। আভাস পাও, স্বৰ্গদেউসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত গঢ় লৈছিল কুটীৰ শিল্প, ভাষা-সাহিত্য, কলা-কৃষ্টি, গীত-মাত, নাচ-ভাওনা, বেহা-বেপাৰাদিৰ। সাহিত্যকাৰ, শিল্পকাৰ, কলাকাৰ, বোৱনী, খেতিয়ক আদিক বেলেগ বেলেগ ঠাইত পাতি দুজনা শুক সদৃশ অসমীৰ বিদ্যা, কলা-কৃষ্টিৰ ভাণ্ডাৰলৈ প্ৰভূত যুগমীয়া অৱদান যোগোৱাৰ ঘটনা বুৰঞ্জীৰ পাতে পাতে। সেইসকলৰ জনসংখ্যাবো হিচাপ লিপিবদ্ধ কৰাইছিল, যদিওবা ইবোৰৰ সঠিক সংখ্যা পাবলৈ নাই। আজিৰ ভোটৰ কাৰণে আৱশ্যক বুলি ভাবিলে হয়তো স্বৰ্গদেউ, কোঁচৰাজবৰ্গ ই জনগণৰ হিচাপ-নিকাচ কৰি ৰাখিলেহেঁতেন। এই বিষয়ত মন্তব্য কৰা উচিত হব, মূলতঃ আহোমৰাজৰ পাইক প্ৰথাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত লোকপিয়লে কেন্দ্ৰীয় শাসনতন্ত্ৰ দুৰ্বল কৰাৰ লগতে landowning aristocracyৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ৰাজপৰিয়াল, পাত্ৰ-মন্ত্ৰী, ডাঙৰীয়া সকলক পাইকে সৈতে প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ মাটি

দান কৰি শাসনতন্ত্ৰত যেমেজালি আনিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ৰাজ্যৰ ধন-কোষলৈ ৰাজহ, কৰ-কাটল (যিবোৰৰ উল্লেখ তাম্ৰফলিত পাও) বৎসাবাক্সহে আহিছিল। প্ৰচুৰ নিকৰ মাটি ব্ৰহ্মোত্তৰ, ধৰ্মোত্তৰ, দেৱোত্তৰ কৰি, অৰ্থাৎ সত্ৰ, দৌল-দেৱালয়, মন্দিৰ আদিলৈ দান কৰি, তেতিয়াৰ শাসকবৰ্গই এক-ৰকম ভুল কৰা বুলি ধৰি লব পাৰি দেশখনৰ সামূহিক সুস্বাস্থ্যৰ খাতিৰত, যদিওবা জৰীপ কৰা মাটিৰ শ্ৰেণীবিভাগ, যথা খেৰাজ, নিস্পি খেৰাজ, লাখেৰাজ, ফৰিংগতি, বাওতলী, বস্তিমাটি, উবাৰ জমি আদি তেওঁলোকৰ ৰাজহ শাসনৰ এটি আপুৰুগীয়া অৱদান। এডোৱাৰ্ড গেইট চাহাবৰ Progress of Historical Research in Assam (1897) আৰু তেওঁৰে Revenueৰ ওপৰত লিখা মূল্যবান পুথি দুখনত অন্যান্য কথাৰ লগতে নিষ্কৰ ভূমিৰ পৰিমাণৰ উল্লেখ আছে। অৱশ্যে শেষৰপিনে দুৰ্দিন অহাত আহোমৰাজে ইয়াৰ পৰাও কৰ-কাটল আহৰণ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। সেয়ে হলেও, ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানৰ প্ৰতি দেখুওৱা বদান্যতা আহোমৰাজৰ স্থায়ী সুকীৰ্ত্তি। ইয়াৰ মাজত শাসনতন্ত্ৰ জনপ্ৰিয়, টনকিয়াল কৰি প্ৰজাবৰ্গৰ আধ্যাত্মিক উন্নতি সাধনৰ বাহিৰে অন্য উদ্দেশ্য বিচাৰি পোৱা নাযায়, যদিওবা সূক্ষ্ম বিচাৰত সমগ্ৰ ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাত ৰাজনীতিৰ গোন্ধো অলপ-অচৰপ হলেও পাব পাৰি। সেয়ে হলেও, এই পটভূমিত আৰু ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান সমূহে দৌলত্ আহৰণ কৰি সন্ত-মহন্ত, দলৈসকলে ৰাজনীতিৰ মেৰপাকত সোমোৱাৰ প্ৰয়াসত বিচাৰিব লাগিব অতীব দুখলগা মোৱামৰীয়া বিদ্ৰোহ। ইয়ে জনসংখ্যাৰ, জীৱন-নিৰ্বাহৰ ওপৰত মচিব নোৱৰা আচাৰ পেলাইছিল। সেই আচাৰ নোশুকাওতেই আহি পৰিল বগা বৎগাল, মানৰ আক্ৰমণ ওপৰা-উপৰিকৈ। মৰুভূমিত পৰিণত কৰালে অসমখন। জনসংখ্যা ভাকৰ হ'ল। লোকপিয়লৰ পৰিসমাপ্তি ঘটিল। পৰিসমাপ্তি ঘটিল সবল, সংস্কৃতিপুষ্ট, অথচ সাহসী ৰাজপৰিয়ালৰ, প্ৰজাবৰ্গ সৈতে স্বাধীন মনোবৃত্তি। নতুনকৈ পতা দুজনা শুকৰ কলা-কৃষ্টি সম্বলিত সত্ৰানুষ্ঠানতো আচাৰ নপৰাকৈ থকা নাছিল। ৰাজপৰিয়ালে সকলোফালৰ পৰা সমৃদ্ধ কৰা অসমীয়া সমাজখন ঠান-বান হৈ পৰিল। লোকপিয়লৰ উদ্দেশ্যত সামাজিক-ৰাজনৈতিক অৱিয়া-অবিৰ সংঘাতে যৱনিকা পেলালে। ইয়াৰ কাৰণে যিশেৰ এজন বা দুজন দায়ী বুলি ঠিৰাং কৰিব নোৱাৰি সামূহিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা।

উক্ত কুক্ষণতে আহি পৰিল বিদেশী বগা বঙালৰ, তথ্য কোম্পানী বৃটিছ সাম্ৰাজ্যবাদীৰ খোপনি আৰু ৰাজত্বকাল। অৱশ্যে গৌৰীনাথ সিংহৰ আগতেও,

কাপ্তান বেলছক মাটি অনাৰ পূৰ্বে বেপাৰ-বাণিজ্যৰ সুযোগ বিচাৰি সি সকলে পদাৰ্পণ কৰিছিল। লগে লগে আহি পৰিল White man's burden (বগা লোকৰ দায়িত্ব)। জাতি-জনজাতি, হিন্দু মুছলমান-শিখৰ লগত লগ লাগিল মিশ্বনাৰীসকল, চাহ বাগিচাৰ বনুৱা, পূব বংগৰ খেতি-খোলা কৰা লোক। পিয়লে ৰূপ সলালে। Demographic Change আৰু ইয়াৰ লগত সংলগ্ন সমস্যা'ৰ উদ্ভৱ হ'ল। অন্যান্যৰ বাহিৰেও এই বিষয়ত উল্লেখনীয় বেজৰ জেংকিন্সৰ উনৈশ শতিকাৰ চতুৰ্থ-পঞ্চদশকৰ কৰ্মৰাজি। ৰাজহ বঢ়াবৰ কাৰণে মাটি জৰীপ কৰি ধৰ্মীয় অনুষ্ঠানতো হাত দিলে। নিষ্কৰ মাটিৰ তামৰফলি পৰীক্ষা কৰি, ফলি নথকা সকলৰ মাটি ৰাজকীয় কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। ৰাজহ বঢ়োৱাৰ এয়াই প্ৰয়াস। লাহে লাহে পাইক প্ৰথাৰ মূদা মাৰিলে। যিকোনো উপায়ে ৰাজ-কোষ বঢ়োৱাত লাগিল, বিশেষকৈ খেতিৰ মাটিৰ ওপৰত ক্ৰমান্বয়ে খাজনা বঢ়াই। ইয়াৰ মাজত বিচাৰিব লাগিব উনৈশ শতিকাৰ শেষ দশকত ঘটা প্ৰজাবিদ্ৰোহ, যিয়ে বৃটিছ শাসন কঁপাই পেলাইছিল। বৃটিছৰ বিৰুদ্ধে ১৮২৮ চনৰ পৰা ঘটা বিদ্ৰোহৰ কথা ইয়াত অনা নাই। কাৰণ পিয়লৰ লগত ইবোৰৰ বিশেষ সম্বন্ধ নাই। ১৮৫৪ চনত প্ৰকাশিত মিলছ চাহাবৰ Report on Assamত তেনেকৈ পিয়লৰ তথ্য-পাতি নাথাকিলেও অ'ত ত'ত ইবোৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়। জিলানুযায়ী জনসংখ্যাৰ পৰিসংখ্যা খেতিৰ মাটিৰ ৰাজহৰ পৰিমাণাদি দিয়া আছে অসমৰ আয়ুক্তৰ অধীনত। জনসংখ্যা ঠিৰাং কৰা আছে ১২,০১১৫১ত। এই সংখ্যা কিমানদূৰ নিখুঁত, কোৱা টান। বৃটিছৰ দিনত প্ৰথম লোকপিয়ল প্ৰকাশ কৰা হয় ১৮৭২ চনত। ১৮৮১ চনৰপৰা ১০ বছৰ অন্তৰে অন্তৰে অৰ্থাৎ ১৮৯১, ১৯০১, ১৯১১, ১৯২১, ১৯৩১ ইত্যাদিত লোকপিয়ল প্ৰকাশ পায়। উক্ত লোকপিয়লসমূহ নতুন তথ্যপাতিসহ ৰূপান্তৰ ঘটিল। স্বৰূপাৰ্থত ইবোৰতেই মহকুমা, জিলা, গাওঁ-নগৰৰ উল্লেখ সমন্বিতে খেতি-বাতি, অন্যৰূপে জীৱন নিৰ্বাহ কৰা ব্যক্তি গণনাৰ সূচনা হৈছে। কিমানদূৰ নিখুঁত চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে, তাকেহে কোৱা টান। Vital statistics যৎসামান্য আছে।

উক্ত লোকপিয়লৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল শাসনতন্ত্ৰৰ বাঘজৰীৰে প্ৰজাক সীমা এটিৰ মাজত বান্ধি, আৱশ্যকানুযায়ী স্থান বিশেষত সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, শিক্ষা-দীক্ষাৰ সুব্যৱস্থাৰ সূচনা কৰি বৃটিছৰ প্ৰতি আনুগত্য স্বীকাৰ কৰাই শাসনতন্ত্ৰ কটকটীয়া কৰাটো। সমান্তৰালভাৱে ভৰণ-পোষণ দি, বিশেষৰপৰা

ধন অনাই কোম্পানীৰ ফিনেবেপৰা মিশ্যনাৰীসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰি শিক্ষাৰ মাধ্যমত ধৰ্মান্তৰ, তথা খ্ৰীষ্টধৰ্ম সাম্ৰাজ্যৰ পাতনি মেলা হ'ল বিশেষকৈ পৰ্বতৰ জনজাতিৰ মাজত। লোকপিয়লত তেনেভাৱে সি সকলৰ সংখ্যা নিৰূপণ কৰি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হ'ল। এলান চাহাবৰ অসমৰ জিলাসমূহৰ গেজেটীয়াৰত আৰু হাটন, মিলছ, হড্‌চন, এণ্ডেল, প্লেফেয়াৰ চাহাব আদিৰ Monographsত ইয়াৰ সবিশেষ পোৱা গৈছে। Mr. Swordৰ Baptists in Assam পুথিত বিশদ বিৱৰণ আছে। অৱশ্যে ব্ৰাউন, ব্ৰনচন্ আদি চাহাবে অসমীয়া ভাষা-সাহিত্য আৰু শব্দ কোষলৈ বিশেষ বৰঙণি যোগাইছিল। এই বিষয়ত মিশ্যনাৰীসকলৰ অৱদান স্বীকাৰ্য্য।

আগতে কৈ অহা হৈছে, বৃটিছৰ দিনত প্ৰথম পিয়ল কৰা হৈছিল ১৮৭২ চনত। ১৮৮১ চনৰ Mr. Drbergৰ দ্বাৰা সংকলিত পিয়লত জনগণৰ সংখ্যাৰ লগতে শ্ৰেণী বিভাগ, ভাষা, অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, ব্যৱসায়, জাতি-জনজাতি আৰু মুছলমানৰ সংখ্যাও সন্নিবিষ্ট কৰা আছে। অতি মূল্যবান এডোৱাৰ্ড গেইট চাহাবৰ ১৮৯১ চনৰ পিয়লত আছে জনসংখ্যাৰ সৈতে বসবাস কৰিবৰ যোগ্য স্থান, খেতিৰ মাটি আৰু পৰিমাণৰ পৰিসংখ্যা, জনগণৰ বিভিন্নতা, ধৰ্ম, বয়স, শিক্ষা-দীক্ষা, ভাষা, জন্মস্থান, মুনিহ-তিৰোতাৰ সংখ্যা, বিবাহ, শ্ৰেণী বিভাগ (ট্ৰাইবেল-অট্ৰাইবেলৰ), মুছলমান আৰু চাহ বাগানৰ বনুৱাৰ সংখ্যা, জনগণৰ ব্যৱসায় আদি। ইমানবোৰ তথ্য থকা সত্বেও পাতনিত উল্লেখ কৰা আছে এনেদৰে : "The operations of the census have been discussed in some detail—to avoid the mistakes of the present census and surmount the difficulties which are inseparable from an undertaking of the sort." উক্তিটো অতীব গুৰুত্বপূৰ্ণ। ইয়াৰ পাছৰ C. S. Mullan চাহাবৰ ১৯৩১ চনৰ census সকলো দিশৰপৰা তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। তাত সন্নিবিষ্ট কৰা আছে জনসংখ্যাৰ বাসস্থানৰ বিৱৰণ, অহা-যোৱা কৰা সকলৰ তথ্য সহিত, জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ কাৰণ, নগৰ-গাওঁবাসীৰ গণনা, বেলেগ বেলেগ জাতিৰ লোকৰ বয়স, মুনিহ-তিৰোতাৰ সংখ্যা, বিবাহ পদ্ধতি, ব্যৱসায়, শিক্ষাৰ মান, ভাষা, ধৰ্ম, জাতি-জনজাতি আৰু বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ লোকৰ গণনা, পিছপৰা লোকৰ উল্লেখ, ইত্যাদি। সেই সময়ৰ অসমৰ জনসংখ্যা ৯২,৪৭৮৫৭ বুলি ঠিৰাং কৰা হৈছে। এই সংখ্যা ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা, মণিপুৰ আৰু বাৰিপাৰা, শদিয়া অঞ্চলক লৈ কৰা হৈছে। জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ হাৰ দেখুওৱা হৈছে এনেদৰে :

১৮৭২ – ৮১ = ২৩.৬ শতাংশ ; ১৮৮১ – ৯১ = ৬.৮ ; ১৮৯১ – ১৯০১ = ১১.৮ ; ১৯০১ – ১৯১১ = ১৫.২ ; ১৯১১ – ২১ = ১৩.২ ; ১৯২১ – ১৯৩১ = ১৫.৭ শতাংশ। তত্ৰাচ জনসংখ্যা তাকৰ হোৱা বুলি মন্তব্য কৰা হৈছে এনেদৰে : "The reasons for this are largely historical and can be found in Gaits' *History of Assam*. Briefly the civil wars and disturbances which marked the decay of the Ahom kingdom and the subsequent invasions and capture of the Assam Valley by the Burmese who massacred tens of thousands and are said to have carried off 30,000 slaves—ruined the country and reduced the surviving inhabitants to abject misery." এই উক্তিৰ লগত সামঞ্জস্য নাৰাখি Mullan চাহাবে জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিহে দেখুৱাইছে। তেওঁৰ মতে জিলানুযায়ী জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ কাৰণৰ ভিতৰত হৈছে : It was "due to the immigration of East Bengal colonists and Nepalis." আৰু লিখিছে : : "It is sad but by no means improbable that in another thirty years (that is by 1961) Sibsagar district will be the only part of Assam in which an Assamese will find himself at home." এই ভৱিষ্যৎ বাণী অতি তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ, নিৰপেক্ষ আৰু সুদূৰপ্ৰসাৰী। আজি সেয়ে হৈছেগৈ। অলপ আগলৈ যোৱাৰ অৱকাশ আছে। ৰাজেশ্বৰ সিংহৰ দিনত (১৭৫১-৬৯) অসম উপত্যকাৰ জনসংখ্যা আছিল ১৭ লাখ ; পৰ্বতবাসীক লৈ আছিল ২৪ লাখ। ১৮৩৫ চনত উপত্যকাৰ জনসংখ্যা হয়গৈ ৭,৯৯৫১৯ আৰু এই সংখ্যা কোম্পানীৰ শাসন কাল ঠিক আৰম্ভণিৰ পাছৰ। এঠাইত লিখিছিলো (*I. C. H. R. Souvenir* p. 8)—"We have figures of the alarming growth of population since 1901. For tea garden alone labourers from Orissa, Bihar, U. P., Madras, etc were imported and in the said year the figure stood at 6,540C0 (including Sylhet), about 1/10th of the total population. Between 1911-20 the imported labour population stood at 76,9000 and during 1921-30 the figure was 16,9000. The Census of 1951 shows that about 11% of the total population is supported by

the tea industry. There were also ex-tea garden labourers, enumerated as indigenous." এইখিনিতে কৈ থও, বৃটিছে অসংখ্য চাহবাগান খোলাৰ সুযোগ-সুবিধা দি, খেতিৰ মাটিৰ পৰিমাণ কমাই একচেটিয়া ব্যৱসায়ৰ সুবিধা দি, landowning aristccracyৰ সৃষ্টি কৰাই জনগণ, তথা ৰাজ্যখনৰ অৰ্থ নৈতিক দিশত শেল হানিছিল। আনকি মালিকসকলে ৰাজনৈতিক সা-সুবিধাও পাইছিল। অৱশ্যে চাহৰ খেতিয়ে মুষ্টিমেয় মালিকক আঢ্যৱন্ত কৰাৰ লগতে ভাৰত চৰকাৰৰ ৰাজহ বঢোৱাত সহায়ক হৈছে। মন কৰিবলগীয়া কথা হৈছে: "More than 50% of the tea produced in India is now from the Assam valley, and in terms of Foreign exchange alone, of the total amount of Rs 5309 crores earned by India during the period 1947-48 to 1979 80, Assam tea contributed about Rs 3716 crorers." কয়লা, পনীয়া সোণ (Oil) আৰু plywoodৰ ব্যৱসায়ৰ পৰা কোন কোন লাভবান হৈছে, এই বিষয়ে সকলোৰে অৱগত। ইয়োৰো একচেটিয়া; অসমৰ বুকুৰ কলিজা ফালি নানা উপায়ে ধন আহৰণ কৰাৰ কৌশল। আয়খিনি ভিক্ষা কৰিও অসমে নাপায়। অসমৰ শিক্ষা, বাণিজ্যাদিৰ উন্নয়নৰ নামত ভাৰত চৰকাৰৰ লগতে, ইয়োৰৰ হৰমুৰীয়া কৰ্মকৰ্তা-সকলৰ, ঠিকাদাৰ সমন্বিতে, উভৈনদী ধন-বিত্তৰ পৰিসংখ্যাৰ গণনা বিচাৰ্য্য।

পুনৰ জনসংখ্যাৰ-পৰিসংখ্যাৰ দিশলৈ আহিছো। Mullan চাহাবেই ১৯৩১ চনৰ বিদেশী নাগৰিকৰ সংখ্যা দিছে। পূব বঙ্গৰ পৰা অহা খেতি-খোলা কৰা লোকসকল প্ৰথমে ১৮৯১-১৯১১ চনৰ ভিতৰত গোৱালপাৰাত সোমায়। ১৯১১-১২ চনত তেওঁলোকৰ সংখ্যা আছিল ২৬৪০০০ আৰু ১৯২১ চনৰ ভিতৰত হয়গৈ ৩ লাখ। ১৯৩১ চনৰ সংখ্যা ৫,৭৫০০০। অৰ্থাৎ ক্ৰমান্বয়ে বাঢি গৈ থাকে। সেয়ে চাহাবজনে লিখিছিল, অতি হতাশাৰ সুৰত এনেদৰে: This influx is "likely to alter permanently the whole future of Assam and to destroy more surely than the Burmese invaders of 1820 the whole structure of Assamese culture and civilisation." তথাকথিত বিজ্ঞ ৰাজনীতি খেলা ধূৰ্ত ব্যক্তিসকলে মন কৰিছেনে? নাজানে, পঢ়া নাই, নাইবা জানিও নাজানে, অথবা নাজানে যে নাজানে। R. B Vaghaiwallaই ১৯৩১-৫১ চনৰ মাজত পূব বঙ্গৰ পৰা অহা লোকৰ সংখ্যা ৪,৩০০০০ পাইছিল, যি সংখ্যাৰ ভিতৰত অৱশ্যে আগতে

অহা অসমৰ স্থায়ী বাসিন্দা বুলি নিৰ্ণয় কৰা উক্ত বিদেশীক ধৰা হোৱা নাই। "The total settlers in 1951 therefore stood at 15 lakhs which went on increasing as indicated by the Census figures of 1961 and 1971." In cur modest estimate, in view of the day to day incursions of the Bangladeshis, the figure would stand at 50 lakhs. ইয়াত মুছলমানৰ বাহিৰে অন্যান্য সম্প্ৰদায়ৰ লোকক ধৰা হোৱা নাই। ফলস্বৰূপে অসমৰ স্থায়ী বাসিন্দা, তথা অসমীয়া ভাষা-ভাষী লোকৰ সংখ্যাত আটাৰ পৰি ক্ষুদ্ৰ গোষ্ঠীত পৰিণত হৈছে, যিটোৱে ভাৰতৰ সংবিধান সংশোধন কৰাৰ যুক্তি সাব্যস্ত কৰাইছে, যাতে অসমীয়াৰ নিজস্ব সাহিত্য, সংস্কৃতি, কলা-কৃষ্টিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়া হয়। ছাত্ৰ সমাজে আন্দোলন কৰি অসম চুক্তিত উক্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যাটো লিপিবদ্ধ কৰাইছিল। আজিলৈকে কোনো ফল ধৰা নাই। আৰু লিপিবদ্ধ কৰাইছিল ১৯৭১ চনৰ পাছত অহা বিদেশীক চিনাক্ত কৰি যথোচিত ব্যৱস্থা লোৱাৰ। কাৰো এই বিষয়ত মন-কাণ দিয়া দেখা পোৱা নাই, যদিওবা ছাত্ৰ সমাজে অসম চুক্তিৰ সকলো সূচী ৰূপায়ণত আজিও লাগি আছে। বিদেশী নাগৰিকৰ বেলিকা কথাই নাই। জয়তু অসমৰ অসমীয়া ছাত্ৰ সমাজ!

১৯৫১ চনৰ পিয়লৰ পাছৰ পিয়লৰ তথ্য-পাতি ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰা হোৱা নাই, কাৰণ শুদ্ধ তালিকা সিবোৰত পোৱা নাই। জনগণৰ সংখ্যা-পৰিসংখ্যা আছে। এই বিষয়ত বিস্ফোৰণ ঘটিছে, বিশেষকৈ ৰাজনৈতিক কূটনীতি, আৰু বিশেষ বিশেষ জনগোষ্ঠী, সম্প্ৰদায়সমূহৰ নিজস্ব স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ চাকনৈয়াত। বাহিৰৰ ৰাজনীতিও ইয়াৰ মাজত সোমাই পৰিছে। সকলো বিদেশীকে ভাৰতীয় নাগৰিকত্ব লাগে, আইন নহ'লেও ভোটৰ খাতিৰত, উপনিবেশ বিস্তাৰৰ উদ্দেশ্যে। উপনিবেশ সমূহ গঢ় লৈ উঠিল বিশেষকৈ আমাৰ চৰকাৰৰ পৃষ্ঠপোষকতাত, ভৰণ-পোষণত, বাংলাদেশ জন্ম হোৱাৰ লগে লগেই। অবিৰাম গতিত বাংলাদেশী লোকৰ সমাবেশ ঘটিল। ইয়াৰ প্ৰতিৰোধৰ চেষ্টা কৰা হৈছেনে? কাৰণ বিচাৰি চোৱা হৈছেনে কিয় ১৯৯১ চনৰ লোকপিয়লত মাতৃভাষা আৰু ধৰ্মৰ তথ্য-পাতি আজিলৈকে প্ৰকাশ পোৱা নাই? কাৰণ একেটাই। সকলো বিদেশীকে ভাৰতীয় নাগৰিকত্ব দিয়াটো, যাতে কংগ্ৰেছৰ (ই) ভোট বেংক উপচি পৰে। যাতে কব পৰা যায়, অসমত এজনো বিদেশী নাগৰিক নাই। তেনেকৈ কোৱাজন, আৰু তেনেকৈ কোৱাজনৰ সহযোগী তথাকথিত নবল স্বদেশী

নাগৰিকৰ গোষ্ঠীসমূহ সমানে দায়ী, দেশদ্ৰোহী। সেইসকল ভাৰতীয় নহয়, অসমীয়াৰ কথাই নাই। স্থায়ী, জন্মস্বত্ব থকা অসমীয়া বাসিন্দাক বোকাত পেলাই ৰাজনৈতিক মহা পণ্ডিতৰ গাদী দখলৰ অভিসন্ধি, তথা কুকাৰ্য্য অলিখিত বুৰঞ্জীৰ পাতত জিলিকি আছে, থাকিব। এই বিষয় সামৰি কলম ধৰাৰ সাহকণ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ জয়ঢোল বজোৱাসকলৰ থাকিব লাগিছিল। নকৰে, কৰিব নোৱাৰে। কাৰণবোৰ নকও, কোনোবাই হয়তো উপলুঙা কৰিব পাৰে বুলি ভয় পাই। অসমক বচোৱা সাহিত্য সভাৰ কৰ্ত্তব্য নহয়নে ?

সামৰণিত আমি দেখিছো, লোক-পিয়লে কেৱল জনসংখ্যাকে সুবুজায়। বুজায়, ব্যক্তি-জীৱনৰ সকলো দিশ সামৰি লিপিবদ্ধ কৰা পৰিসংখ্যা (vital statistics)। মন কৰিবলগীয়া, উক্ত পিয়লসমূহত এটি অত্যাৱশ্যকীয় সা-সামগ্ৰী বস্তুপাতিৰ যুগে যুগে দৰদামে সৈতে পৰিসংখ্যাৰ প্ৰায়েই অভাৱ। Price-index এ সামাজিক-অৰ্থনৈতিক উন্নতি-অধোন্নতি প্ৰতিফলন কৰে। চাহাবে লিখা দুই এখন গ্ৰন্থত যিকণ পাইছো, যথেষ্ট নহয়। Captain Welsh চাহাবে ১৭৯৩ চনতেই অৰ্থাৎ আহোমৰ দিনৰ কিছুমান বস্ত্ৰ-বস্তুৰ দৰ-দামৰ উল্লেখ কৰা পাও। ব্যৱসায়ৰ লগতে খেতি-জাত, কুটীৰ শিল্প-জাত, খেতি-বাতি, বেপাৰ-বাণিজ্য কৰি পোৱা আয়-ব্যয়ৰ হিচাপ, বেচা-কিনাৰ প্ৰকাৰ-নীতি, মুদ্ৰাদিৰ প্ৰচলন, শিক্ষাৰ মান, প্ৰসাৰতা, তথা জনগণৰ সামগ্ৰিক অৰ্থনৈতিক দিশৰ উন্নতি-অধোন্নতি সম্বন্ধে তথ্য-পাতি সম্বলিত লোকপিয়লে একৰকম হুবহু চিত্ৰ অঙ্কন কৰি জাতীয় জীৱনৰ, জীৱন-নিৰ্বাহৰ উপায় আদি লিপিবদ্ধ কৰাই ইয়াৰে পৰিপূৰ্ণতা আনি দিয়ে। এইটো সম্ভৱনে ? জনসংখ্যা ক্ৰমবৰ্দ্ধনৰ কাৰণবোৰৰ বিস্ফোৰণৰ পৰিসংখ্যাৰ লগতে সামাজিক, ধৰ্মীয় ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ নিখুঁত ছবি এখনৰো অত্যন্ত প্ৰয়োজন, আমাকে তাৰ মাজত বিচাৰি উলিয়াবলৈ। জনগণৰ ম্লান পৰা আশা-নিৰাশা জানিও, নিৰাময়ৰ উপায় দুলিয়ালে জীৱন ধৰি থকাৰ অৰ্থই বা কি ? নে আমাক কেৱল ভোটে (ভূতে) পায়েই থাকিব। চৰিতাৰ্থত, সমস্যা-জৰ্জৰিত অসমৰ নিখুঁত লোকপিয়ল, যিহৰ ওপৰত নিৰ্বাচন প্ৰতিষ্ঠিত কোনেও, কেতিয়াও উলিয়াব নোৱাৰে যেতিয়ালৈকে স্বাৰ্থান্ধতাই আমাক আবৰি ধৰি থাকে, যেতিয়ালৈকে ৰাজনীতি কৰা ভাৰত চৰকাৰ-ৰাজ্য চৰকাৰসমূহ জনগণৰ জাত-পাত, সম্প্ৰদায়াদিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হৈ থাকে, আৰু যেতিয়া-লৈকে লোকপিয়ল শাসনতন্ত্ৰৰ চাপৰ পৰা মুক্ত নহয়। চৰকাৰৰ তত্ত্বাৱধানত যেচৰকাৰীভাৱে কৰালে, স্বাৰ্থহীন গণনাকাৰী কামত লগালে, গণতান্ত্ৰিক দেশৰ

নাগৰিকে সমানে আগভাগ ললে, হয়তো কিছু পৰিমাণে হলেও শুদ্ধ পিয়ল তালিকা পাম। আমাৰ ছাত্ৰ সমাজে বা কি ভাবি আছে? ১৯৯১ চনৰ লোকপিয়লেই শেষ নহয়। ২০০১ চনৰ পিয়লে অসমৰ demography ৰ প্ৰভূত বিভিন্নতা, পৰিবৰ্তন আনিব; ইতিমধ্যে হয়তো অসমৰ নামেই লোপ পাব। সষ্টম হৈ থাকিবৰ হ'ল। আমি দেখা নাপাম। সেয়েহে দুৰদৰ্শীৰ বাণী শুনাইছো। এই বাণী ভবিষ্যৎ বাণী বুলি ধৰি লব, দুৰ্বল, নিচলা, অতিথি সেৱাত ৰত স্থায়ী অসমবাসী ৰাইজ। গেলা ৰাজনীতি কৰা, আমাৰে মুৰৰ ওপৰত ভৰি দি ৰজা-মহাৰজা, তথা VIP, VVIP উপাধিসিক্ত মহাপুৰুষ হোৱা লোকবৃন্দই কাণত সোপা দি থাকক: শুনেও, শুনিব নালাগে।*

* অসম বাণীৰ ৯ জানুৱাৰী, ১৯৯৫ত প্ৰকাশিত

বৌদ্ধধৰ্ম্ম আৰু অসম*

শ্ৰীমদ্ভাগৱদগীতাৰ আদৰ্শ ক্ষত্ৰিয় শাক্যবংশীয় কোঁৱৰ গৌতম চিৰকালৰ বাবে অমৰ। তেওঁ অমৰ হৈ থকাৰ কাৰণ হৈছে তেওঁ বুদ্ধ আৰু চিৰ-জ্যোতিষ্মান হ'ব পাৰিছিল। তেওঁ মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ প্ৰাপ্তিৰ লগে লগেই অনিৰ্ব্বাণ হৈ ৰ'ল। তেওঁ আৰু তেওঁৰ শিকনিসমূহে ভাৰতবাসীৰ পবিত্ৰ অন্তৰ অধিকাৰ কৰি আছে। অকল সেয়েই নহয়, তেওঁ আৰু তেওঁৰ শিকনিসমূহে চৰ্কাৰী বাকত-পত্ৰৰ মাজতো বিশিষ্ট স্থান লভি, ভাৰত চৰকাৰৰ অমূল্য সম্পদৰূপে পৰিগণিত হ'ল। ভগৱান বুদ্ধৰ ২৫শতম মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ তিথি উপলক্ষে ইয়াতকৈ আন কোনো যোগ্যতৰ সোঁৱৰণ হ'ব নোৱাৰে। বুদ্ধ, সংঘ আৰু ধৰ্ম্মৰ স্মৃতিৰ অৰ্থে উৎসৰ্গীকৃত হীনযান আৰু মহাযান উভয় পন্থৰে অনেক মঠ, মন্দিৰ, স্তূপ আজিও ভাৰতময়, প্ৰধানকৈ সাঞ্চি, ভাৰহুত, মথুৰা, সাৰনাথ, নলন্দা, অমৰাৱতী, কাৰ্লে আৰু অজন্তাত সিঁচৰতি হৈ আছে। কিন্তু প্ৰশ্ন হ'ল, অসমত বৌদ্ধধৰ্ম্মী লোকৰ সংখ্যা ইমান তাকৰ কিয়? আমাৰ অসম দেশখন প্ৰধানতঃ অনাৰ্য্য-ধৰ্ম্মী লোকৰ বাসস্থান হোৱা হেতুকে বৌদ্ধধৰ্ম্মই প্ৰথম অৱস্থাত ইয়াত শিপাবলৈ সুযোগ পোৱা নাছিল বুলি যদি কওঁ, এই কথা সমীচীন হ'বনে? দৰাচলতে এই কথা ঠিক, কিয়নো যেতিয়া ৰাজাধিৰাজ অশোকে বৌদ্ধধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে ভাৰতবৰ্ষৰ চাৰিওদিনে আৰু ভাৰতৰ বাহিৰেতো বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ শিকনিবোৰ স্তম্ভ, গুহা, প্ৰস্তৰ আদিত খোদিত কৰাইছিল সেই সময়ত বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ পোহৰৰ চল অসমলৈ বাগৰি অহা নাছিল।[১] অশোকৰ দিনৰ নাইবা হীনযান পন্থীৰ প্ৰথম যুগ ছোৱাৰ মঠ-মন্দিৰ আদি নথকাটোৱেও এই কথাকে বিশেষৰূপে প্ৰমাণিত কৰে। আনপক্ষে এইটোও আচৰিত যে বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ কীৰ্ত্তি-চিহ্ন নোহোৱা এই

* অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকাৰ ১৯৫৬ চনত প্ৰকাশিত। বিশদ বিৱৰণ লিখকৰ *History of Civilisation of the People of Assam*ত পাব।

১। N. N Dasgupta: *I. H Q* XXVI p 333 f.; R. C. Majumdar: *Ancient India*, pp 270-71; N K Bhattasali: *I H. Q* XXII, p 252; P. N. Bhattacharyya: *J A. R. S.* 1936, p 115 f.

অসমদেশখনৰ মাজেদিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰকসকলে পুৰণি কালতে ব্ৰহ্মদেশ, চীন আৰু এছিয়াৰ দক্ষিণ-পূব অঞ্চললৈ যাতায়ত কৰিছিল।[২]

কিন্তু কিছুমান এনে প্ৰবল ঐতিহ্য আছে যে অসমত অতি পুৰণি কালৰপৰাই এই ধৰ্মৰ প্ৰচলন আছিল। যদি আমি বৌদ্ধ লিখক তাৰানাথৰ কথা বিশ্বাস কৰোঁ তেতিয়াহ'লে এই কথা আমি সঁচা বুলি মানি ল'ব লাগিব যে অসমত বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰভাব খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতাব্দীৰ গ্ৰন্থকাৰ অশ্বঘোষৰ সময়তেই দেখা গৈছিল। প্ৰবাদ আছে যে বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত হোৱাৰ আগতেই অশ্বঘোষ কামৰূপলৈ আহিছিল আৰু এই ঠাইৰ বৌদ্ধ প্ৰতিদ্বন্দ্বীসমূহক তৰ্কত পৰাস্ত কৰিছিল।[৩] এই কথা বিশেষভাৱে মন কৰিবলগীয়া যে বৌদ্ধ নিকায়সমূহ ৰচিত হোৱাৰ সময়ছোৱাত মধ্য-ভাৰতৰ মানুহবিলাকে এই ঠাইক লৌহিত্য (পালি-লোহিচ্চ) বুলি জানিছিল আৰু প্ৰমাণ আছে যে কামৰূপী ব্ৰাহ্মণসকলৰ বৌদ্ধ শ্ৰমণসকলৰ লগত ঘনিষ্ঠ সংস্পৰ্শ আছিল।[৪] আৰেৌ তিব্বত, ভূটান, নেপাল আৰু অসমত প্ৰবল কিংবদন্তী আছে যে বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণ কামৰূপতেই ঘটিছিল। সম্ভৱতঃ উল্লিখিত কিংবদন্তী বিশ্বাস কৰিয়েই ওৱাদেল চাহাবে পশ্চিম অসমৰ গুৱালকুছি নাইবা বৰ্তমানৰ হাজোৰ মন্দিৰৰ ওচৰত বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰি-নিৰ্ব্বাণ হৈছিল বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে।[৫] এই বিশ্বাস সত্য বুলি হাঙ্গেৰীৰ ভ্ৰমণকাৰী কছমো দি কোৰছেও মত প্ৰকাশ কৰিছে।[৬] এল্ ডব্লিউ শ্বেক্সপিয়ৰৰ মতে কামৰূপত অকল বুদ্ধৰ দেহ ত্যাগেই হোৱা নহয়, বৌদ্ধধৰ্মৰ দ্বিতীয় মহামেল-খনো ইয়াতেই বহিছিল আৰু বৌদ্ধধৰ্মীসকলে অসমখনক বেলেগ নামেৰে জানিছিল।[৭] এনে বিশ্বাস আছে যে হাজোৰ মনিকূটো এটা বৌদ্ধ চৈত্যহে— এই চৈত্য বুদ্ধদেৱৰ দেহভস্মৰ ওপৰত নিৰ্ম্মাণ কৰা হৈছিল। এই কথা তাৰানাথৰ গ্ৰন্থতো পোৱা যায়। তিব্বত আৰু ভোটানৰ বৌদ্ধসকল হাজোৰ

২। P. C. Bagchi: *India and China*, pp 7 f, 16f.; R. C. Majumdar *Hindu Colonies in the Far East*, pp 226-27.

৩। J C Ghosh: *J. A. R. S* IV pp 47-48; *Indian Culture*, III, p 133.

৪। B M. Barua: *I. H. Q.* XXIII, p 203, দীঘ নিকায়—১ম অ: ২২৪ পৃ:; সংযুক্ত নিকায় ৪ৰ্থ অ: ১১০ পৃ:।

৫। L. A. Waddell. *Buddhism of Tibet*, p 307 f, K. L. Barua: *J. A. R S*, II, p 39 f.

৬। *Asiatique Researches*, XX, p 295.

৭। *History of Assam, Upper Burma*, etc, p 73 f.

মন্দিৰৰ প্ৰধান বিগ্ৰহ 'হয়গ্ৰীৱ মাধৱ' দৰ্শন কৰিবলৈ আহে; এওঁলোকে ইয়াক মহামুনিৰ বিগ্ৰহ বুলি বিশ্বাস কৰে। যি শিলাখণ্ডৰ ওপৰত ভগবান বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ হৈছিল বুলি কোৱা হয়। তাৰ ওপৰত তিব্বতীয় হৰফেৰে 'ওম্ মণিপদ্মে হুম্' এই গুহ্য মন্ত্ৰটো খোদিত কৰা আছে। কেদাৰনাথৰ লিঙ্গ-যোনি প্ৰতীকো বুদ্ধদেৱৰ লগত জড়িত কৰা হৈছে।

বুদ্ধদেৱৰ পৰিনিৰ্ব্বাণ হাজোত নাইবা অসমৰ আন কোনো ঠাইত হোৱা বুলি যি প্ৰবাদ আছে সি যুক্তি-সঙ্গত নহয়, কাৰণ এই বিষয়ে অনুসন্ধানকাৰী বিশেষজ্ঞসকলে থাটাংকৈ ঠিৰাং কৰিছে যে বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ আজি-কালিৰ গোৰখপুৰ জিলাৰ অন্তৰ্গত কুশীনগৰত হে ঘটিছিল। এই ঠাইতে বুদ্ধদেৱৰ এটা প্ৰকাণ্ড প্ৰতিমূৰ্ত্তি হেলনীয়া অৱস্থাত পোৱা গৈছিল।[৮] আমি জনাত বুদ্ধদেৱৰ তেনেকুৱা কোনো মূৰ্ত্তি ভাৰতবৰ্ষৰ আন কোনো ঠাইত পোৱা হোৱা নাই।[*] যদি কুশীনগৰক বৰ্ত্তমানৰ হাজো বুলি আখ্যা দিয়া হয় আৰু যদি এই ঠাইলৈ (অসমলৈ) খৃষ্টাব্দ ৭ম শতিকাত চীন পৰিব্ৰাজক হিউয়েনচাং আহিছিল, তেতিয়াহ'লে চীন পৰিব্ৰাজকে এই কথা বিশেষভাবে উল্লেখ কৰি থৈ গ'লহেঁতেন। আমি হিউয়েনচাঙৰ কামৰূপলৈ অহা কথাৰ প্ৰসঙ্গত কেৱল এইখিনিয়েই জানো যে তেওঁ সেই সময়ৰ কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্ম্মাৰ ৰাজধানীত আছিল। ইয়াৰ উপৰিও কোনো প্ৰাচীন নাইবা অৰ্ব্বাচীন বৌদ্ধগ্ৰন্থত আনকি মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ সূত্ৰতো হাজো নাইবা অসমৰ আন কোনো অঞ্চলতেই বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ হোৱা কথাৰ উল্লেখ নাই। আনহাতে মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ সূত্ৰই দেখুৱাইছে যে মহাপ্ৰভুৰ মহাপৰিনিৰ্ব্বাণ গোৰখপুৰ জিলাৰ কুশীনগৰত হে হৈছিল।

কিন্তু এই কথাও স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে বৌদ্ধসকলে অসমক বেলেগ নামেৰেহে জানিছিল। আৰু যদি এই ঐতিহ্যবোৰ ঐতিহাসিক সত্য হিচাবে আলোচনা কৰিবলগীয়া হয় তেতিয়াহ'লে এইখিনিয়েই ক'ব লাগিব যে বুদ্ধদেৱৰ কিছুমান দেহাবশেষ এই দেশলৈ অনা হৈছিল আৰু আজি যি ঠাইত হয়গ্ৰীৱ বিষ্ণুৰ প্ৰধান বিগ্ৰহ লৈ হাজোৰ মন্দিৰটো অৱস্থিত তাতে ইয়াক শ্ৰদ্ধাৰে সংৰক্ষণ কৰা হৈছিল। হয়তো সাঁচি স্তূপৰ দৰে বুদ্ধৰ অস্থিৰ ওপৰত চৈত্যও

৮। Cunningham · *Archaeological Survey Report*, I, XVIII, XXII; W. Hoey: *J. A. S. B*, 1900, I, p 74 f., 1901, p 29 f.

* কামাখ্যাৰ ভৈৰৱ শৱশয্যা বুদ্ধৰ পৰিনিৰ্ব্বাণৰ মূৰ্ত্তি বুলি কোনো কোনোৱে চিনাক্ত কৰিছে।

নিৰ্ম্মাণ কৰা হৈছিল। কিন্তু সেইবুলি এই স্তূপ ঠিক বুদ্ধদেৱৰ দেহ সংস্কাৰ কৰা ঠাইৰ ওপৰত নিৰ্ম্মিত হৈছে বুলি ক'ব নোৱাৰি, আৰু এনেকুৱা চৈত্য খ্ৰীষ্টাব্দ ৭ম শতিকাৰ আগতে হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখা নাযায়। এই কথা তিব্বতী বৌদ্ধ (তান্ত্ৰিক) শিলালিপিৰপৰা প্ৰমাণিত হৈছে। এই শিলালিপিত দুটা মূল তত্ত্বৰ (মণি-পদ্ম) প্ৰতি শ্ৰদ্ধা জ্ঞাপন কৰা হৈছে। মুঠতে এই কথা ন দি ক'ব পাৰি যে চৈনিক পৰিব্ৰাজকৰ আগমনৰ আগতে অসমৰ কোনো ঠাইতে বৌদ্ধ স্তূপ, মন্দিৰ আদি নাছিল।

পুৰণি অসম দেশত যে বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ প্ৰবৰ্ত্তন আছিল এই কথা সুস্পষ্টভাবে দেখুৱাবলৈ আমাৰ যথেষ্ট আহিলা-পাতি আছে।[৯] উপগুপ্তৰ পাছত বৌদ্ধ ভিক্ষু ধীতিকে আচাৰ্য্য পদত অধিষ্ঠিত হৈ কিদৰে কামৰূপত বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ প্ৰবৰ্ত্তক হৈ পৰিছিল সেই কথা তাৰানাথে লিখি থৈ গৈছে।[১০] তেওঁ আৰু কৈছে যে কামৰূপত অখণ্ডভাবে মহাযান মত প্ৰচাৰ কৰিছিল।[১১] জিনপ্ৰভ সূৰিৰ 'মঞ্জুশ্ৰী-মূলকল্প'য়ো এই কথাকে প্ৰমাণ কৰে।[১২] হিউয়েনচাঙৰ লিখিত বিৱৰণীয়ে অৱশ্যে এই সম্বন্ধে নতুন সত্য পোহৰলৈ আনিছে। ভাস্কৰবৰ্ম্মাৰ ৰাজ্যৰ পৰিস্থিতি সম্পৰ্কে লিখিবলৈ গৈ হিউয়েনচাঙে এনে মত প্ৰকাশ কৰিছে যে "তেওঁৰ ৰাজ্যৰ সীমাৰ ভিতৰত বুদ্ধৰ নীতিসমূহৰ বহুল প্ৰচলন হোৱা নাছিল" আৰু "যিবিলাক বৌদ্ধধৰ্ম্মী লোক ইয়াত আছিল তেওঁলোকে গোপনে হে ধৰ্ম্ম চৰ্চ্চা কৰিছিল।[১৩] এই কথাৰপৰা ভালদৰে জানিব পাৰি যে এই দেশত তাকৰসংখ্যক হ'লেও বৌদ্ধধৰ্ম্মী লোক আছিল। এই প্ৰসঙ্গত আমি অভিনৱ গুপ্তৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰোঁ। নবম শতিকাৰ ব্ৰাহ্মণ্যধৰ্ম্মী প্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিক শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ লগত অভিনৱ গুপ্তই ধৰ্ম্ম সম্বন্ধে তৰ্কত প্ৰবৃত্ত হৈছিল বুলি উল্লেখ

৯। A. Roy: *J A. R. S* IV. pp 18-22; L. W. Shakespear: *History of Upper Assam, Upper Burma* etc. p 71 f, *A. C. R.*, 1891; Hunter: *Statistical Account of Assam*, I, p 39; Butler: *Sketch of Assam*, p 134.

১০। *I. H. Q.*, V, p 720.

১১। *Taranath* History of Buddhism, p. 199.

১২। Ed, K. P. Jayaswal.

১৩। Watters: *Yuan Chwang*, I p 348; II p 185 f.; Beal II, p 195 f.; *Life of Yuan Chwang*, p 165 f.; ভাস্কৰ বৰ্ম্মাই মন্ত্ৰী সমন্বিতে বৌদ্ধধৰ্ম্ম লৈছিল বুলি কোৱা আছে। তেতিয়াৰ ধৰ্ম্ম অৱশ্যে সহৰ'ম আছিল। (Walley; A. *The Real Tripitaka*, 59-60)

পোৱা যায়।[১৪] তাম্ৰ ফলি, শিলালিপি আদিৰপৰা হ'লে প্ৰাচীন যুগৰপৰাই অসমত বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচলন হোৱাৰ সপক্ষে আহিলা পোৱা নেযায়। কেৱল একাদশ শতিকাৰ ৰজা ইন্দ্ৰপালৰ এখন ফলিত (গুৱাহাটী গ্ৰাণ্ট) তথাগতৰ উল্লেখ আছে। নামটোলৈ চাই এনে অনুমান হয় যেন ৰজাই দান কৰা মাটিৰ ওচৰত এটা বৌদ্ধ চৈত্য আছিল আৰু তাৰ উদ্দেশ্যেই দান আগবঢ়োৱা হৈছিল। কিন্তু তথাপি এই কথাও সত্য যে আমি জনাত অসমৰ কোনো প্ৰাচীন ৰজাই বৌদ্ধধৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰি দান দিয়া নাছিল, আনহাতে তেওঁলোকৰ বেছি-ভাগেই হিন্দু ধৰ্মৰ উন্নতিকল্পেহে দান আদি দিছিল।

হীনযানপন্থী বৌদ্ধসকলৰ কোনো স্মৃতি সংৰক্ষণৰ চিহ্ন অসমত আজিলৈকে উদ্ধাৰ পৰা নাই। হাজো, শিঙৰি, তেজপুৰ, শদিয়া আৰু গোৱালপাৰাত যিবিলাক বৌদ্ধধৰ্মৰ কীৰ্ত্তি-চিহ্ন আছে সেই আটাইবোৰ মহাযান যুগৰ, হয়তো পিচৰো হ'ব পাৰে। অৱশ্যে এইটোও ঠিক যে অসমত বুদ্ধদেৱৰ যিখিনি স্মৃতিচিহ্ন আছে সি দলিয়াই পেলাবলগীয়া নহয়, আৰু পিচৰ যুগৰ কিছুমান হিন্দু মন্দিৰ যে বৌদ্ধ মঠৰ ভেটিৰ ওপৰত নাইবা তাৰ সাঁ-সজুলি লৈ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল এই বিশ্বাস অমূলক নহয়। বৌদ্ধ কীৰ্ত্তি-চিহ্ন অতি কমসংখ্যক আৱিষ্কৃত হোৱাৰ ইও এটা কাৰণ বুলি ধৰা হয়।[১৫] গোৱালপাৰা জিলাৰ পঞ্চৰত্নত এটা বৌদ্ধ চৈত্য আছিল বুলি অনুমান হয়, কিয়নো তাত বুদ্ধৰ ধৰ্মচক্ৰ খোদিত থকা শিল এছটা পোৱা গৈছে। ঠিক তেনে ধৰণৰ আন শিলাঙ্কন গোৱাল-পাৰাৰ ডেকধোৱাতো পোৱা গৈছে।[১৬] মধ্যযুগৰ আদি ভাগৰ যিবোৰ বুদ্ধৰ মূৰ্ত্তি পোৱা যায় তাৰ ভিতৰত পাতল শিল এছটাৰ ওপৰত অভয়মুদ্ৰাবিশিষ্ট মূৰ্ত্তি এটাও আছে।[১৭] বুদ্ধদেৱৰ এই অৱস্থাটোক **অমোঘসিদ্ধ** বোলা হয়। অমোঘসিদ্ধ আদিবুদ্ধ আৰু আদিপ্ৰজ্ঞাৰপৰা ওপজা পঞ্চ ধ্যানী বুদ্ধৰ এজন।[১৮] পোৰা মাটিৰ ফলকৰ ওপৰত অঙ্কিত ভূমিস্পৰ্শ মুদ্ৰাৰে বুদ্ধদেৱৰ আন এটি মূৰ্ত্তি

১৪। C N K Aiyar *Samkaracharya, His Life and Times*, p 56; R M. Nath *J A R S* IV pp 31-39

১৫। Dalton *J A S. B.*, XIV, p 10 f, Hannay. *J A. S. B.*, XVII, I.

১৬। S Kataki *J A R S.*, April, 1934.

১৭। P. D. Chaudhury: *J. A. R. S.*, 1944, p 39 f; *Early History of Kamarupa*, pp 155-56.

১৮। N. K. Bhattasali: *Iconography of the Buddhist and Brahmanical Sculptures in the Dacca Museum*, p 16 f.

পোৱা গৈছে।[১৯] বুদ্ধদেৱৰ এই অৱস্থাটোক অক্ষোভ্য বুলি কোৱা হয়।[২০] উৰ্ব্বশীত শিল কাটি নিৰ্ম্মাণ কৰা এটি বুদ্ধমূৰ্ত্তি আছে; এই মূৰ্ত্তি বুদ্ধদেৱক পদ্মাসন কৰি ভূমিস্পৰ্শ মুদ্ৰাত থকা দেখা যায়।[২১] অৱশ্যে এই কথা ঠিক যে প্ৰত্নতাত্ত্বিক ভূমিখনন কাৰ্য্যৰ উন্নতিৰ লগে লগে হয়তো বহুতো নতুন নতুন বৌদ্ধ কীৰ্ত্তি-চিহ্ন আৱিষ্কাৰ হ'ব পাৰে, আৰু তেতিয়াহ'লে অসমত বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে আমি নতুন আহিলা-পাতি পাব পাৰোঁ।

বৰ্ত্তমান অসমত বৌদ্ধধৰ্ম্মী লোকৰ সংখ্যা অতিকৈ কম আৰু সিও জনজাতীয় লোকৰ মাজতেই সীমাবদ্ধ। কিন্তু অসমবাসীৰ মাজত বৈষ্ণৱধৰ্ম্মী লোক যথেষ্ট আছে; আৰু এওঁলোকে বেলেগ বেলেগ ভাবধাৰাৰ মাজেৰে বৌদ্ধ ধৰ্ম্মমতকে সাৱটি আছে। কাৰণ শ্ৰীশঙ্কৰ-মাধৱৰ পন্থাই মহাযানপন্থীয় বৌদ্ধসকলৰ নিচিনা বুদ্ধদেৱক বিষ্ণুৰ দশাৱতাৰৰ এজন বুলি গ্ৰহণ কৰিছে। আজিলৈকে অসমীয়া মানুহৰ সমাজ আৰু ধৰ্ম্ম জীৱনৰ কেন্দ্ৰ স্বৰূপ বৈষ্ণৱ সত্ৰসমূহ জানো বৌদ্ধ বিহাৰৰ আদৰ্শত গঢ়ি উঠা নাই?[২২] জাতি আৰু বৰ্ণৰ বৈষম্যহীন অসমৰ নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ উদাৰ সাৰ্ব্বজনীন মতবাদ মূলতঃ বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ ভাবধাৰা, আদৰ্শ আৰু কাৰ্য্যক ভেটি কৰিয়েই গঢ়ি উঠিছে।*

১৯। P. D Chaudhury *J. A. R. S.*, 1944, p 39 f.

২০। N. K Bhattasali · *Iconography of the Buddhist* etc. p 16 f.

২১। K L. Barua · *J. A. R. S.* II, pp 104-5; পিংগলেশ্বৰ দেৱালয়ৰ ভগ্নাৱশেষৰ মাজত বটবৃক্ষৰ তলত এটি সুন্দৰ বুদ্ধমূৰ্ত্তি পোৱা গৈছে। ইয়াৰ ওপৰত লিখা ইংৰাজী প্ৰবন্ধত পাব।

২২। S. C. Goswami : *I. H. Q.* III, p 747 f.

* মূল ইংৰাজী প্ৰবন্ধৰপৰা শ্ৰীভূপেশচন্দ্ৰ দত্তৰ দ্বাৰা অসমীয়াত অনূদিত। মন কৰিবলগীয়া, কামাখ্যাত বুদ্ধৰ মূৰ্ত্তি, অন্যান্য আহিলাপাতিয়ে প্ৰমাণ কৰে সুদূৰ কালত ইয়াত এটি বৌদ্ধস্তূপ আছিল। হাজোৰ হয়গ্ৰীৱ মাধৱ তিব্বতীয় বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ অৱতাৰৰ এটা বুলি উল্লেখ আছে। হাজোৰপৰা মাটি নি তিব্বতত পদ্মসম্ভৱে প্ৰথম বৌদ্ধ মন্দিৰ নিৰ্ম্মাণ কৰাৰ কথাৰো উল্লেখ পাইছো। সম্ভৱতঃ উক্ত গুৰুজনাই হাজোত ইহলীলা সম্বৰণ কৰে, আৰু ইয়াত স্তূপ নিৰ্ম্মাণ কৰা হৈছিল।

বৈষ্ণৱ সত্ৰৰ আঁতিগুৰি ঃ সুন্দৰীত থান প্ৰতিষ্ঠা

পুৰণিৰ আঁত বিচাৰি অনুসন্ধিৎসু মনৰ হেপাহ পলুওৱা লেখকৰ একপ্ৰকাৰ নিচা। সত্ৰ শব্দই সাধুসমাজত বহি শাস্ত্ৰালাপ কৰি সাধুক ত্ৰাণ কৰা বুজায়। ভাগৱত মহাপুৰাণত নৈমিষাৰণ্যত ভাগৱত ব্যাখ্যা সহিত যজ্ঞাদি কৰাৰ লগত সত্ৰ শব্দৰ উল্লেখ আছে। যজ্ঞই আহুতিক বুজায়, পূজা-বলিক নহয়, সত্ৰকো নহয়। টানি আনি একে অৰ্থ কৰাটো সমীচীন নহয়। ভাগৱত ব্যাখ্যাৰ লগতো আমাৰ সত্ৰৰ সম্বন্ধ নাই। সত্ৰ শব্দ দুজনা গুৰু শ্ৰীমন্ত শংকৰ-মাধৱে তেওঁলোকৰ লেখাত প্ৰয়োগ কৰা নাই। অথবা গুৰুচৰিতকাৰে ভাগৱতৰপৰা উক্ত শব্দ আনি ব্যৱহাৰ কৰা নাই, আৰু শ্ৰীমন্ত শংকৰে কেৱল ভাগৱতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ইয়াত এক শৰণ, এক ভগৱান-কৃষ্ণযুক্ত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ পাতনি মেলা নাছিল। আন নালাগে, তেওঁৰ 'ভক্তিৰত্নাকৰে'ই ইয়াৰ সাক্ষী। মাধৱ মহাপুৰুষৰ "নামঘোষা" সমস্ত শাস্ত্ৰৰেই সাৰ। ত্ৰিহুটৰ জগদীশ মিশ্ৰই জগন্নাথৰ নিৰ্দেশত পুৰীৰপৰা ভাগৱত অনাৰ বহুত আগতেই শ্ৰীমন্ত শংকৰে বটদ্ৰৱাত ব্ৰাহ্মণক শৰণ দিয়াৰ উদ্দেশ্যে "গোপী উদ্ধৱ সংবাদ" আৰু "হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান" প্ৰণয়ন কৰিছিল। ভাগৱতত পূৰ্ণাংগ সত্ৰানুষ্ঠানৰ উল্লেখ নাই। উল্লেখ নাই, তেওঁৰ সমসাময়িক ভাৰতৰ অন্যান্য ধৰ্মপ্ৰচাৰকসকলে তেনেকুৱা অনুষ্ঠানৰ গঢ় দিছিল। দুজনা গুৰুৱে এটা স্থায়ী ধৰ্মানুষ্ঠানৰ জৰিয়তে নিগুৰ্ণ কৃষ্ণৰ ভকতি কৰাৰ উদ্দেশ্যে নাম-কীৰ্ত্তন, ভাওনাৰ পাতনি মেলিছিল। ধৰ্ম-সমাজ পাতিছিল বৌদ্ধ সম্ৰাট অশোকে বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে। ধৰ্মসমাজৰ উৎপত্তি তাতেই পাওঁ। বহু পাছৰ, অৰ্থাৎ ৯ম-১০ম শতিকাত প্ৰণীত ভাগৱতলৈ যাব নালাগে। হৰি-নাৰাণৰ নাম-কীৰ্ত্তনৰে সৈতে হৰি-হৰৰ যুগ্মমূৰ্ত্তি প্ৰদান ৮ম-৯ম শতিকাৰ কেবাখনো শিলালিপিত পাইছো। ১২৩২ চনৰ আমবাৰী শিলালিপিত যদিওবা সত্ৰ, হাটীৰ উল্লেখ পাইছো, তাত অৱস্থিত তান্ত্ৰিক-বৌদ্ধ মন্দিৰত সগুণ ক্ৰিয়াৰ প্ৰচলন আছিল। ১৩৫২ চনৰ লংকাৰ শিলালিপিত বিষ্ণুৰ নাম-কীৰ্ত্তনে সৈতে সত্ৰ, হাটী শব্দৰ উল্লেখ আছে। ইবোৰত শাস্ত্ৰ

অধ্যয়ন, চৰ্চ্চাৰ উল্লেখ নাই। নাম-কীৰ্ত্তনৰ পাছত, চাৰিনাম, যথা ৰাম, কৃষ্ণ, নাৰায়ণ, হৰিৰ নাম লৈ ভাগৱত পাঠ কৰাৰ নিয়ম আমাৰ সত্ৰত প্ৰচলন হয়, আগত নহয়। আজিও সেইটো প্ৰচলিত।

আমাৰ সত্ৰানুষ্ঠানটি কম বেছি পৰিমাণে বৌদ্ধ অনুষ্ঠানৰ লগতহে ৰজিতা খায়। ঠিক যেনেকৈ আমাৰ ভাষা-সাহিত্যত দোহাকোষৰ প্ৰভাৱ বিদ্যমান। চাৰি বস্তুৰ ভিতৰত মণিকূট পুৰাণত উল্লিখিত, বুদ্ধৰ অস্থি-কুম্ভ তলত ৰাখি প্ৰায় স্তূপাকৃতিৰ নিৰ্মাণৰ ঠাচত কৰা হৈছে। আমাৰ কেৰলীয়াহাটী বৌদ্ধভিক্ষু থকা আবাস গৃহৰূপত কৰা হৈছিল। ভক্ত বৃদ্ধিৰ কাৰণে নাম-গুণ, শাস্ত্ৰালাপ কৰাৰ অৰ্থে এটি স্থায়ী অনুষ্ঠান কৰাৰ আৱশ্যকতা অনুভৱ কৰিলে। কিন্তু, গুৰুজনা শংকৰ-মাধৱৰ লেখাত সত্ৰৰ প্ৰয়োগ নাই। হৰিগৃহহে বোলা হৈছে। তেনেকুৱা হৰিগৃহ শ্ৰীমন্ত শংকৰে কৰাইছিল বটদ্ৰৱা, গাংমৌ, ধুৱাহাট বেলগুৰী আদি ঠাইত। বটদ্ৰৱাত চিহ্নযাত্ৰা কৰি ভক্তসমাজ পাতি গুৰুজনাই নানা ভাও লৈ, নাচি-বাগি, বাজনা বজাই সকলোকে আপ্যায়িত কৰিছিল বুলি চৰিতত আছে। তাতেই ব্ৰাহ্মণ-অব্ৰাহ্মণ সমাজত অলৌকিক প্ৰতিভা দেখুওৱাৰ পাছত আন নালাগে, শিক্ষাগুৰু মহেন্দ্ৰ কন্দলী আৰু কুল গুৰু ৰামৰামে (শৰ্মা নহয়, ৰামৰাম মিশ্ৰই) তেৰাত শৰণ লোৱা ঘটনা চৰিতত বৰ্ণিত আছে। এই শৰণ প্ৰথাও বৌদ্ধ অনুষ্ঠানৰপৰা আহিছে। ভাগৱতৰপৰা নহয়। সি যিকি নহওক উক্ত হৰিগৃহ স্বৰূপাৰ্থত সত্ৰ নহয়। হাটী, বাটী, নামঘৰ, মণিকূট, গুৰু আসনেই সত্ৰ। পাছত লগ লাগে আহোম ৰজাদিনীয়া মঠ, সৰু গৃহসৈতে, দৌলঘৰ, নাট বা ৰংঘৰ, ভক্তশালাদি, সেৱাৰ বস্তু পবিত্ৰ গুৰু আসনথন, অখণ্ড প্ৰদীপ আৰু ঠগীত ৰখা শাস্ত্ৰথন। ভাগৱতত্তকৈ মাধৱগুৰু জনাই গুৰু কীৰ্ত্তন, দশম, নামঘোষা আৰু ভক্তিৰত্নাৱলীকহে থাপনাৰ শাস্ত্ৰ বুলিছে পদ্ম আতাৰ আগত। গুৰু আসন সাত বৈকুণ্ঠ বা সাতথলপীয়া বৈকুণ্ঠৰ বিষ্ণু-সিংহাসনৰ প্ৰতীক। শাস্ত্ৰথনৰ সৈতে অনিৰ্বাপিত চাকিগছ ভাৰতীয় পৰম্পৰা, তথা দৰ্শনৰ নিদৰ্শন। অগ্নি, সূৰ্যৰ প্ৰকাশিকা শক্তি। বেদৰ অগ্নি, দ্বাদশাদিত্যৰ ভিতৰৰ বিষ্ণু-কৃষ্ণ : বিষ্ণুৰ হাতৰ চক্ৰ বা কৃষ্ণৰ হাতৰ সুদৰ্শন চক্ৰ সূৰ্যৰ ৰশ্মিৰ প্ৰতীক। শ্ৰীকৃষ্ণ-দোলত অগ্নিৰ উপাসনা কৰা প্ৰথা আছে। গুৰুআসনৰ ওপৰত চন্দ্ৰতাপৰ ৰং শুদ্ধ বগা-হালধীয়া হ'ব লাগে বিষ্ণুক বুজাবলৈ। আইন ৰঙে ৰাজতা নাখায়। যেনেকৈ ৰজিতা নাখায় মঠ, দৌলৰ শিখৰৰ ত্ৰিশূল। গুৰু আসনৰ সৈতে উপৰুক্ত চাৰিবস্তুৰ শিখৰত আৰু দৌলঘৰৰ ওপৰত চক্ৰ থাকিব লাগে। আইন সম্পদ

নহয়। কাৰণ বিষ্ণু-কৃষ্ণই দুজনা গুৰুৰ আৰাধ্যদেৱ। ভাৰতীয় ধৰ্ম-কৰ্মৰ সৰ্বোত্তমখিনি দুজনা গুৰুৱে ইয়ালৈ আনি প্ৰচাৰ কৰিছিল নাম-কীৰ্ত্তনৰ যোগে জীৱ-কল্যাণ, তথা আধ্যাত্মিক সুখৰ কাৰণে। কি কি আধাৰৰ প্ৰয়োজন আছিল ইয়াৰ সবিশেষ মাধৱ মহাপুৰুষে প্ৰবৰ্ত্তাইছিল। পাছত বিৱৰণ দিয়া আছে, চৰিত পুথিৰ সহায়ত। আগতে কৈ ৰাখোঁ, আমাৰ ধৰ্ম ঠিক মহাপুৰুষীয়া, ভাগৱতী ধৰ্ম নহয়।* আমাৰ কৃষ্ণ-ভক্তি ধৰ্ম, নাম-শৰণসিক্ত। হৰিৰ নাম, হৰিত শৰণ, নামত শৰণ, গুৰুত শৰণ, ভকতত শৰণ। আমাৰ ধৰ্ম নাম ধৰ্ম কেৱলে মুক্তিৰ পথ। এই সমস্ত ভক্তিৰ আধাৰৰ নাম-ধৰ্ম দুজনা গুৰুৰ ভাৰতীয় দৰ্শনলৈ স্থায়ী অৱদান।

শ্ৰীমন্ত শংকৰে প্ৰথমে সত্ৰ পাতে বৰপেটাৰ চুণপোৰাত। অংগ বিশেষ ভাত আছিল। প্ৰধান শিষ্য মাধৱদেৱ, নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ, শ্ৰীৰাম আতাদি শিষ্য-বৰ্গই বাহা কৰি তাত আছিল। অস্থায়ী সত্ৰটি ভাঙি পৰাত গুৰুজনাই পাটবাউসীলৈ গৈ সত্ৰ পাতি মাধৱদেৱৰ সৈতে সাতকুৰি ভকতৰ সমাজত নাম-প্ৰসঙ্গ কৰি, অসংখ্য লোকক শৰণ দি শাস্ত্ৰ লিখে। ভাগৱত পঢ়িছিল হৰিদেৱে। নাম-প্ৰসংগত ভাগ লৈছিল দামোদৰদেৱে। চুণপোৰাত থাকোতেই তাঁতীকুছিত বৃন্দাবনীয়া কাপোৰ বোৱনৰ কাম আৰম্ভ কৰিছিল। এই কামত মাধৱদেৱেও ভাগ লৈছিল। বেছিকৈ বোৱনৰ কাৰণে গুৰুজনাই তেওঁৰ শিষ্যক বঢ়াৰ পো নামকৰণ কৰা বুলি চৰিতত আছে। পাটবাউসীত থাকোতেই চান্দসাই যৱনক শৰণ লগায়। পাটবাউসীৰ সকলো ঠাইতেই চক্ৰ বিদ্যমান। গুৰু আসন এখন। চন্দ্ৰতাপৰ ৰং ঠিক নহয়। গুৰুজনাই নিজে গুৰু-আসন প্ৰতিষ্ঠা কৰা নাই।

মাধৱদেৱে প্ৰথমে বাৰাদিত থাকি অসুবিধা পাই, ঠাকুৰ আতাৰ সহায়ত গণককুছিত হাটী, বাটী, নামঘৰ, মণিকূটাদি সমন্বিতে সত্ৰ পাতে। বকুলৰ ফুলৰ বাগিচা, কুঁৱা সৈতে গুৰুজনাৰ আৰু শ্ৰীৰাম আতাৰ বাহা আজিও বৰ্তমান। গুৰুজনে গুৰু আসন প্ৰতিষ্ঠা কৰা নাছিল। ইয়াৰ পৰাই মাধৱ-দেৱে নিতৌ পাটবাউসীলৈ গৈ তেওঁৰ গুৰু-সংগত শাস্ত্ৰালাপ, নাম-গুণ গাই, গুৰু সেৱা কৰি অহা-যোৱা কৰিছিল। চৰিতত আছে, মধুপুৰলৈ যোৱাৰ আগৰাতি তেওঁাই মাধৱৰ লগত শুই, এনে কৈ অলৌকিক অৱস্থা দেখুৱাইছিল

* মহাপুৰুষীয়া বুলি ক'লে, বহুত সত্ৰ বাদ পৰে, যেনে ভাগৱতী বুলি ধৰিলে বহুত শাস্ত্ৰ বাদ পৰে। এনে কৰিলে ঐক্য নাহে। সমন্বয়ও নহয়।

নিকাম ভক্তবৃন্দক। বিয়াসযোগ্য বুলি ধৰি ল'বলৈ সেই অৱস্থালৈ উঠিব লাগিল। মাধৱৰ সৈতে গুৰুজনা আছিল এজন পূৰ্ণ মানৱ। সম্বন্ধ আছিল, কৃষ্ণাৰ্জুন, কৃষ্ণ-উদ্ধৱ সদৃশ। ভকতেই গুৰু, গুৰুৱেই ভকত। চৰিতত বিশদ বিৱৰণ আছে। প্ৰমাণ আছে, গুৰুজনাই কৈছে : বুঢ়াৰ পো, তোমাক পাই মই সম্পূৰ্ণ হ'লো।

মাধৱে সুন্দৰীলৈ আহিব বিচাৰিছিল গুৰুজনা বাউসীত থাকোতেই। নাৱেৰে ভটিয়াই আহোতেই দুজনা গুৰুৱে ভক্তবৃন্দৰ সৈতে ইয়াত উঠিব বিচাৰিছিল। মাধৱৰ ইচ্ছাত বাধা পৰিল। গুৰুজনাই ক'লে, মাধৱ, তাইলৈ গ'লে সুন্দৰীয়ে তোমাক মুহিব। জন সুন্দৰ, স্থল সুন্দৰ, জল সুন্দৰ, নথগুৱা-চাউলখোৱা নৈ আবৃত সুন্দৰীথান (সুন্দৰীদিয়া)। থানৰ বৰ্ণনা এনেদৰে আছে : গুৰুগুৰু নন্তি জীৱ ভৈলন্ত নিৰন্তৰী। এতেকতে থানৰ নাম ভৈলন্ত সুন্দৰী। ১৫৬৮ চনত শংকৰ গুৰুৰ প্ৰয়াণত গুৰুভাৰ্য্যা কালিন্দী আইৰ নিৰ্দেশত ইয়াত ভৰি দিলে মহাপুৰুষ নিকাম ভকত জনাই। চৰিতত আছে মাধৱদেৱে ৬ মাহ মান বৈনায়েক ৰামদাসৰ বাসস্থানত আছিল। এইখন তেওঁৰ আদিভিঠি নহয় যেন লাগে। ৰামদাসৰ লগত থাকোতে তেওঁৰ মনত বিষাদ আহিছিল, যেন অসহায় অৱস্থাত পৰিছিল। এদিন ৰাতি সপোনত তেওঁৰ গুৰু শংকৰক আকাশমাৰ্গত দেখি আক বেছি চিন্তিত হ'ল। ঠাকুৰআতা আহিলত সপোনটি চৰ্চ্চি ক'বলৈ ক'লে। আতাই উত্তৰ দিছিল : কয়, কিন্তু আপুনি খং কৰিব। গুৰুজনাই ক'বলৈ কৈছিল, খং নকৰো বুলি কৈ। ঠাকুৰ আতাই ক'লে : বাপ, আপুনি ভক্তসহিতে শ্ৰৱণ-কীৰ্তন নকৰি, শৰণ নলগাই বহি থকাৰ কাৰণে দয়ালু গুৰুজনাই আপোনাক দেখা দিছে। তেওঁৰে কৈছিল : যাৰ সন্তান ধাৰিত থৱলৈকেও ঠাই নোজোৰে, তেনেকথা সিজনে যোক ক'ব পায়নে ? উত্তৰত ঠাকুৰআতাই কৈছিল : বাপ, আপুনি কৈছিল নহয়, খং নকৰে। গুৰুজনাই কৈছিল : কি কৰিব লাগে ? ঠাকুৰআতাই কৈছিল : লোকজন গোটাই, শৰণ লগাই নাম-কীৰ্তনৰ ব্যৱস্থা কৰি গুৰুজনাৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰত লাগিব লাগে। মই নানা ঠাইলৈ গৈ শিষ্য গোটাম। সত্ৰ পাতক। ইয়াৰ পাছতেই খিৰা (ক্ষীৰ) মৰলৰ বাৰীত আদিভিঠি অথবা হাটী, বাটী, নামঘৰ, মণিকূট নিৰ্মাণ কৰাই, শৰণ লগাই, ভকত বঢ়াই, শাস্ত্ৰ লিখি নাম-কীৰ্তনৰ সোঁতাৰ মেলে।‡ ইয়াৰ নামঘৰ সহিত অন্যান্য অনুষ্ঠানবোৰ ভাগি পৰাত, ৬চৰৰে ৬থ

‡ আদিভিঠি আইন ঠাইত আছিল বুলিও কয়।

ঠাইত সত্ৰাধিষ্ঠানটি প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'ল। এই আদিপ্ৰতিষ্ঠিত নতুনকৈ হৰিগৃহ এটি স্থাপন কৰা হৈছে, গুৰু আসন প্ৰতিষ্ঠা কৰি ঐতিহ্য ৰক্ষাৰ খাতিৰত। গুৰু আসনৰ ওপৰত চক্ৰ।

গুৰুজনাৰ আজ্ঞা পাই ঠাকুৰ আতাই প্ৰথমে সুন্দৰীৰ গাতে লাগি থকা বামুণগাঁৱৰপৰা লোকজন আনি বসতি লগায়। ক্ৰমাম্বয়ে শিষ্যৰ সংখ্যা বাঢ়িবলৈ ধৰে। মাধৱদেৱে শংকৰ গুৰুৰ নামত গুৰু আসন প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ বৃত্তান্ত চৰিতত অলৌকিকভাৱে দিয়া পাইছো। ঠাকুৰ আতাই মালচাৰ বৰবিষ্ণুক সুন্দৰীদিয়াৰ পিনে সাতখাৰ দণ্ডৱতে সেৱা জনাই গুৰুৰ ওচৰলৈ আনিলে। দণ্ড কৰি গুৰুজনাই আতাক ক'লে : চটুৱা, মোৰ মস্তকে মোকে ভেটুৱা। কলথাই বাপজি, সাহ থৈ বাহুটিহে আমালৈ আনিছা। আতাই বিনম্ৰ ক'লে : বাপ, বাকলি দেলাই কলটিহে আপোনালৈ অনা হৈছে। সাহ, বাহ যি বোলে সকলোখিনি আপোনাৰে। সন্তোষ পাই বৰবিষ্ণুক যথানিয়মে দণ্ডৱত কৰাই গুৰু আসনৰ পিনে চাই কি দেখা পালে সুধিলত, একো দেখা নাই বুলি ক'লে। গুৰু আসনৰ সন্মুখৰ বন্তি গছা পশ্চিমৰ পৰা পূৱমুৱা কৰি আতাক সোধাত ক'লে : বাপ, গুৰু আসনত ১২ জন বৈষ্ণৱ, চৈধ্যজন পাৰিষদৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণক বহি থকা দেখিছো। গুৰুজনে ক'লে : এইজনেই আমাৰ পৰম গুৰু; দণ্ডৱতে সেৱা কৰা। আতাই সেৱা জনাই ধৰ্মবস্তু পালে। গুৰু আসনৰ প্ৰতিষ্ঠা বৰবিষ্ণু আতাৰ আগমনৰ কিছু আগৰ বুলি উক্ত বৃত্তান্তই সাব্যস্ত কৰে। নামৰ শাৰী, সত্ৰানুষ্ঠানত নাম-প্ৰসঙ্গ কৰাৰ নিয়ম, কোনে ক'ত বহিব লাগে, সত্ৰৰ মাজমাজৰী, ইত্যাদি সকলো ব্যৱস্থাও সঁচা আখ্যানযোগে প্ৰচলন কৰাৰ উল্লেখ চৰিতত সবিশেষ আছে। সুন্দৰীৰ পূৱপ্ৰান্তত বৰদিলৰ উৎপাত। শ্ৰীৰাম আতাই স্নান কৰিব নোৱাৰি গুৰুজনাক জনাইছে। অখণ্ড পাললাৰত বৰ নোৱাৰি, দৈত্যবোৰ পলাল। গৰুড়ৰ কান্ধত ভগৱন্ত অহাতহে চৈধ্য প্ৰসংগ কৰা হ'ল। হৰি কীৰ্তনৰ ধ্বনিত বৰ নোৱাৰি শ্ৰীকৃষ্ণ গৰুড় কান্ধত সুন্দৰীলৈ অহাত, গৰুড় বট বৃক্ষত পৰাত ডাল ভাগি পৰিল। গুৰুজনে ব্যাখ্যা কৰে এনেদৰে : ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠৰ হৰিনাম ৰণত আপ্লুত হৈ ভকতৰ মাজলৈ চাপলি খেলিও আসন, নামৰ শাৰী নথকা বাবে ভকতৰ মাজত উপস্থিত হ'ব নোৱাৰি ভাগি পৰিল। তেতিয়া গুৰুজনে আসন পাতি, গুৰু আসনৰ সন্মুখৰ পৰা দুটা আঙুলিৰে দুটা আঁচ মাৰি নামঘোলাৰ (নামগোৱা ঠাইৰ) ব্যৱস্থা কৰি বহাৰ ক্ৰম লগালে। ওজা-পাঠক, পাঠক, ভক্ত আতৈসৱ ক্ৰম অনুযায়ী

-ৰহাৰ নিয়ম এনেকৈয়ে কৰা হৈছিল। বাৰজন বুঢ়াই শৰণ লোৱাত গুৰুজনাই সেইবাৰবো সৃষ্টি কৰিছিল। পাছত গায়ন, দেউৰী, বায়ন, পাজধৰা, বুঢ়া ভকত, ইত্যাদিবো ব্যৱস্থা কৰা হয়। উক্ত নিয়ম আজিও চলি আছে। আৰু চলি আছে পঞ্চায়তী ৰাজৰ মা-বাপ বাক্-বিতণ্ডা মীমাংসাৰ নিষ্পত্তি সত্ৰত বহা সভা মেল যোগে, য'ত উপস্থিত থাকে বৰমূৰীয়া ভকত, তথা মেলৈকী, মজুমদাৰ।

বামুণাৰ পাছত বৰনগৰৰ গোপাল, কলিয়া, শুভংকৰ, অমৃতকৰ্ণ, [illegible] আদি কৰি তিনি কুৰি লোক আহি গুৰুজনাত শৰণ লয়। দামোদৰদেৱক ব্ৰাহ্মণক শৰণ লগাবলৈ আজ্ঞা দিয়া ঘটনা চৰিতত আছে। এই ব্যৱস্থা স্বয়ং শ্ৰীমন্তশংকৰেই কৰিছিল। কিন্তু ক'লে ভুল হ'ব, বাড়িলীক বাদ দি বৰপেটা অঞ্চলত দামোদৰ গুৰুৱে সত্ৰৰ পাতনি মেলিছিল। পণ্ডিত ভট্টদেৱক শংকৰ গুৰুজনাই দামোদৰ গুৰুৰ ওচৰলৈ পঠাইছিল। বিশেষ কাৰণ নাপাওঁ।

সুন্দৰীৰ থান এক অলৌকিক ঘটনা। গুৰুজনাৰ আজ্ঞানুসাৰে তেৱাৰ শিষ্যগণ সত্ৰৰপৰা অলপ দূৰৈত তেৰতেৰী নামে ঠাইত একত্ৰিত হৈ ৭ দিন নাম-কীৰ্ত্তন কৰি থাকিল। নামৰ শেষৰ ৰাতি এটা ডাঙৰ শব্দ হ'ল। পুৱা দেখিলে, য'ত কল খাই বাকলি পেলাইছিল তাত এটা প্ৰকাণ্ড পুখুৰী হৈছে। নাম ৰাখিলে কলয়া (কলীয়া) গঙ্গা, বটদ্ৰৱাৰ আকাশীগঙ্গা সদৃশ। গুৰুজনাই ইয়াৰ পানীৰে হাতমুখ ধুই তিনি চোল পানী মুখত লোৱা বুলি কথিত আছে। আন চৰিতত আছে, হৰিগৃহ কৰিবৰ কাৰণে ভিটি খন্দাবলৈ সেই ঠাইত মাটি খান্দোঁতে এটা বিগ্ৰহ ওলায় আৰু তাত পুখুৰীৰ সৃষ্টি হয়। বিষ্ণু বিগ্ৰহটি আজিও সত্ৰৰ পূজাৰীৰ ঘৰত আছে বুলি কয়। নাম ৰখা হৈছে কলীয়া ঠাকুৰ। জাগ্ৰত অৱস্থাত বিদ্যমান। যি ঘটনাই সঁচা হওক, উক্ত দিনৰপৰা আজিলৈকে মাঘৰ বৰবিহুৰ দিনা পুখুৰীৰ ঘাট সেৱা হয় আৰু হৰিগৃহত নামকীৰ্ত্তন, চৰিত তুলা উপলক্ষে অনেক ঠাইৰ লোক আহি তাত সভা পাতে। ধৰ্মসমাজ হয়। আজিও চৰিত তুলা হয়। বাল্যকালত সত্ৰৰ বৰবাহাত সৈ অমৃতময় চৰিত শুনা আজিও মনত আছে।

গুৰুজনে নিজে ভৱানীপুৰ, গোমুৰা, কালঝাৰ, মালচা, চমৰীয়া আদিলৈ গৈ ধৰ্ম প্ৰচাৰত আত্মানন্দক সহায় কৰিছিল। মন কৰিবলগীয়া, শংকৰগুৰু সদৃশ ১২ জন প্ৰধান শিষ্য (৬ জন ব্ৰাহ্মণ আৰু ৬ জন উচ্চবৰ্ণ হিন্দু) মাধৱ গুৰুৱে নানা ঠাইলৈ সত্ৰ পাতিবলৈ পঠাইছিল, নামধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে। তেৱাই বংশীগোপালক

আউনীআটী আৰু পাছত পদ্ম আতাক কলাকটা (কমলাবাৰীলৈ) পঠাই তাত নামধৰ্মৰ পাতনি মেলিছিল।

সুন্দৰীত আৰু এখন থানৰ জন্ম হৈছিল। কালিন্দী আই শেষ বয়সত ইয়াত থাকিবলৈ লয় ইয়াৰ মাহাত্ম্য উপলব্ধি কৰি। উক্ত থান ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ বাসস্থানৰ ওচৰতেই অৱস্থিত। সককালত জীৰ্ণাৱস্থাত থানখন দেখিছিলো। এতিয়া উক্ত ভিঠিত নতুনকৈ গৃহ, তথা হৰিগৃহ নিৰ্মাণ কৰাই আইজনীৰ লগতে শংকৰগুৰুৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাঞ্জলি যচা হৈছে।

ঠন ধৰি উঠা সত্ৰানুষ্ঠানৰ উদ্দেশ্যে আহোম ৰজা শিৱসিংহই ফলি কৰি ১৬৬০ শকত কানুৰাম মেধিৰ দিনত ২খন বিলসহ ২০ পুৰা জমি নিষ্কৰ কৰি দিছিল। উক্ত কানুৰাম ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ বংশোদ্ভৱ। মোমায়েক মাধৱগুৰুই পতা সত্ৰাধিকাৰ ৰামচৰণৰ বংশই আজিও সেই আসনখন অলংকৃত কৰি আছে। বৰপেটাৰ সত্ৰ সদৃশ ইয়াত নিৰ্বাচন পদ্ধতি নাই।‡

সুন্দৰীতে গুৰুজনাই নামঘোষাৰ পদ ৰচনা কৰে। ভালেমান বৰগীত, ভক্তিৰত্নাৱলীৰ বাহিৰেও তেৰাই নাটসমূহ, যথা চোৰধৰা, পিম্পৰা গুচোৱা, ভোজনব্যৱহাৰ ৰচনা কৰে। আদিকাণ্ড ৰামায়ণৰ পদ ইয়াতেই কৰে। ৰামচৰণ ঠাকুৰে ভক্তিৰত্নাকৰৰ অসমীয়া পদ ৰচনা কৰাই নহয়, মোমায়েকক শাস্ত্ৰসমূহ প্ৰণয়নত সহায়ো কৰিছিল। তেৰাৰ নিৰ্দেশত ঠাকুৰজনাই কীৰ্তনৰ অধ্যায়সমূহ গোটাইছিল বুলি চৰিতত উল্লেখ আছে। গোবৰ্দ্ধন নাটৰ ভাওনা ইয়াতেই তেৰাই কৰাইছিল। সুন্দৰীত সত্ৰৰ সকলো নিয়ম-কানুনৰ ব্যৱস্থা কৰি, ১৪ বছৰ ছমাহ অৱস্থান কৰি বৰপেটা সত্ৰ নিৰ্মাতা, তথা প্ৰথম অধিকাৰ মথুৰাদাস বুঢ়া আতাৰ লগ লাগে। ভক্তদ্ৰোহত পৰি গুৰুজনাই সুন্দৰী এৰা বুলি কোৱা হয়। ভক্তদ্ৰোহী কোন আছিল চৰিতত আছে। দ্ৰোহীৰ ভিতৰত মাধ মৰলৰ ভায়েক গোপালো আছিল। (বেজবৰুৱা: শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱ, পৃঃ ১৯৬।) তাত ৰঙিয়ালঘৰ সজাই, ভাওনাৰ ব্যৱস্থা কৰাই সত্ৰখন সুন্দৰী সদৃশ পূৰ্ণাংগ অৱস্থাত পৰিণত কৰায়। গুৰুজনাৰ কৰ্মৰাজিৰ স্মৃতিচিহ্ন

---

‡ বংশাৱলী অনুযায়ী ৰামচৰণৰ তিনিপুত্ৰ, দৈত্যাৰি, ত্ৰিপুৰাৰি আৰু নৰহৰি। ত্ৰিপুৰাৰিৰ পুত্ৰ সাৰংগপাণি। সাৰংগপাণিৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ মণিৰাম। এওঁৰ চতুৰ্থ পুত্ৰ কানুৰাম। মণিৰামক সত্ৰৰ প্ৰথম অধিকাৰ কৰি কানুৰামক দ্বিতীয় অধিকাৰ বোলা হৈছে। আমাৰ মতে মাধৱদেৱে ৰামচৰণৰ ওপৰত সত্ৰৰ গুৰুভাৰ দিহে বৰপেটালৈ গৈছিল। তেওঁৱেই প্ৰথম অধিকাৰ।

বৰপেটা সত্ৰৰ ঠায়ে ঠায়ে আজিও বৰ্তমান। বৰপেটাৰ আজিৰ ঠাইত অৱস্থিত দ্বিতীয় সত্ৰানুষ্ঠানৰ মহিমাসমূহ ভক্তপ্ৰাণ বাইজৰ অৱগত। দুজনা গুৰুৰ কৃপাত আৰু বুঢ়াআতাৰ আপ্ৰাণ চেষ্টাত এবাৰ পুৰি যোৱা সত্ৰখন ঠন ধৰি উঠি সকলোকে চমক লগায়। খুব সম্ভৱ মাধৱ গুৰুৰ আশীৰ্বাদত মথুৰাদাসে নতুনকৈ নিৰ্মাণ কৰা কীৰ্তনঘৰত গুৰু আসন প্ৰতিষ্ঠা কৰে সুন্দৰী থানৰ আৰ্হিত। বাউসীত কোনে কেতিয়া এই আসন প্ৰতিষ্ঠা কৰে জনা নাযায়। গুৰুজনাৰ আজ্ঞাতেই গুৰু-কৰৰ জন্ম।

বটদ্ৰৱাক যদি পুৰী বোলা যায়, তেন্তে বাউসী কাশী, সুন্দৰী বৃন্দাৱন, বৰপেটা মথুৰাপুৰী, উজনীৰ বাপু দম্ম আতাৰ কমলাবাৰী গোকুল আৰু তিনি আচাৰ্য্য শংকৰ, মাধৱ, দামোদৰৰ সিপুৰীৰ মিলনস্থলী বেহাৰ মধুপুৰ প্ৰভাস সহিত দ্বাৰকাপুৰী। ৰমানন্দ, ৰামচৰণ শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰয়াণৰ শোকবাৰ্তাবাহী উদ্ধৱ। এই বাণী উপলদ্ধ। গুৰুৰ আশীৰত কৈছো।

শেষত ক'ব বিচাৰিছো, সুন্দৰীৰ পৰাই সেৱাৰ বস্তু গুৰু আসনখন, নাম-প্ৰসংগৰ, ভকত বহাৰ নিয়ম, শাস্ত্ৰখনৰ সৈতে অখণ্ড প্ৰদীপৰ মাহাত্ম্য, সত্ৰৰ বাৰসমূহ, বুঢ়াভকত, বাৰ বুঢ়া, শৰণ-ভোজন, চৰিততুলা প্ৰথাদিৰ আৰ্হি অন্যান্য সত্ৰানুষ্ঠানলৈ গতি কৰে। এতিয়া কেনেকৈ চলি আছে বোলা নাযায়। আমাৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম একশৰণ নাম-ধৰ্ম। দুজনা গুৰুৱে কৈছে, কলিকালত একমাত্ৰ নামেই সৰ্বস্ব। নামত সকলোকে পোৱা যায়। এই ধৰ্মক ভাগৱতী বা মহাপুৰুষীয়া বুলি আখ্যা দিয়া সিমান সমীচীন নহয়। এই ধৰ্ম বেদ, বেদাংগ, গীতোপনিষদ, বেদান্ত, ভাগৱতাদি পুৰাণ আৰু বৌদ্ধ ধৰ্মৰ (হীনযানৰ) ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, নাইবা সৰ্বশাস্ত্ৰৰ সাৰ। কেৱল এখন শাস্ত্ৰৰ উল্লেখ তেখাসৱৰ লেখাত আৰু চৰিতকাৰৰ বৃত্তান্তত নাই। সত্ৰানুষ্ঠানত পিতৃকৃত্য, তথা গুৰুসকলৰ তিথি নামেৰেই শুদ্ধ কৰা হয়। নিজ বাসভৱনত পিতৃ-কৃত্যৰ উল্লেখ চৰিতত আছে। সিও নামঘোষা পাঠ কৰি, নামেৰেই শুদ্ধ কৰা হয়। এইবোৰৰ অৰ্থ যেয়ে যেনেকৈ কৰক, আপত্তি নাথাকে। শংকৰ সংঘৰ আৰু সত্ৰ মহাসভাৰ নিয়মাৱলী অৱগত। চাৰি বৈষ্ণৱ সংহতিক সামৰি লৈছে নে নাই ক'ব নোৱাৰো। নিকা কৰি লোৱাটো অপৰিহাৰ্য্য হৈ পৰিছে আজিৰ বেমেজালিৰ মাজত। মনত ৰাখিব লাগিব, সত্ৰই অসমীয়া জাতিক জীয়াই ৰাখিছে। অইনবোৰ হেৰুৱালো। সত্ৰানুষ্ঠানৰ মাধ্যমেৰে দুজনা গুৰুৱে নাম-ধৰ্ম প্ৰচাৰি, সুবৃহৎ অসমীয়া জাতি গঢ়ি (জাতি-জনজাতি, বৰ্ণ-সম্প্ৰদায়ক এক কৰি) অমূল্য শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰি

(শঙ্কৰে-মাধৱে যুগতকৈ) সাহিত্যৰ মাজেৰে উপচাই সমাজ-ভাওনা, অসমৰ কৰ্ম-ধি, সত্ৰ নামঘৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰি আমাৰ জাতীয় জীৱনটো স্থায়ী, অসমবাসীৰ অন্তৰত জাগৰূক কৰিছে। তেওঁলোকৰ জীৱনাদৰ্শ, কৰ্মবাণী ভাৰতীয় চাক-শাস্ত্ৰ-সম্মত। জীৱ-মুক্তিৰ বাহক তেওঁলোক। আশীৰ্বাদ লোৱা হওঁক এনেদৰে: নাম স্মৰণি চাৰি নাম, ৰাম, কৃষ্ণ, নাৰায়ণ, হৰি উচ্চাৰণ কৰি মুক্তিকামী কৈছিল, আৰুও কয়: কেনে শোভা বায়, বাপুসকল: ভাল। চিৰ জীৱন্ত অমৰধীৰ বৃন্দাৱন থান। মুক্তিমতিয়ে ভণিছে। চৰিত্ৰসমূহত ক্ৰমৰ ব্যতিক্ৰম হ'ব পাৰে। তুলনা গুৰুৰ তিনিখাতাৰ "ভকত বৰুৱাই" মবিয়ণ কৰে যেন।*

* অসম বাণীৰ ৭।১।১৯৫৮ সংখ্যাত প্ৰকাশিত।

বুৰঞ্জীৰ উপলব্ধি

বুৰঞ্জীৰ উপলব্ধি কেৱল ঘটনাৰ বিৱৰণ লিখিলে, পঢ়িলেই নহয়। এইবোৰৰ তাৎপৰ্য্য ফঁহিয়াই দেখুৱাই দেশখনক, সমাজখনক সুপথে চলাত সহায়তা কৰাটোৱেই বুৰঞ্জী লিখা, বুৰঞ্জী পঢ়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। কিন্তু, অইন নালাগে, আগতে কৈ অহা কাৰণেই ক'ব লাগিব বুৰঞ্জীৰ বাণী আমি শুনিব, শুনাব জনা নাই। বুৰঞ্জী লিখাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য অভাৱ দূৰ কৰা, জাতীয় সম্পদৰ উদ্ধাৰ, সংৰক্ষণ আৰু প্ৰচাৰ কৰা, টকা ঘটাৰ উপায় নহয়। ডিগ্ৰী পালেও বুৰঞ্জী লাগনাকৈ থকা একো আচৰিত নহয়। দিনকে দিনে তথ্য-পাতি নোহোৱা হৈ যাব ধৰিছে, আৰু লিখকৰ অভাৱত ঐতিহাসিক যুগৰ ঘটনাসমূহো প্ৰাগ্-ঐতিহাসিক যুগৰ বিষয়-বস্তুত পৰিণত হোৱা আমি দেখা পাইছো। এনে এদিন আহিব পাৰে যিদিনা পণ্ডিতসকলে ক'ব, সিন্ধু উপত্যকাৰ ঘটনাসমূহ প্ৰাগ্-ঐতিহাসিক নহয়; আৰু আনকালে তেওঁলোকেই ক'ব (বহুতে এতিয়াই কয়) কামৰূপৰ বৰ্মন ৰাজত্বৰ আগৰ ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জী প্ৰাগ্-ঐতিহাসিক যুগৰ কল্পনা মাত্ৰ। ইয়াৰ কাৰণ কি হ'ব পাৰে আপোনালোকেই চিন্তা কৰি চাওক। জাতি এটাৰ সভ্যতাৰ বুৰঞ্জী, যিয়ে বৰ্ত্তমানক যুক্তিবলে সহায়তা কৰে আৰু য'ত ভৱিষ্যতৰো পথ-প্ৰদৰ্শক তথ্য-পাতি নিহিত থাকে, সেই বুৰঞ্জীৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা, চৰ্চ্চা কৰা কেৱল ছাত্ৰৰে কৰ্ত্তব্য হৈ থকা নাই; ই কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ আৰু উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে গোটেই জাতিটোৰে লক্ষ্য হোৱা কাম্য। কিন্তু, কুৰি শতিকাতো ইয়াৰ আলোচনা হোৱা নাই; ইয়াৰ উপলব্ধি হোৱা নাই। অৱশ্যে আগতেও হোৱা নাছিল। নহ'লেনো মীৰজুমলাক আহোম ৰজাৰ বৈদাম গ্ৰাম অপৰ্য্যাপ্ত ধন-সোণ লুটি নিবলৈ আমিয়ে বাট দেখুৱাই দিয়া ঘটনাৰ পৰাও আমাৰ শিকনি নহ'লহেঁতেন নে? নহ'লেনো এই দেশৰ পুৰণি সভ্যতাৰ নিদৰ্শন স্থাপত্য বিদ্যাৰ ভাস্কৰ্য্যাদি ভাগি ছিগি নাইকিয়া হৈ যোৱাটো আমাৰ চোঁপনি নালাগিলহেঁতেননে? নহ'লেনো বঙালক (বিদেশী অৰ্থত এই শব্দৰ প্ৰয়োগ পুৰণিত পোৱা যায়) মাতি আনি ৰাজ মজিয়াতে বহুৱাই অসমীয়াই ভুকলা হ'লহেঁতেন নে? জাতীয় ঐক্য, জাতীয় সংহতি কৈ চিঞৰ-বাখৰ লগাব লাগিল-

হৈছেনে ? যি ভাষা শ শ বছৰ ধৰি বিশাল অসমীয়া জাতিৰ একমাত্ৰ ভাষা বুলি পৰিগণিত হৈছিল, যি সাহিত্য নানা জাতিৰ শাসনকৰ্ত্তাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত, যি ভাষা-সাহিত্যই থল-পৰ্ব্বতৰ জনসাধাৰণক একগোটকৈ ৰখাত ইন্ধন যোগাইছিল, সেই ভাষা, সেই সাহিত্যৰ স্থান নিৰ্ণয় হ'বলগীয়া হ'ল আজি আন্দোলন কৰি বা ৰাজনৈতিক ছল-চক্ৰান্তৰ যোগেদি। যি নগাৰাজ্যৰ জন-জাতি বুকুৰ কুটুম হৈ অসমীয়াৰ মনে প্ৰাণে এক হৈ থাকিল যুগ যুগ ধৰি, সেই জনজাতিক আমাৰ পৰা বিচ্ছেদ ঘটালে, অসমৰ বুকুৰ পৰা এটুকুৰা কাটি নি। অসমৰ খনিজ সম্পদ লোকৰ গৰাহত জাহ যাবলগীয়া হ'ল ; ৰাজনীতিৰ শেল ঠেকত পৰি দুজন ভাইৰ এজন চহকী হ'ল, এজনে হা-হুতাহৰ আৰাও কৰোঁতে গ'ল। আন্দোলন কৰি ল'বলগীয়া হ'ল তেল শোধনাগাৰ, ব্ৰহ্মপুত্ৰ দলং, ৰেল ৰাজধানী। ভাৰতৰ অইন অইন ৰাজ্যই পোৱা সা সুবিধাৰ ১/৮ অংশও আমি নাপাওঁ। বিধাতাই দিলেও নৰ-মনিষে নিদিয়ে। তথা কথিত সমস্যাবহুল ৰাজ্যৰ নিত্য নতুন সমস্যা সৃষ্টি কৰিছে কোনে সেই কথা আমাৰ সকলোৰে অৱগত। সকলোফালৰ পৰা হেঁচা পাই অসমীয়া আজি ম্ৰিয়মাণ। আমাৰ মাত হেৰাই গৈছে ; প্ৰাপ্যখিনিও আমি নাপাওঁ। বুৰঞ্জীৰ বাণী শুনাইও মহাপুৰুষ সকলৰ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ, বেহাৰ, কাকত-কুটা ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ ; ডিমাপুৰ হেৰুৱাবলগীয়া হ'ল। বুৰঞ্জীৰ বাণী শুনাইও আমাৰ জন্মস্বত্বৰ দোহাইত হ'লেও আমাৰ ঘৰ, আমাৰ মাটিবাৰী আমাৰ কৰি ৰাখিব পৰা নাই, বুৰঞ্জীৰ বাণী শুশুনি স্বাধীন অসমৰ স্বকীয়া নৃপাব্দ (ভাস্কৰাব্দ) আমিয়ে প্ৰচলিত নকৰি লোকৰ বুলি মানি লওঁ। আজি-কোপতি অসমীয়াৰ মাজত এজনো নোলাল যাৰ পৱিত্ৰ সোঁৱৰণত আমাৰ জাতীয় চৰকাৰে ডাক-টিকট ছুলিয়াই নোৱাৰিলে। অসমীয়া জাতি সজাগ নহ'লে অসমৰ বুকুত আৰু শেলে বিন্ধিব। বুৰঞ্জীৰ ঘটনাৰ পুনৰাবৰ্ত্তাৰণা (repeat) নহওক এইয়ে আমাৰ একান্ত কামনা। সেয়েহে অসম বুৰঞ্জীৰ শিকনিয়ে আমাক, আমাৰ জাতীয় চৰকাৰক সুমতি দি সুপথে চলাত সহায়তা কৰক, মনে প্ৰাণে ভাগি পৰা জাতিটোক উদ্বুদ্ধ কৰক, এইয়ে আমাৰ একান্ত অভিলাষ। আমাৰ ওপৰত চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্ৰ-ৰাজ্যসমূহৰ লোলুপ দৃষ্টি সম্বন্ধে সম্প্ৰতিকৈ মৌনতা অৱলম্বন কৰাটোৱেই সমীচীন হ'ব। নেফা-দৰ্শন—নেফাৰো আৰু কিবা দৰ্শন আছে—সম্বন্ধেও একো নকওঁ। কিন্তু ক'লে ভুল কৰা নহ'ব, পাকিস্তানৰ নিচিনা নেফাৰ জন্ম বিচাৰি উঠিয়াৰ লাগিব আমাৰে ভুল দৃষ্টি-ভঙ্গীৰ মাজত। অসমক আৰু অসমীয়াক বাদ দি নেফাৰ অস্তিত্ব আজি কত?

নেকাৰ শাসন পদ্ধতিৰ তথা প্ৰচাৰিত দুৰ্বলতাই চীনৰ আক্ৰমণক সুযোগ দিয়া নাছিলনে? খুলমূলকৈ কৈ থওঁ—এয়া বুৰঞ্জীও কয়—অসমীয়া মৰিলে অসমো মৰিব, আৰু পূৰ্বপ্ৰান্তৰ প্ৰহৰী পঙ্গু, নিশকতীয়া হ'লে দেশখনৰো কল্যাণ নহ'ব।

বুৰঞ্জীয়ে কয়, অসমীয়া নীচমনা নহয়। আলহীক অভ্যৰ্থনা কৰা আমাৰ চৰম জাতীয় চৰিত্ৰ। আন্তৰ্জাতীয়তাত, মানৱীয়তাত আমাৰ বিশ্বাস আছিল, এতিয়াও আছে, মানুহে মানুহৰ প্ৰতি কৰা অন্যায় আচৰণত নহয়, ভিন্ন-পৰত নহয়। জয় জগত, জয় ভাৰত বাণী আমাক নতুনকৈ শিকাব নালাগে। জাতি-বিজাতি, ধৰ্ম-অধৰ্মৰ বৈপ্লৱিক ঘটনাৰ সূচনা ইয়াত হোৱা নাছিল। তালক আদৰ কৰা গুণ, সকলোৰে লগত সাংস্কৃতিক আদান-প্ৰদান কৰা সুৰীতি আমাৰ ৰজা-প্ৰজা সমন্বিতে আছিল, ইয়াৰ নিদৰ্শন বুৰঞ্জীৰ পাতে পাতে। ভাটীৰ কুৰুবাযক আদৰি আনি আমিয়ে বহুৱাইছিলো কামাখ্যা পীঠত। দেশ-বিদেশৰ ব্ৰাহ্মণ-সজ্জন, গায়ক-খনিকৰ আৰু নানা পণ্ডিতক মাতি আনি মাটি-বাৰী দি, শাস্ত্ৰ লিখাই, মঠ-মন্দিৰ কৰাই একালে যেনেকৈ আমাৰে উপকাৰ সধা হৈছিল, আনকালে অইন দেশৰ ভাষা-সংস্কৃতিৰ প্ৰতি উদাৰতা দেখুৱাই পৃষ্ঠপোষকতা কৰা হৈছিল। অইন দেশলৈকেও কটকী পঠাই, যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰাই একালে যেনেকৈ ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক সংযোগ পাতিছিল, আনফালে দেশৰ কৃষ্টিৰ প্ৰচাৰ কৰাই অইনক আকৃষ্ট কৰাইছিল, দেশ-বিদেশৰ সমন্বয় ঘটাইছিল! দিহিঙ্গীয়া ৰজাই পঠালে চনথাম্ ঘৰসন্ধিকৈক পালি-প্ৰহৰীয়া সৈতে ভাৰভেটী দি ঢাকাৰ নবাবৰ লগত মিত্ৰতা পাতিবলৈ আৰু তেৰেঁই যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰালে উৰিষ্যাৰ বিক্ৰমসেনৰ লগত, আৰু স্বৰ্গদেৱে পঠোৱা ২০০ সোণৰ মোহৰ ভাঙি জগন্নাথৰ মন্দিৰৰ গাতে লগাকৈ পুখুৰী খনাই ইটাৰ থট্খটী কৰালে—সেই উৰিষ্যাৰে ৰজাৰ সহায়ত। অৰ্জ্জুন-মাধৱ দৈৱজ্ঞই ত্ৰিপুৰাৰ লগত ৰাজনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক সম্বন্ধ পাতিলে স্বৰ্গদেৱ ৰুদ্ৰসিংহৰ আদেশ পালি, বুৰঞ্জীও লিখিলে সেই দেশৰে। আৰু কত আছিল, কত গ'ল। এই ঘটনাপ্ৰবাহে দিয়া-থোৱাৰ তাৎপৰ্য্যকে বিভিয়াই নকয় নে?

তথাকথিত মৃত ঘটনাৰ বুৰঞ্জীৰ বাহিৰেও অলিখিত জীৱন্ত বুৰঞ্জী এঠাইত পৰি আছে। আচল প্ৰেৰণা আহিব এই ঠাইৰে পৰা। পুৰণি সভ্যতাৰ মোল বুজা, সংৰক্ষণ কৰি অহা জন্মগত স্বভাৱ এতিয়াও আমাৰ অসংখ্য গাওঁ সমাজত বৰ্তমান। নাইবা, অসম বুৰঞ্জী স্বাধীন মনৰ সবলচিত্তৰ নিৰ্ভীক সমূহীয়া জীৱনৰ উন্নত গ্ৰাম্য সমাজ গঠনৰে চানেকি নহয়নে? আৰু এই

দেশৰ চাৰি সীমাৰ মাজতে—চাৰ জানিলে দুৰৈলৈকেও—গাৰো হুচেং, নগৰে-চহৰে নহয়; পৰ্বতে-কন্দৰে, আৰাম-উদ্যানত নহয়; এইবোৰতে সিঁচৰতি হৈ পৰি থকা পুৰণিকলীয়া শিল্পকলা খচিত স্থাপত্য বিদ্যাৰ নিদৰ্শনসমূহতে, মঠ-মন্দিৰত, কুৰি শতিকাৰ নিৰ্মিত তিনি-তলীয়া অট্টালিকাত নহয়; কুটীৰ শিল্পৰ আই-খোপা গাৱঁলীয়া জীৱন-নিৰ্বাহৰ মুখ্য উপায় তাঁতশালত, জেজপেৰাত, কোটিপতিৰ যন্ত্ৰ চালিত ক'লত নহয়; সাতামপুৰুষীয়া মণিকূটত সাঁচি ৰখা বাপতি-সাহোন সাঁচিপাতৰ লিখনিসমূহত, কৃত্ৰিম উপায়েৰে আধুনিকতাৰ সাজসজ্জাৰে ভূষিত পাঠাগাৰত নহয়; চুকে-কোণে পৰি থকা সভ্যতাৰ ধৰণী স্বৰূপ সুপুৰী ঘৰত আজীৱন কটোৱা মানৱীয় আদৰ্শত অনুপ্ৰাণিত, আমাৰ দ্বাৰাই অৱহেলিত, নিচলা, মিছাকৈ সঁচা বুলি ক'ব নজনা হাজাৰ-বিজাৰ গঞা ৰাইজৰ মাজত। আৰু চাওক, কছাৰি ভাই-ভনীৰ অতি আলসুৱা এড়ি-পলুৰ খনাফিহে, মিৰি জন-জাতিৰ চেনেহী বিহুমাত-গীতে, নগা-মিত্ৰিৰ বাহুকৰ্দনীয়া ৰং-বিৰঙৰ সাজ-সজ্জাই, কোঁচ-কছাৰিৰ চোতালতে থকা শিজু গছডালিয়ে, মণিপুৰীৰ যুগ-বিখ্যাত নাচ-বাগে; হোজা অসমীয়াৰ হাৱভাৱে বুঠিয়ে আমাক বহু যুগৰ বাৰ্ত্তা কৈ এক বাৰবৰণী উন্নত বিশাল অসমীয়া সমাজৰ আভাস নিদিয়ে নে? ইয়েই নৃতত্ত্বৰো সমূহীয়া এক প্ৰকাণ্ড বুৰঞ্জী (typical studies in history), অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ প্ৰধান সমল, ঘটনাবহুল বিষয়-বস্তু। তেওঁলোকৰ মাজত তথাকথিত অশিক্ষিতে শিক্ষকক আজিও উপদেশ দিয়ে; শাস্ত্ৰ নপঢ়িও শাস্ত্ৰালাপ কৰে; তথাপি সমাজ নেদেখিও তেওঁলোকলৈকেই পাতি দিয়া আদৰ্শ সমাজখনকে থামোচ মাৰি ধৰি আছে; পাহাৰৰ শুৰি খৰোঁজা তেওঁলোকেই আজিৰে নহয়, যুগ যুগ ধৰি। জাতি-বিজাতি, ধৰ্ম-পৰ্ব্বৰ সগঢ় প্ৰীতি স্থাপি, আৰব, দৈনন্দিন জীৱন নিৰ্ব্বাহৰ, সাংস্কৃতিক আদান-প্ৰদানৰ অবিচলিত সম্বন্ধ পাতিছিল, পাতি আছে তেওঁলোকেই। আৰু তেওঁলোকৰে মনৰ মাজত সোমাই চাব জানিব লাগিব দূৰ দূৰণিলৈ, পুৰণি সভ্যতাৰ বিষয়-বস্তুলৈ। এই জাতি-বিজাতিৰ ভাষা-সাহিত্যৰ ভাৱধাৰা, চাল-চলন, গীত-মাতে, শিল্প-কলাদিৰ ইতি-বৃত্তৰ, তেওঁলোকৰে জীৱনাদৰ্শৰ আদৰ্শ লৈ নতুন বুৰঞ্জী ৰচনা কৰিব লাগিব, যিয়ে পুৰণিক যুজাত, পুৰণিক নতুন দৃষ্টিত চোৱাত, নতুনক আৰু নতুনকৈ গঢ়াত সহায়তা কৰিব। বিপথগামী ৰাজনীতিবাদৰ প্ৰবল ভেটা হ'ব এই নতুন ৰচনাই। ইয়াত থাকিব ভবিষ্যতৰ আশাৰ ইঙ্গিত; ইয়েই দিব পাৰিব লাগিব তোৱাননীয়া বিদ্ৰোহৰ, মানৱ আক্ৰমণৰ, চীন অভিযানৰ, পাকিস্তানী চক্ৰান্তৰ

নিচিনা ঘটনাৰ আগজাননী। এই ৰচনাই কেৱল বুৰঞ্জীয়ে নহ'ব, ইয়াত-প্ৰতিফলিত হ'ব লাগিব জীৱন-দৰ্শনৰ, পোৱা-নোপোৱাৰ, হোৱা-নোহোৱাৰ, ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ নিখুঁত ছবি এখন। ইয়েই ক'ব বুৰঞ্জীৰো বাৰ্তা, প্ৰচাৰিব বুৰঞ্জীৰ বাণী।

আৰু প্ৰচাৰ হ'ব বুৰঞ্জীৰ বাণী তেতিয়াহে, যেতিয়া আমাৰ দিয়া-থোৱা, অসম আৰু অসমীয়াৰ ভাৰতীয় সভ্যতালৈ অৱদান স্বীকৃত হৈ ইয়াৰ মৰ্য্যাদাৰ উৎস বাঢ়িব ভাৰত বুৰঞ্জী প্ৰণেতাসকলৰ হাতত পৰি, আৰু তেতিয়াহে ইয়াক যথাযোগ্য স্থান দিয়া হ'ব, যেতিয়াহে ভাস্কৰ বৰ্মাৰ, হৰ্ষদেৱৰ, চুহুম্মুং দিহিঙ্গীয়া ৰজাৰ, নৰনাৰায়ণৰ, শিৱসিংহ-ৰুদ্ৰসিংহৰ, লাচিত-মণিৰামৰ স্থান নিৰ্ণয় হ'ব ভাৰত বুৰঞ্জীৰ ৰাজনৈতিক-সাংস্কৃতিক মানদণ্ডত। কন্দলীৰয়, ৰামসৰস্বতী, কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্ত্তী, ভাগৱত ভট্টাদিৰ সাহিত্য প্ৰতিভা নিৰ্ণয় হ'ব ভাৰতীয় ভাষাসাহিত্যৰ বহল গণ্ডীত; বৈয়াকৰণিক পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ, স্মৃতিকাৰক দামোদৰ মিশ্ৰ-পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশ, জ্যোতিষী বংশীবদন দ্বিজ, আয়ুৰ্ব্বেদ-বিশাৰদ ব্ৰজনাথ শৰ্ম্মাৰ স্থান নিৰ্ণয় হ'ব ভাৰতীয় প্ৰাচীন সাংস্কৃতিক দৃষ্টিত; শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ-মাধৱৰ ধৰ্ম্ম, সমাজ-দৰ্শন, অতুলনীয় সাহিত্য প্ৰতিভাদি চোৱা হ'ব শঙ্কৰাচাৰ্য্য, ৰামানুজ, বল্লভাচাৰ্য্যৰ সামাজিক আদৰ্শৰ অৱদানৰ তুলনাত; আৰু তেতিয়াহে হ'ব যেতিয়া আমাৰ ভাস্কৰ্য্য, ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ, ভাগৱতৰ, হৰবংশৰ ৰাজবংশাৱলীৰ, হস্তিবিদ্যাৰ্ণৱৰ, ধৰ্ম্ম পুৰাণৰ, শঙ্খচূড়-বধ কাব্যাদিৰ সুনিপুণ হাতৰ তুলিকাৰ ৰং-বেৰঙৰ চিত্ৰ-বিচিত্ৰ চিত্ৰাঙ্কনসমূহ আৰু পুৰণি নাচ-গীতাদি ভাৰতীয় সুকুমাৰ কলাৰ বুৰঞ্জীত যথা-বিহিত স্থান পাব।*

* নাজিৰাত অনুষ্ঠিত (১৯৬০) অসম সাহিত্য সভাৰ বুৰঞ্জী শাখাৰ সভাপতিৰ ভাষণৰ একাংশ।

অমৃত মন্থন (ইংৰাজী ভাগ)
CHURNING OF NECTAR

PART II

Oṁ Maṇi-Padme (Padmasambhave) huṁ
[A Tibbetan mystic mantra from Mādhava temple of Hājo]

PRATAP CHANDRA CHOUDHURY

ASPECTS OF ANTIQUARIAN RESEARCH IN ASSAM*

The noted anthropologist-cum-administrator of Assam Mr. J. P. Mills once stated that "Assam is a virgin [illegible] of research".[1] This remark holds good even to-day [illegible] spade-work on certain topics has been made at the university level in the main, and truth in respect of certain vital historical and cultural problems is yet to be found out. Take for instance the case of the pre-historic Negrito race cave men, who at one time are said to have settled in Mikir and North Cachar Hills, K & J Hills and Garo Hills,[2] whose certain elements of material culture are believed to have survived till this day. As Mills points out : the Pre-historic "inhabitants of the mountains of Assam were almost certainly Negritos, little dark men with curly hair...... Traditions speak vaguely of them. It was probably they who made the little stone celts, which are frequently found in the Hills".[3] Definite traces of the Negrito strain with some important elements of material culture have as well been detected among a few Assam tribes.[4]

But then, except a few neolithic stone tools, found almost all over Assam and a few such implements from the Garo Hills and Haflong region, supposed to be of the old stone age, human remains, as those found in Southern India, are yet to be discovered that might have helped the researchers to arrive at a definite conclusion regarding the settlement of such pre-historic people in the areas concerned. The origin of the Kirātas, the Boḍos and the Kāyastha-Kalitās in particular is yet to be conclusively proved. Anthropometry, applied to the modern representatives of the said people, and even ethnography and philology have not adequately helped us to determine the

* Reprint from *I.C.H.R. Souvenir*, 1985, D.H.A.S., Guwahati.

original racial types to which they belonged, as a great deal of admixture had taken place between peoples of diverse origin through the ages. Even so, we find ample scope for research work on these lines, and a historian, an anthropologist and a philologist should take the help of the spade of an archaeologist to find out not only the authors' of the pre-historic culture of Assam together with its link with the people of the Indo-Gangetic plain, but also of the proto-historic and the historical ones for filling up the gaps or tracing out the missing links in between them. Unless this is done, we would continue to face the difficulties in comprehending the most vital aspect in the evolution of the political-cum-cultural life of the varied people of north-eastern India, and therefore this problem should receive due attention of those, engaged in what is called fundamental research projects.

The said link may be established evidently on a scientific study of the archaeological objects, consisting of coins, inscriptions, sculptures and monuments of the proto-historic and historical periods, so far discovered from the scattered regions of north-eastern India, including those found in Arunachal and at the foot of the Himalayas to the north and those of the Sadiya region and the Malinithan. Planned excavation, which is yet to take place in this part of India, is surely to bring to light materials of prime importance, opening up vast vista. for research studies. Then again, persons from this region are yet to undergo training in the different disciplines of Archaeology including epigraphy and iconography and to be engaged seriously in investigation leading to fundamental research in the said branches of human knowledge. Imperative it is to avoid atleast making wrong statements or holding unfounded views, as was the case with the Ambari (Guwahati) finds, centering round which many theories were invented ; but the *akṣaras* on certain icons along with the Ambari stone inscription, dated *śaka* 1154, helped us to ascribe majority of the said finds to the 11th-12th Century A.D.[5]

Corroborative evidence, for which searches are required to be made, helps us to arrive at a definite conclusion in respect of an inference made earlier on a particular event or object. My discovery and decipherment of the expression *āditya-bhaṭṭāraka*, inscribed on a piece of stone, evidently from the basement of a temple, now preserved at the Cole Park, Tezpur, has confirmed the remarks made earlier to the effect that among the remains, collected at the place there are some which belong to a gigantic stone temple.[6] Connected with this is palaeography, which, on the absence of dated coins, inscriptions or literary evidence, comes to our help in fixing the date in which a particular historical source material may be placed. The controversy that has arisen on the dating of the Nagajari-Khanikargāon stone inscription is due to our imperfect knowledge of the evolution of the *Brāhmī* and old Assamese *akṣaras* and to our incompetency in deciphering and correctly interpreting the contents there in. It is to be ascribed to the last quarter of the sixth century A.D. on palaeographic grounds,[7] or later than the Bargangā inscription of Bhūtivarman, not to speak of the Umāchal Rock inscription. Assam's palaeography should be studied on a comparative treatment, and similarities and differences that may be noticed in between Assam's records and those from other parts of India of the same period are required to be carefully gone through. Wonderful similarities have been seen between the *Brāhmī akṣaras* on some icons of the Sarnath Museum and coins of the Hūṇa chieftains Mihirakula-Toramāna, now preserved in the Museum of the Kurukshetra University with those from Assam of the same period. This is quite natural, *Brāhmī* being the common script throughout Northern India for centuries. So a comparative study of the script used in archaeological objects and old manuscripts from different parts of India is expected to clear our doubts regarding the evolution of the Assamese palaeography and gradual development of our script and language on quite an independent line, a development, which is yet to be shown with the help of

adequate research materials, interpreted in an unbiased manner. It is absolutely true that Assamese language with its earliest specimens of prose of the 13th century,[8] and poetry of the 14th (Mādhavakandalī's Rāmāyaṇa) was for a long time the dominant speech or *lingua franca* of entire North-eastern India, including N. Bengal and portions of Bihar, and the pre-Vaiṣnava and Vaiṣnava writers from Assam had very little to borrow from Mithilā, Vṛndāvan or other place in producing their literary pieces. This should be established on the basis of more authentic research materials, and improbable theories held in respect of the Magadhan *apabhraṁśa* and *Brajabuli* vocabularies in Assamese set side once for all. Why have we failed to establish very close affinities of the expressions in the *Caryāpadas* with those used in the *Ankīā-nāṭas* and *Baragītas* in particular and hold that the former (*Caryāpadas*) are treatises, composed in but *Kāmarūpī* speech, the mother of modern Assamese? The specimens of prose of the Gachtal stone pillar ins., dated *śaka* 1284,[9] hold the direct link between the *Caryāpadas*, the *Kāmarūpī* speech and the vocabularies of the dramas and the devotional songs of Śaṁkaradeva and Mādhavadeva.

Good specimens of our old prose literature are to be found in the Ahom inscriptions, Chronicles and the diplomatic letters exchanged between the Ahom, Koch, Kachari, Jayantia rulers and the contemporary Mogal power, where sprinklings of Arabic-Persian and other words have also been noticed, and there is ample scope for investigation into the said documents to find out their historical import and cultural bearing. Inter-action that took place between the Indo-Aryan. Tibeto-Burman and Tāi words in the formation of the Assamese is another subject of absorbing interest that should be taken up in right earnest, and in this sphere the influnce of *Kāmarūpī Prākrit* be given its due consideration. I refrain from making here a pointed reference to a particular word which has been taken as a loan word from certain speech to Assamese or as a Tibeto-

Burman expression in the Assamese Lexicon, which in reality may be a *Kāmarūpī Prākrit* one.

Compilation of a volume or volumes dealing with the history of the evolution of some aspects of the basic sciences, viz. Smriti-Jyotiṣa and Āyurveda and of fine arts including painting and crafts is another major project awaiting proper treatment at the hands of the experts. Historiography is another subject of enquiry and scrutiny, and proper examination of the extant Assamese chronicles is expected to show how far this art was developed in Assam and in what essential details these are lacking. Assam's old records are lying scattered in India and abroad. A document that may be found in Vatican Rome, Paris or London, not to speak of those lying in the former Portugeese and French possessions in India, may throw new light on hither-to unknown facts, as hither-to published/unpublised Classical, Chinese or Mogal-Tibetan documents including accounts of foreign travellers are expected to reveal something of extraordinary interest. An old text from China has shown, for intance, that the Kāmarūpa ruler Bhāskaravarman adopted Buddhism,[10] and he was the patron of *Sahajayāna* as well. Thus the controversy in respect of the personal religion of the said king has ended.

We should have expert linguists and trained archivists to satisfactorily decipher and interpret the old documents of that nature. Then again, our researchers may not know that adequate research materials are available in the different series of the *J.A.S.B*, *Asiatic Researches*, in particular; several issues of the *J.A.S.B.*, Bombay; issues of the *Royal Society of G.B.* & Ireland including those of the *Royal Anthropological Journal* and *Geographical Journal*, London; *Research and Progress*, Viena; *La Ecole d'e Extreme Orient*, Paris, etc. Archival materials should also be searched for in Cachar, Manipur, Tripura, Nepal, Dacca and Rangoon, as in Rangpur, Jalpaiguri and Cooch Bihar, Jaipur and Becaner, Rajasthan not speak of the old documents from Calcutta, Serampur and the National

Archives, New Delhi. The Research students engaged in the study of the political-cum-cultural history of Assam including that of the most important *Rāij mel* (Agrarian revolts) taking place towards the last quarter of the 19th century at the scattered areas of Assam are expected to draw sufficient materials from the repositories of India and abroad, to be supplemented by field work involving tenacity and strenuous labour.

The aforesaid topics are some of the problems, of which the fringes have been touched by some individual writers. What is required, is the critical approach to and comparative treatment of the subjects concerned. Sculptural details of the archaeological objects from the Cole Park, Tezpur, the structural and decorative details of the temples on the bank of the Sibsagar tank, of that of Negheriting or of Maṇikarṇeśvara and Hājo, for instance, are required to be examined on the setting of Indian idealism and tradition ; in this our ideas may be allowed to travel to distant lands in South-east Asia, to find justification for our nature of treatment and correct conclusion. Assam's Vaisnavism, particulary in its philosophical aspect, needs such a comparative examination, which is over due.

There is, it may be noted, no end to research activities. No conclusion, arrived at in respect of an event or an art object, is to be taken as final, as a tiny chord, picked up by chance, may revolutionise our ideas or change altogether our fixed notion or majority-held views on a particular problem. In short, new interpretation may be imperative regarding an even well-established fact in the light of new discoveries or for catching the trails in the past in finding a clue to the trends in a present day happening. Past is never past, present is never present. That one which calls the present may be already past, and can be reclaimed only through the traces it has left.[11] We are to take note of this never ending processes in research studies or fact-finding missions, one leading to the other, in which we ourselves should try to find out.

REFERENCES.

1. J. P. Mills · *Journal of the Assam Research Society*, VII, 19-23.
2. J. H Hutton : *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, XXII (N S), 381.
3. J. P. Mills , *Assam Review* : 1928, 24f. ; *J.A.R.S.*, 1933, 3-6.
4. J. H. Hutton . *Man in India*, VII, 251-52.
5. P C. Choudhury : *Journal of Indian History*, Trivandrum, XLVII, 1, 99,101.
6. R. D. Banerjee : *Annual Report of the Archaeological Survey of India*, 1924-25, 90f.
7. P C. Choudhury . *J.A.R S.* XX, 3-5.
8. P. C. Choudhury : *J.I.H.*, XIVII, I, 99-101.
9. P. C. Choudhury : *Vishveshvaranand Indological Journal*, IX, March 1971, 121-24.
10. A. Walley : *The Real Tripitaka*, 59-60.
11. B. Croce : *History : Its Theory and Practice*, Chap 1 ; A. Johnson, *The Historian and Historical Tradition*, 22.

NATURE OF ASSAM'S RECORDS : PROBLEM OF THEIR PRESERVATION*

Besides constituting the twin source materials of history, throwing light on the rise and fall of dynasties, depicting as well the growth and development of our nationhood, the records and remains have secured for us a position of distinction in international political and cultural fields alike. The historians of old and erudite modern western scholars have only to speak in praise of the legacy that has been bequeathed to us, and their obseravations are based on what they have seen and critically examined. There is therefore little scope for doubting their conclusion in so far as the available authentic materials are concerned. To a historian or an investigator records include archeological evidence, consisting of coins and inscriptions pertaining to different periods of history, besides the accounts left by the foreign travellers, supplemented by government records, and private documents, if any, and all these have helped us in reconstructing the political and cultural life of our people throuhout the centuries. Where the records fail altogether, the mute archaeological specimens come to our help.

Though came rather late, as compared to China for instance, histotical sense dawned on our ruling families very early, and we have ample evidence of record keeping practice for administrative purposes even from the time of Aśoka. The revenue documents and religious endowments in the shape of inscriptions during the pre-Mogal times, speaking broadly, the deplomatic correspondences exchanged between the contemporary rulers from the different regions of India during the Mogal period, Survey Reports, Diaries, Biographies and other administrative

* Reprint from *Souvenir*, D.H.A.S. Golden Jubilee Celebrations, 1978-79.

records in court languages of the pre-British and British days, though varying in their nature and contents, served almost the same political and cultural ends. There are locunae even in the well-connected events here and there, though our source materials are remarkably abundant. And natural causes in the main have laid buried and destroyed some of our very valuable records. To this may be added human causes. This is more true of Assam than any other regions of India. At least two unfortunate events, the Moamaria rebellions and the Burmese invasions of the 18th-19th century wrought havoc in this part of the country. Moreover, many more chronicles and documents, both civil and military, have been found missing, not so much due to the fact that our older generations did not pay due attention to the side of preservation of at least the essential ones or the required ones were not studied, but because there had been a general lack of sense in their utility for present or future purposes, caused by many historical upheavals culminating in the rise and fall of dynasties, taking place in almost all the regions of the Indian sub-continent, the events, leading to the French and the British occupation of the country and the civil disturbances that followed, playing not a mean part in the process. We have yet to search for essential details on the agrarian revolts that took place in Assam during the last quarter of the 19th century and on the origin and nature of the freedom struggle that occurred here simultaneously with that happening in the other parts of the country. Heaps of documents, lying at the Police and Prison custodies, that would have thrown ample light on these events are said to have either been lost or burnt to ashes, and only a glimpse of the same may be had from the contemporary News Papers, Diaries of some political leaders, Notes, kept in the custodies of some private litterateures and a few references that may be available at the offices of the Political Organisations.

With the revival of our own legacy and of our awareness of and interest in the studies in our traditional lore, created in the main by our British masters, India got, as if, resurrected

and Independent India has succeeded, it appears, not only in finding out some missing vital strings of history in her own land but also that vigorous investigations have been launched for searching out any document of importance that may be lying in the international archival repositories, through the auspices of the Indian Historical Records Commission, National Archives of India in the main.

Historical ties between the different parts of India at all times had been so close that a document that may be discovered from Vatican Rome or in Paris, not to speak of those lying in the former Portugeese and French Possessions in India, may throw light on entirely hither-to unknown fact, as hither-to unpublished Classical accounts or Mogal documents that one may come across, is expected to throw new light on India's relations with the Greco-Roman World and with South-East Asia, including China, Tibbet and Mongolia respectively. This is why it is often held that nothing can be taken as an absolute truth in so far as our knowledge of the past is concerned, as a tiny missing chord, if and when found out, may change our established opinion on the events of our own times. There are instances as well of forged documents ; also it cannot be expectcd that we have been or shall be amassing all the materials we might require to build up the edifice of our political and cultural life once for all, else there will be an end to our research projects.

Let us therefore go on searching for, sometimes in vain, with the objective of discovering more genuine materials than those we have already in our stock. The investigations in respect of this part of India, i.e. undivided Assam including present Arunachal bearing on her relations with Bhutan, Nepal, Tibbet and Burma are yet to be adequantely made at the appropriate quarters. Our studies should be an integrated one drawing materials from Archaeology, Anthropology, Geographical Explorations, Military Operational Surveys and Reports for building up the superstruc-

ture of further researches on modern topics : in so doing, let us hope, we wan't be producing a volume or volumes of unscientific unutilitarian Social Sciences.

Both the public and private records from Assam, preserved in the old Record Room of the Assam Civil Secretariat and at the Department of Historical and Antiquarian Studies, Gauhati are expected to depict an outline of the activities so far done by our different organisations in respect of their collection, preservation, etc., and the facilities that may be available for research studies. The work on the lines has not, we are to admit, been done in a properly effective manner. We have, as it were, lost the very purpose of the maintenanee and preservation of those in which we are to find ourselves not to speak of taking a cue from them for further enquiry. We have in Assam a few trained personnel, equipped with adequate knowledge for comprehending what a Historical or an Administrative Report stands for, and we have not as yet been able to train up a single individual capable of deciphering an inscription of even medieval Assam, or a copy of a *lākherāj* document (the original being lost) of the early British rule, say of the period of David Scott and Major Jenkins or the Persian inscriptions on tombs and cannon or the *Farmans* in the said characters. In the expansion of the Government Department of Historical and Antiquarian Studies, which is a must.—I have a say in the matter because I served it for long eighteen years with all my humbleness taking, however, no credit for its achievement, if there was any, during the tenure of my office and in the establishment of the State Archives which, in my opinion, all important records of undivided Assam should find their abode, due importance shall have to be given to the said vital requirements. What we are greatly in need of, are trained archaeologists in the three branches of architecture, sculptures and iconography ; and real *paṇḍitas*, capable of deciphering old manuscripts in Sanskrit, Persian, Tai-Ahom and Tai-phake, not to speak of the Assamese ones, and

of translating the most important such records into English and Hindi, so essential for making their contents available to scholars from India and those from abroad, connected with their research projects bearing on Indological or Oriental studies, and also trained archivisits to work not only in co-operation with the scholars but also with the administrators, in whose custodies at least some records of our times lie, awaiting examination and necessary action at the research level. The individuals concerned should be placed at a position befitting alone their qualifications, else real and enduring works cannot expected to be produced. The functions that are to be performed at the said Government organisations, it should never be forgotten, form but part and parcel of our nation building activities.

An antiquarian interest as I have, a block of stone, a piece of pottery, a broken brick structure, or an undeciphered illegibly wornout document creates curiosity in me, and I search for sometimes with little or no success, meaningful letters there in. My discovery of an expression, quite illegible, inscribed on a block of stone : *ādityabhaṭṭāraka*, now lying at the Cole Park, Tezpur, and my decipherment of an Ambari (Gauhati) stone inscription (*Śaka* 1154) changed altogether my views on the history of the period concerned. This, as I have already emphasised, is or may be true of the history of our own times, if any rare document be suddenly brought to light, requiring fresh interpretations to be given to the already published or to the known unpublished one. While there may be many chronicles and documents from Assam awaiting collection, preservation and publication, there are others which are or have not been made available to researchers, and it is on both that I would like to pen a few lines for their benefit, indicating the use we may make of them as source materials of history, after their classification and thorough examination, based on historical methodology.

Besides other records, the Assam Secretariat Record Room (now the Department of Archives) has preserved a

number of Copper plate grants, also available at the D. H. A. S. and at the Assam State Museum, and revenue documents, called *perā-kākats*, also available at some district head-quarters. These documents on thick cotton papers are usually found to have supplemented the Copper plate grants in respect of the details of the land granted, the names of the donees and the *paiks*, etc. In some cases these documents are but reproduction of the contents in the Copper plate grants. Copies of these documents were usually preserved at the local revenue record rooms and in the royal treasury in charge of one officer called Majumdar Barua. These records are of first rate importance in respect of both religious endowments and of revenue administration till a change was effected by the Britishers. We have some details on the survey conducted and on the system of land tenure, prevailing during the per-British days. Śiva Simha (1714-44) completed the survey during 1742-43. Details on the subject are yet to be searched for. Mills' *Report on the Province of Assam* (1854) contains a letter written by Major Jenkins to the effect that the said survey contains a Register of all the lands, donated to the temples and individuals from the district of Kamrup. He, however, mentions, similar surveys conducted in Nowgong, Darrang and Sibsagar by the Ahom rulers and by early British Officers. These constitute fundamental source materials of economic history as well ; but the *perā-kākats*, preserved at the district head-quarters are not at all in their good condition, and some of them have unfortunately been lost for good.

The Missionary activities in Assam constitute invaluable source materials on the educational and cultural development of Assam. A number of them visited this place during the 17th-18th century A. D. There were Christian churches at Rangamati under the Mogals. One missionary Bartholomew visited Assam in 1750 and left an account of the land and its people. A researcher on the subject of the educational and cultural progress of Assam under the Foreign Missions may like to know that the Serampore Mission

brought out the Assamese version of the Bible as early as 1813, that the American Baptist Misston came to Assam in 1836 and the Mission at Sibsagar started the Assamese magazine *Arunodoi* in 1846, brought out historical chronicles, and quite a number of stalwarts like N. Brown, M. Bronson, W. W. Ward, O. T. Cutter, did a lot towards the cause of Assamese language, literature and education. We hear of missionary correspondences, which may, if searched for, lay bare more facts of importance, than are hither-to known to us. Brown is said to have recorded about his experiences that he gained from his interview with Purandar Simha on religious and other matters (1842) and on Charaideo tombs, a number of which were opened up during the period of his stay in Assam. Bronson's Assamese-English Dictionary (1867) really broke new grounds, and is a remarkable contribution to Assamese lexicons. I collected a copy, now preserved at the D. H. A. S.

Leaving aside the accounts of Yuam Chwang, of J. B. Tavernier and of Shihabuddin Talish, bearing on Assam during the ancient and late medieval times, to begin with, we have voluminous reports and records of early European travellers visiting this part of India long before Assam came into contact with the East India Companies, the British and the French. Glanius wrote (1682) in his *Loss of the Ter Schelling* about the tales of the Dutch soldiers who accompanied Mir Jumla in his invasion of Assam (1662). We know from Manucci that one Dutchman, Gelmar Volburg served as Mir Jumla's surgeon. Two Jesuits, Stephan Cancella and T. Cabral, visiting Assam in 1626, wrote a number of letters, some of which may still be available in Rome. We are curious about the contents of these correspondences. The Ahom ruler Śiva Simha is said to have received some articles from four Europeans who visited the Ahom capital in 1739. What were these articles ?

The records lying at the Record Rooms of the former Goalpara Estates are invaluable source materials of history ; some of these are on Cooch-Bihar-Mogal relations and on

Assam-Bhutan relations, the former consisting of *farmans*, issued by the Mogal Emperors and their Governors, having intimate contact with the Mogal Subedars at Rangamati, a strategic out-post in respect of the Ahom-Mogal contests for political supremacy. These records, partly surveyed during my tenureship as Secretary of the R. R. S. C. for Assam and as the officer in charge of the compilation of a National Register of Private Records in so far as this State was concerned and partly collected, are yet to be thoroughly examined ; volumes and files of documents must have been lying, uncared for, with some former rulers of the Estates, even after the abolition of the Zamindari system in the said district. The papers, some in Persian, if collected, properly sorted out, deciphered, and the contents examined, ample light is expected to be thrown on the nature of the relations, political or otherwise existing between the countries concerned and or even of the early British period of Assam's history. It should therefore be the first and the formost duties of both D.H.A.S. and the Deptt. of State Archives to work in a spirit of co-operation and unison so as to make a complete survey throughout the District with a view to collecting all the records that may have been lying with the successors of the former Zamindars, for further action at the archival and research level. In this respect the District Administration may come to the help of the surveyors, and then alone better out-put of results would follow.

Modern documents, both public and private, throwing light on political and commercial relations in the main between Assam and Bengal at large we know of, came from the time when the East India Companies, both the English and the French started their activities in Bengal and its neighbourhood. Several issues of the *Calcutta Gazette* and those of *Bengal-Past and Present*, among others, contain details about their activities. Among the earlier traders the name of the Frenchman J. B. Chevalier stands prominent, and he had his establishments at Goalpara. He, as known

from French records, took his voyage up the Brahmaputra and entered even Sylhet (1755). One Mr. Laval served as Chevalier's partner to carry on trade with Assam, though as an Agent of the English (1767). Besides them several others stayed at Goalpara till 1778. Chevalier, because of his disputes with the English, was sent as a prisoner to England (1779) and from there he is said to have addressed letters to Warren Hastings. This Frenchman, in short, has left a very valuable account of Assam. The records also state that Chavelier's agents Mr. Lear, Mr. Laval and Mr. Baillie sent letters to the Ahom rulers for repaying the debt, owed by Assam's merchants. Mr. Hugh Baillie was the English Company's Agent at Rangamati, doing business in salt trade and afterwards the collector of Rangpore (1789).

The said merchants, on non-payment of the dues, demanded even surrender of the Ahom territory as far as Kaliabar in Nowgong, sailed up-to Pandu and refused to withdraw unless the debt was paid. The reigning king Lakshmi Simha through the Barphukan at Gauhati tried to drive them out. There are details on the issue, recorded in an Assamese Chronicle. The merchants eventually returned to Bengal under orders of Warren Hastings, sent through Mr. Purling, the Collector of Rangpore. Glazier's *Report on Rangpoor* contains useful information on the subject. The main purpose of the mission had been to obtain permission for free trading with Assam, and expansion of commercial activities. This has a bearing as well on the future political relations, and therefore other records on the said subject as well as on the activities of the French traders may be searched for at the archives of Pondicherry, Chandannagar, Paris and London.

Reports appearing in the Calcutta Gazette (1784-88) throw ample light on commercial relations between the *E.I.C.* and Assam. Captain Welsh did establish it on a permanent basis in 1792-93, who, under orders of the Governor General, gathered information on this land and her people : (J. Johnstone, *Captain Welsh's Expedition to*

Assam, 1912 ; *Hand-book to the Records of the Government of India, 62)*. The treaty relations, made between Welsh and the Ahom ruler Gaurinath Simha are not said to have been scrupulously observed by the Ahom ruler, as commented upon later on by David Scott. However, besides Welsh's accounts, J. P. Wade's *Historical Account* and the *Geographical Sketch of Assam*, since published, are two pioneer works, which require fresh examination in the light of other available sources A valuable document (Pol. Con. 24 Feb. 1794, Vol. 16) is found to have made a reference to an agreement made by the *E.I.C.* with Gaurinath Simha, for defraying the expenses of the Company's troops, stationed in Assam after suppressing the Moamaria revolts. It is not known whether this document in original is available at the National Archives of India, or was obtained from the India Office Library, London. A copy of the document is, however, available at the D.H.A.S.

The activities of the Company's troops some of whom were known as *barkandazes*, after the establishment of the trade relations, in the interior of Assam and even at Gauhati, which more often than not assumed the political colour of exerting influence on lccal administration during the last quarter of the 18th and the beginning of the 19th century A.D., though known in somè details from reports and despatches, are still subjects of enquiry, as seriousness on the excesses, committed by them, is found recorded in a contemporary Assamese chronicle, compiled by Srinath Duara Barua in 1803. Glazier reports on the atrocities committed by Danial Rauch in particular for which he had to loose his life at Gauhati. But, what for were these excesses committed by the Company's personnel, civil or military, if not with an ulterior design, selfish or otherwise ? The answer is required to be given by an investigator on the line.

Volumes of the *Asiatic Researches*, the precursor of the *J.A.S.B.* Calcutta, contain very useful information on Assam's history and culture of the 18th and early 19th

century A. D., and should we not try to procure all those where in articles and reports on the relevant topics do occur? Like the several issues of the *J.A.S.B.* published from both Calcutta and Bombay, those of the *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* including those of the *Royal Anthoropological Journal* and *Geographical Journal*, London. *Research and Progress*, Viena, the *Anthrophos*, Germany, to mention a few, are of prime importance for the articles these contain on Assam and her neighbouring Tribes and people. We should try to procure the relevant copies for our benefit.

Among the historical works, written by some pioneers on the subject, which may be used by the researchers almost as primary sources even now, mention may be made of B. Hamilton's Desultory *Notice of Assam* (1807-14) appended to his *Survey of Rungpoor*. His *Account of Assam*, since published, covers almost all aspects of the prevailing condition in the land. M. Martin's *History, Antiquities, etc. of India* contains not all the details of Hamilton's work, whose original manuscript has been preserved in the *India office Library*, London. Besides this, another manuscript in original by the same writer : *General View of the History and Manners of Kāmarūpa* has been preserved in the said *India Office*. A copy of the same is now available at the D.H.A.S. The researchers may be interested to know that Hamilton's full *Survey Report* appeared in a series of issues of the *J.B.O.R.S.*

Many reports on the Burmese invasions of Assam, along with their aftermath and the intentions of both the British and the Burmese authorities, underlying the whole episode leading to the treaty of Yandaboo (1826), may be examined afresh with profit by those interested in Anglo-Burmese relations. H.H. Wilson's *Account of Assam* (1827), which includes also despatches from Mr. A. Cambal, a British signatory to the said treaty, and records left by Pemberton, Cox, Fisher, Bayfield, Phayre, Symes etc., throw light on the conditions of Assam before the said invasions.

Pemberton's *Report on the North East Frontier of British India* (1835) reprinted by the D.H.A.S., is but a supplement to that of Wilson. Col. White's *Political History of the Extraordinary Events*, etc. is another document of first rate importance. Mr. Robertson wrote another account *viz. Political Incidents of the first Burmese War* (1853), and the records left by him and by the widely known David Scott can be used with profit by those working on the lines. F. Jenkin's *Diary and Notes* (1837-41) on Assam and his *Selection of Papers*, etc. (1842) are also valued documents of the period. A contemporary of Jenkins, W. Robinson's *Descriptive Account of Assam* (1845) together with his numerous articles appearing in several issues of the *J.A.S.B.* has remained till this day as a historical work par-excellence, and many researchers have been benefited by his contributions. There are and may be some observations made and conclusion arrived at by him, requiring fresh examination, and comparison with the data given in Hunter's *Statistical Accounts of Assam*. We need not refer to the administrative and other details of rare historical value, left by A. J. M. Mills in his *Report on the Province of Assam*, which even today may be considered as a primary work for further investigations into the political and cultural life of the people of Assam since 1826 to the date of its publication in 1854.

We are yet to examine the archival materials from Burma on Assam-Burma relations. Mr. Cox's *Burmese Empire*, C. E. Harvey's *History of Burma*, the noted *Glass Palace Chronicles*, *Burma Gazetteers* and those of the Shan States should be carefully examined for finding out clues to the relations existing between the two and with other regions perior to the Burmese invasions. Some of them may be procured and some others searched for with a view to their collection if possible, and preservation at our Archival Repository.

The District Records, including the published ones, the *Gazetteers of Assam* and those from the neighbouring regions,

the *Census Reports* and old *Historical and Survey Maps* are or may be taken as primary source materials of history. The Gazetteers are being revised ; some of the *Census Reports*, including those of 1872 and 1881 require to be urgently reprinted ; and in bringing out the further editions of the said Reports, care should be taken to draw only those materials from the older ones e.g. those of 1891, 1921 and 1931, containing otherwise very useful information on the periods concerned, which may have their relevance to the present day conditions of the people and the State. There are information, tables and articles appended to them, which require re-examination and revision in the context of the present political set-up of the country, social reaction and sociological interaction taking place among the inhabitants of the plains and the hills alike.

It need not be emphasised that A. Firminger's *District Records of Sylhet and Rungpoor* are valuable documents on Assam's relations with the *E. I. C.* Those of Rangpore in particular are adequately informatory. Writing in *Calcutta Review* (Vol. 54) *Bengal Mofussil Records*, Mr. Lethbridge hinted at the importance of the Rangpore Collectorate records bearing on the Company's relations with Assam, Cooch-Bihar and Bhutan since 1781.

He examined the records of Chittagong and Dinajpur along with those of Rangpore (1908-09), and some of them are available in print. Those of the districts of Assam are yet to be collected and examined. Mr. Firminger made an observation on the availability of the district records of importance : (I. H. R. C. : *Bengal and Bihar District Records, Vol. III*). Among others, information on Sylhet records appear in Hunter's *Thackary in India* ; Bradely-Birt's *Sylhet Thackary* ; and Lindsay's *Lives of the Lindsays*. Both Thackary and Lindsay were the District Collectors of Sylhet from 1772. More important records from Sylhet of modern times, I am afraid, have been lost with the political changes taking place in the region even before 1947.

Archival materials shall have to be searched for in Cachar, Manipur, Tripura, and even Chittagong, Mymensing and Dacca, within Bangladesh now with which regions Assam had intimate contact through diplomatic and cultural missions for centuries. I came across valuable documents in the Record Room of the State Archives of Cooch Bihar including a large number of Assamese manuscripts, now preserved in the State Library and a few manuscripts and coins in the Library of the Bangiya Sahitya Parisad Branch Office there. It is not known whether thorough search has been or was made for records at the district head-quarters of Rajshahi, Rangpore, Dinajpur and Jalpaiguri, the regions holding very close historical contact with Goalpara and other areas of Assam during both the pre-British and British days. The Rajasthan archives at Bikaner must have preserved some documents on Assam. I myself collected copies of a few *farmans* of Aurangzeb, sent to Mir Jumla in his invasion of Assam, when the office was at Jaipur. The *Puthikhana* of the Maharaja has still preserved in a very good condition some rare Assamese manuscripts, dating from the time of the Ahom ruler Rudra Simha (1696-1714). There are others in the Asiatic Society Library, Calcutta and the most valuable ones, including the profusely and most elegantly illustrated *Dharmapurāṇa* (18th century) have been preserved in the British Museum. Can we not take steps for or just make a beginning in bringing to us at least this manuscript and make available printed copies in original colours to the lovers of art and literature, in which case, I am confident, Assam and India would earn more reputaion than in placing at the hands of the Indians and the oriental investigators from abroad the *Hastividyārṇava*, a work in which one finds the blending of both art and science in equal dimensions. Besides its aesthetic value, the *Dharmapurāṇa's* Assamese characters themselves, as I noticed, are calligraphic, and Kavichandra Dvija, the writer, became, as it were, the painter, if he was not really so.

In conclusion, I would only emphasise that, the records

of all nature, having both national and local or regional importance lying at the State and District archives, those in private custodies, not excluding, ascribable to different periods of history, including the pre-Mutiny and pre-Independence documents, should be brought to light and the useful ones printed for the benefit of scholars and administrators alike. The records should be sorted out, if not already done, first, then classified, the essential ones preserved for examination and further action, and those considered unimportant handed over to learned Societies. But, who would involve himself in this strenuous processes of venture of sorting out, classifying and, if necessary, of weeding out the unuseful ones. Making transcripts of the worn-out records is also there. Then again, what is or may be considered unuseful today, may come out to be useful to-morrow. A band of personnel with archival training and adequate knowledge of history shall have to be entrusted with the task of ransacking the documents at the district and sub-divisional level, including the Collectorate, the Municipal and former Local Board Record Rooms and at the Library of the Legislative Assembly, and another batch be sent for discovering and collecting those from private custodies where in even now there lie many Reports and Diaries, and collecting chronicles of first rate historical and administrative value. Was not the practice of record-keeping, either through royal patronage or private efforts usual with Assam ? As Grierson, the linguist confirms : "In no department, have they (Assamese) been more successful than in a branch of study in which India is as a rule curiously deficient—According to the customs of the country a knowledge of the *Burañjis* (historical chronicles) was an indispensable qualification to an Assamese gentleman ; and every family of distinction as well as the Government and public offices kept the minuest records of contemporary events : (*L S I*, V.I.P. 39)

Where the Agencies of State Archives fail, the National Archives of India comes to their asststance, and the Records Commission and the historians in general would as well

render all possible help in both record keeping and research projects, undertaken here, which would also widen their own horizon of knowledge. The National Archives may be pleased at least to send us copies of the extant records on Assam, lying there, including photo-stat copies of the most valuabie ones, A few schemes, the scholars may be aware of, have in there way here, and the nature of our compilation of volumes on *Comprehensive History* and also of *Political Hictory of Assam* would show the extent to which we have been able to search for, investigate into and make use of the materials, both published and unpublished, including the hither-to unknown ones. Let me not make my comments on the volumes of the *Political History of Assam*, already brought out by the Government of Assam and those of the *Comprehensive History of Assam*, brought out by the Publication Board, Assam. It is for the researchers to examine the contents and to find out as to what extent the volumes are based on the original source materials. We are yet to search for materials on political History that may be lying in private custodies as well as in other quarters so that we may interpret fully the events taking place in the country.

It is gratifying to note that the *I H.R.C.*, nay the Govt. of India, has already shown their genuine interest in the preservation of State Archives and records of national importance through different Agencies under different schemes, sponsored and financed at least partly by them. We may suggest that while the private records should be allowed to be kept at the Department of Historical and Antiquarian Studies in Assam, Gauhati, the public ones may be housed in the Department of State Archives, and the old manuscripts and inscriptions be transferred to the Department of Historical and Antiquarian Studies in Assam, Gauhati, for better preservation and use by researchers and historians.

ON NUMISMATIC EVIDENCE (PRE-ĀHOM)

While we have enough evidence on the minting and circulation of coins in ancient India by the varied ruling families under the nomenclature of the Punch-marked, Bactrian, Indo-Greek, Indo-Parthian, Kuṣāṇa, Western Satarap, Sassanian, Indo-Sassanian, Gupta and post-Gupta coins in different variety and metal, we have had no or little specimens from ancient Assam or Prāgjyotiṣa—Kāmarūpa. Prevalence of *cowries* as medium of exchange and for other purposes was there as in different parts of India and their use continued for centuries even after the large scale minting of coins. This had resulted in the absence of adequate number of coins, so essential for historical research, as legends thereon with different script and vocabularies and with dates bear testimony to our knowledge of palaeographic, linguistic and politico-cultural life-style and conditions of the people at large.

As regards the use of *cowries* in ancient Assam instead of the coins we have evidence from the *Harṣacarita* of Bāṇabhaṭṭa which states that Bhāskaravarman of Kāmarūpa (early 7th century) sent to Harṣavardhana of Kanauj along with the presents "heaps of black and white cowries." The Tezpur rock edict of Harjjaravarman (9th century) refers to the use of this material as fines, meant for the law-breakers and the culprits, which means that *cowries* were in wide circulation. But, what is about the minting and circulation of coins ? The earliest reference to a silver coin of the type called *Gaulikam* is found mentioned in the *Arthaśāstra* from eastern India. The exact find-spot is not there. Evidently the term stands for the *Gauda* type. In the list of coin types so far found from Bengal during the pre-Jayanāge-Śaśānka period (7th century), the said type does not occur, and histo-

rically before Śaśānka no part of Bengal was known as Gauḍa except Vanga. We have evidence of the occupation of the parts of Bengal including Vanga by the rulers of the Varman family of Kāmarūpa even before the period of Bhāskaravarman and thereafter under Bhūtivarman (6th century) and Harṣadeva (Varman) (8th century), if not earlier. It is possible therefore that the coin type mentioned above was minted by an early Kāmarūpa ruler of the time of Naraka-Bhagadatta. The gold coin *Kaltis* of the *Periplus* (1st century A. D), which, according to Benfey, is associated with the Kalitās, proves that these people as early rulers of Kāmarūpa minted coins in their name.

That minting of coins, had been in vogue from very ancient times having a long history and tradition of its own, is proved by the discovery of a large number of the same, issued by the Kachari (silver), Jaintia (silver and bronze), Koch (silver), not to speak of the Ahom ruling families (gold and silver) in varied denominations, the successors of the Varman—Pāla families. But then, it is strange that the emperor of Eastern India, the illustrious Bhāskaravarman, the conqueor of Śaśānka of Gauḍa, the ally of Harṣa of Kanauj, who established his victorious camp at Karṇasuvarṇa (Śaśānka's capital), proved by his Nidhanpur *śāsana*, did not issue coins in his name. We have so far found no evidence for it. In this connection I may make a reference to the discovery of a large number of gold (debased) coins of the archery type, as we find among those from the ruling Gupta family, from Paglatek (Goalpara). The legends there on are worn out beyond recognition. I could read the letter *bha* in mixed Brāhmī-Devanāgarī script which may prove that those were minted by Bhūtivarman of the 6th century. Sometime back from a newspaper report we have the discovery of a silver coin from Kawaimari (Nagaon district). I have not seen the coin mysslf. So I am not sure about the ruler who minted it. Nor do we know where the coin has been preserved.

I came across and examined a few silver coins with the initial letters *Ha* (Harjjaravarman) and *Va* (Vanamāla) of the 9th century A.D , discovered from Tezpur area, these being in Brāhmī-Devanāgārī and old Assamese mixed script, specimens of which are found in their inscriptions, Though the dates are not there, the discovery is very significant.† Newspaper report of 23 1. 95. (*Assam Tribune*) refers to the discovery of a copper coin, assigned to the 9th century, from the said area. The exact find-spot is not given. It is termed a rare find, which is not. The report goes that one Mr. S. K. Bose noticed the initial letter *Ta* and said that the full name of Tyāgasimha was inscribed on the top of the coin. Dr. B. N. Mukherjee read the legend as *Tyasia*, meaning Tyāgasimha with the remark that the script is Brāhmī and the diatect Kāmarūpī Prākrit. The coin cannot be ascribed to the 9th century, if it is of the said ruler, who being the 21st and the last ruler of the family, was succeeded by Brahmapāla (Bargaon CP of Ratanpāla verse 10, whose accepted dates are A.D, 990-1010, and the latter being the immediale successor of Brahmapāla. Nor is the legend on the coin is in pure Brāhmī, the dialect being Kāmarūpī Prākrit. I have not seen the coin myself. From one or a few letters we cannot come to a conclusion. On the basis of the three inscriptions of Balavarman III, the predecessor of Tyāgasimha and other contemporary records, one may hold that the script is in mixed Devanāgarī and old Assamese script, the language being Sanskrit. punctuated by old Assamese specimens and a few Kāmarūpī Prākrit forms. The permanent seat of power (*rājadhānī*) of the so-called *Mleccha* dynasty is also questionable. I have written enough of it elsewhere, whieh needs no repetition here.

It would be of significance to state here that the Śilimpur stone slab inscription of the Brāhmaṇa Prakāśa records that the said Brāhmaṇa did not accept 900 gold coins, being a

† It is reported that bronze coins, numbering 168, ascribable to the 9th century have been deposited in the ASM from Bargaon (Kamrup). I have not as yet examined them.

tulāpuruṣā gift, made by the Kāmarūpa ruler Jayapāla (early 12th century), including a grant of land yielding an income of 1,000 gold coins. No coin of the ruler has been discovered as yet. The existence of a gold temple at North Guwahati during the time of Bukhtiyar Khiliji's invasion (A.D. 1205-6) and a copper temple at the Sadiya region is testified by the Persian-Paurāṇic evidence respectively. We have innumerable references to the working in gold, silver and copper mines in the early times. Even so, it cannot be explained why the rulers did not mint coins in abundance, and why we have only a few extant coins of gold, silver and copper. We are to wait for the day when more and more such coins come to light so as to help us in our study of numismatics that wouid throw a flood of light on our dark period of history and culture, as legends there on contain materials of far-reaching importance. Incidents that occurred in regard to the Paglatek hoard of gold coins should not be repeated by all concerned and old coins from our temples and *devālayas* should not be misused but deposited in the ASM, Guwahati for preservation.*

* Published in North East Times (Guwahati), 18th, Feb., 1995.

A HOARD OF SILVER COINS FROM HAFLONG*

A hoard of silver coins were collected recently from Haflong, which have since been examined and barring a few, I have found the script therein illegible. The coins are of the Kachari rulers ruling from Maibang, which, together with another commemorative one, are very useful for historical studies and research, as the extant Kachari-Jaintia-Ahom chronicles have so far presented scrappy and sometimes confusing information on the history of what was at time a mighty, flourishing and extensive kingdom in Assam, wrestling not only with the Jaintias, the Koches and the Ahoms, but also with the Muslim incursions. It is expected that a flood of light will be thrown on the contemporary history of the land by the said numismatic evidence.

But, only a few of the said coins (Rupee, weighing approximately ten grams ; half a rupee, four and quarter rupee two grams) are dated, and hence is our difficulty in assigning particular regnal years to the individual rulers. It is to be noted that like other ruling families of Assam, including the Ahoms, Kachari chronology is uncertain, and their contemporaneity does not help much in view of the fact that the dates given in the chronicles are found to have greatly differed. Even Kachari genealogy, as given in the chronicles, and by the modern writers on the subject, is not free from defects and we shall try to reconcile the discrepancies in the following pages.

From the legends in the coins it is found that these are of Yaśonārāyana, Indrapratāpanārāyaṇa (some simply Pratāpanārāyaṇa), Naranārāyaṇa and Darpa-Bhīmanārāyaṇa. Nine of them (rupee-one ; half a rupee seven ; quarter rupee one

* Reprint from the *Journal of the Assam Research Society*, XIV, 1978.

are in the name of Yaśonārāyana. The rupee coin is dated *Śaka* 1505 (AD 1583) with the legends on the obverse : *Śrī Śrī Yaśonārāyaṇa-bhūpālasya śāke* 1505 : reverse : *Hara-Gaurī caraṇa parāyaṇa-madhukara-madhuvrata*. The legends in his other coins are almost similar with the title Bhūpa or Deva. The commemorative half a rupee coin, weighing about ten grams is in the characters quite akin to those in the Ahom coins. It is of one Amaramāṇikya, dated *śaka* 1503. The legends on the obverse are : *śubha-vijayī-Śrī Śrī jutāmaramāṇikya Deva-dhāi Rovati Devī* : reverse : engraving of the Ahom royal insignia with a *Vijayastambha* (standard of victory) planted thereupon. The coin was definitely minted in the Ahom capital in the name of the Kachari ruler and his regent or consort, who was possibly an Ahom princess, after the defeat and loss of a portion of the Ahom territory from the hands of the reigning Ahom ruler Sukhāmphā (Khorā rāja), who ruled between 1552-1611. Amaramāṇikya, on chronological ground, is to be identified with Yaśonārāyaṇa, as *māṇikya* was the original epithet or surname of the ruling family. Yaśonārāyaṇa took revenge adequately of the Kachari defeat in the hands of the Ahom ruler Suhungmung about a century earlier. The full significance of the historical fact, revealed by the coin in question, will be evident from a detailed treatment of the period of the said Kachari ruler.

Twentyseven coins (rupee, one ; half a rupee, twenty four ; and quarter rupee, two) are in the name of Indrapratāpnārāyaṇa. The rupee coin is dated *śaka* 1524 with legends on the obverse : *Śrī Śrījutendrapratāpanārāyaṇa-deva-vijapanta* (*vijayaka*) ; reverse *Hari-carana-kamala-madhukarasya-śaka* 1594 (A.D. 1672). Of them, two omit the prefix *Indra* and a few are with the legends *Hara-Gaurī-caraṇa-parāyaṇa* (*sya*).

Eight coins (rupee, two ; half a rupee, five ; and quarter rupee, one) are in the name of Naranārāyaṇa, Both the rupee coins are dated, though the figures in both are illegible. One of them is with the legends in obverse : *Śrī Śrījuta-*

Naranārāyaṇa-deva-bhūpālasya ; reverse : *Śrī Śrī Hara-Gaurī-caraṇa parāyaṇasya śāke* 1536 (?) : and on the obverse of the other coin : *Śrī Śrī-mān-naranārāyaṇa bhūpālasya-śāke* 1537 (?) ; reverse *Śrī Śrī Śiva-carana-kamala-madhu-karasya** The legends in his other coins are almost similar.

Sixteen coins are in the name of Darpa-Bhīmanārayaṇa, of which twelve are half rupee and four quarter rupee. The legends on the obverse are : *Śrī Śrījuta-Darpa-Bhīma-nārāyaṇa* ; reverse ; *Śrī Śrī Hara-Gaurī-caraṇa-parāyaṇa (sya)*. Three half rupee coins are with the full legends of *Śrī Śrī Juta-Darpa-Bhīmanārāyaṇa Śrī Śrī(nānā)—guṇavanta-bhūloke* ; and *Śrī Śrī Hara-Grurī-caraṇa-parāyaṇasyāti—Śrīmanta-bhūpa* on the obverse and on the reverse respectively. The identification of Darpa-Bhīma is difficult, as his coins are undated. While in the chronicles there is a ruler of the name of Bīradarpa, who followed Indrabala, we have here Darpa-Bhīma, and there was another ruler with the name of Bhīmabala, who followed Naranārāyaṇa, the successor of Yaśonārāyaṇa. Bhīmabala and Bīradarpa were equally powerful rulers. Then again, the coins in the name of Indrapratāpa and also of Pratāpa may at the first sight be identified with those of Indranārāyaṇa who followed Bhīma-bala or with Indrabala who followed Indranārāyana in the Kachari chronicles, but, as we have dated coins of Yaśo-nārāyaṇa, *śaka* 1505 (A. D. 1583) who was the contemporary of Sukhāmphā (A. D 1552-1611) and younger contemporary of Pratāp Simha, the Ahom rulers, while both Indranārā-yaṇa and Indrabala were the later contemporary of Pratāpa Simha, whose last date was A. D. 1649, and as we have the date of the invasion of the Kachari kingdom during Yaśonārāyaṇa's reign in *śaka* 1526 or (1537 according to some) the coins of Indrapratāpa are to be identified with those of Yaśonārāyaṇa. Darpa-Bhīma is to be identified

* If the date of this coin is *Śaka* 1477, it may be ascribed to the Koch ruler of the same time. This is more likely as the legends here in correspond to those found in those of the said Koch ruler, dated *Śaka* 1477.

with Bhīmabala and not with Bīradarpa on chronological grounds as well as on their contemporaneity with the Ahom rulers. The identification of the rulers in question will be easy also on the examination of their detailed historical events in order of chronological sequence from the time of the first establishment of the Kacharis as a political power.

What is of utmost significance is the type of the characters and the expressions occurring in the said coins, which together with the diplomatic letters exchanged through Katakis between the Ahoms and the Kachari-Jaintiā ruling families in particular, as given in the Ahom, Kachari and Jaintia chronicles, for centuries, would give us an adequate idea about the position of the parent language and literature of Assam, including the evolution of the Assamese alphabets. The oldest coins in the series are those of Yaśonārāyaṇa who flourished during the last quarter of the sixteen and the first two quarters of the seventeenth century and the script used therein is purely Assamese, though some of the letters like *śa*, *ṇa* and *bha* betray North Indian Brāhmī types, found in the inscriptions of the later Śālastambha and Pāla ruling families of Assam. There are letters common to those found in the Kanai-varaśī Rock Inscription (*śaka* 1127) and Gachtal Stone Pillar inscription (*śaka* 1284). The letter *ra* is found cut in the middle by a line as in modern Assamese. The characters in short indicate that these were evolved gradually from those found in the pre-Ahom epigraphs of Assam, slightly different from those, used in the Ahom coins and inscriptions and as found in the commemorative coin, dated *śaka* 1503, already referred to. The characters in the coins of Indrapratāpa, Nararnārāyaṇa and Darpa-Bhīma are almost akin to the modern Assamese alphabets like *ka*, *ma*, *ya*, *ra*, *la*, *ha* etc. These, together with the characters, used in the coins of all the ruling families of Assam, including those of the Ahom, the Jaintia and the Koch rulers, bear eloquent testimony to the historical fact that common Assamese script, developed from that found in the early inscriptions starting from at least the eighth century A. D.

was used for centuries throughout the length and breadth of the geographical limit of undivided Assam, including Manipur and Tripura in the south, present Arunachal in the north and Koch Behar in the west, if not beyond that region. So were its vocabularies, language and literature, the only one in Eastern India excepting perhaps the Tai literature to some extent. The language used in the said coins is Sanskrit prose, though not entirely correct, and there are sprinklings of Assamese expressions, as in the commemorative coin.

Long before the time of Yaśonārāyaṇa the rulers starting from Varāhī Kachari monarch Mahāmāṇikya were great patrons of Assamese language and literature and culture as well as of our sacred literature, Sanskrit. While the stone inscription from Lanka in Nowgong in Sanskrit, dated *śaka* 1274 (A. D. 1352) with the images of Varāha and what looks like an ass or a lion engraved at the bottom, by which land in Davāka and a temple dedicated to Viṣṇu was donated, shows the king's patronage of Aryan culture, the pillar inscription from Gachtal, dated *śaka* 1284 (A.D. 1362), showing very good specimens of Assamese prose literature in old Kāmarūpī speech, also proving that the language used in the works of the Vaisnava preachers of the fifteenth-sixteenth century A.D. was but a development from the former, and not so-called *Brajabuli*, is indicative of the fact that in the enrichment of our prose literature the Kachari rulers like the Ahom-Koch ruling families and people in common had the conspicuous part to play, and they were but Assamese rulers like Bhāskaravarman, Suhungmung, Naranārāyaṇa and Rudra Simha, to mention a few, though they founded different dynasties at different times and at different places of Assam just like the Hindu families of India. For centuries therefore starting from the twelfth to the twentieth century Assamese was used by the said ruling families for official purpose, the subjects as well speaking the same at least for inter-state and inter-racial socio-economic dealings, and the script used was also the old Assamese

script, notwithstanding the fact that they belonged to different racial stocks having dialectical differences, but merging with the broad current of composite Assamese society. In fact, the common Assamese language, literature and other aspects of Assamese culture, paved the way for the emergence of a common cultural plateform, engulfing and uniting both the plain and hill men into one nation, which we find today a bit different, caused in the main by the so-called patriots of Assam and the framers of the Indian Constitution, under which condition we have been forced to revert to the period of the 14th century Assam. It is high time that they grasp the lessons from history and take the initiative of healing the wounds of separation, both physical and sentimental.

Was he not the same Kachari monarch of versatility Mahāmāṇikya of the fourteenth century under whose sagacious patronage Mādhava Kandalī of erudition produced the *Rāmāyaṇa* in Assamese verses, probably the first of its kind in North Indian provincial languages and thereby became the pioneer in the domain of Assamese poetical works. This Mahāmāṇikya did, because Assamese was his own language and by both tradition and birth he was truly an Assamese ruler, though of the original Varāhī pedigree. This illustrious ruler of Assam was not the solitary figure in this aspect, and this patronage of Assamese literature and culture was continued till the end of the Kachari rule in the nineteenth century. Mention in this connection may be made of the Kachari ruler Tāmradhvaja's queen Chandraprabhā, contemporary of the Ahom ruler Rudra Simha, under whose orders the courtpoet, Bhūvaneśvar Bāchaspati rendered into Assamese the *Nāradīya kathāmrita*. Centuries of close contact between the Assamese language and Kachari dialects has produced vocabularies, which like many elements in Assamese life and conditions are and should be considered as common heritage, embeded in the very vitality of the broad Assamese society of India. As we go deep into these problems, inseparable becomes the link between us,

and before we act differently, these vital aspects be given the consideration they deserve. Both tradition and history have taught us this lesson, and we are to act accordingly.

The Kacharis started taking Assamese names and adopting Assamese Hindu culture long before they shifted their capital to Dimapur and Maibang, the ruins of which together with those of Kasomari, Jamuguri, and those lying between the rivers Dayang and Dhansiri in particular, of Deopani and the outlying regions in Sivsagar and in parts of the Kapili-Jamuna Valley in Nowgong, bear witness to their zeal for the creation of the works of art and architecture of a permanent nature, depicting in certain spheres a synthesis between the Hindu and Kachari cultural patterns caused by cultural inter-action, though the rulers themselves were patrons of Hari-Hara and Hara-Gaurī or Śiva-Viṣṇu as shown by their coins. This aspect and the extent of the Kachari expansion, political or otherwise will be evident from the detailed treatment of their history since the foundation of their principality, and as they came into contact with the contemporary powers.

Both traditions and archaeological evidence show that the Kacharis were originally known as the Varāhīs, a name derived from their royal insignia, the *Varāha*, and the rulers adopted the surname phā and māṇikya (derived from their progenitor Māṇik) and subsequently Nārāyaṇa starting from Madan, ever since the royal family established itself at Nowgong and Cachar, it not earlier.

We have, however, different accounts of the origin and foundation of what are known as the Kachari families of Sadiya and Heḍamba or Cachar, which read together, yield that the same Varāhī-Kachari kingdom, originally established in the Sadiya region, was, with the foundation of the Chutiya principality and the coming of the Ahoms, shifted from place to place till during the time of at least Mahāmāṇikya, the permanent capital was established at Dimapur though the original eastern capital at Lakhindrapur on the Dikhow was not abandoned. It is rightly held that "the Barahi

kings were ruling over the whole of the southern bank of the Brahmaputra with their capital at Sonapur, some where near Sadiya". But Sonapur is to be located on the south bank of the Brahmaputra. It is again held that their capital was within the Sibsagar division about the position now occupied by Banpherā, Sonari, Barahi and other tea estates. As we shall show, the capital for a long time even after Ahom expansion was at Lakhindrapur between the rivers Disang and Dikhow and were within its jurisdiction included Mahang and Dergaon before the Kachari movement to the plains of Nowgong and the hills and plains of Mikir Hills and Cachar took place.

According to their chronicles, the Kacharis first migrated from the region of Kāmarūpa to the region about Sadiya during the last quarter of the 12th and the beginning of the 13th century, and their original kingdom was "bounded by Sadiya on the east, the river Dikhow on the west, the south bank of the river Dihing on the north and Kenduguri on the Dilih on the south". In Kāmarūpa proper they undoubtedly mixed up with the other people and aspired after their own political status. Māṇik, the earliest ruler of the Sadiya Section which included also the Sonowal Kacharis, is to be identified with one Birhas of the Hedambial section and Mukuṭa, the son-in-law of the former with Bichārpatiphā, the son-in-law of the latter who extended the Kingdom to Mahang. Bichārpati is identical with Thukumtha (Phā) of the Ahom chronicles and not with Thamithuma said to have been the senapati of the Varāhī-Marāṇ and to have been subjugated by Cukāphā in the *śaka* 1197 in Changtak and who had to conclude peace with the Ahom chieftain by offering him four daughters. The Sonowal section had also a part to play in the foundation of the Kachari dynasty.

The family was dislodged from Sadiya by the second ruler of the Chutiya family Gaurīcārāyaṇa (Ratnapāla) by *śaka* 1146 (A.D. 1224), whose original seat of power was on the Soṇāgiri on the bank of the river Subansiri. Bichārpati therefore shifted his seat of power to the south bank, to the

Mahang region where the Varāhīs were met by Cukāphā in *śaka* 1164 (A.D. 1242), who established his capital at Caraideo in A.D. 1253, evidently after playing tricks with the Moran Chief Badaucā and the Varāhī Chief Thukumphā or Bichārpatiphā, and it is possible that the Varāhīs were driven from Mahang to the neighbouring hills. Cukāphā's son Cuteophā (A.D. 1268-81) is said to have taken possession of the land lying between Namchang and Dikhow from the Kaçharis without any war. The third Kachari ruler Vikramāditya, however, revived their lost prestige by conquering lands extending to Namdang and Barhat. He made a gold image of Durgā, constructed a temple at Sonapur. Another gold image of Baneswar was made by him and he constructed also a temple at Banpur. He built as well a new capital town called Lakhindrapur where his son Mahāmāṇikyaphā was placed. On Vikramāditya's death. Mahāmaṇi placed his son Maṇiphā at Lakhindrapur and he himself went to Pāt-Hḍamba and started ruling from there. At Dimapur Mahāmaṇi was followed by Lāḍphā, and on Maṇiphā's death, Lāḍphā placed Khoiāphā at Lakhindrapur. On Lāḍphā's death, Khoiā placed Dersongphā at Dimapur. Sasemphā of one account is to be identified with Khoiāphā, who was the last ruler of their eastern capital. According to the Kachari chronicles, Dersongphā's successors were Madan or Nirbhayanārāyaṇa, Durlavanārāyaṇa, Meghanārāyaṇa, Yaśonārāyaṇa, Naranārāyṇa, Bhīmabala, Indranārāyaṇa, Indrabala and Bīradarpa, all ruling from Maibang.

As regards the struggle for power between the Kacharis and the Ahom rulers, the first encounter took place during Cukāphā's time, already referred to, and as Bichārpati was the contemporary of Cukāphā and the younger contemporary of Cuteophā, Vikramāditya was of Cubinphā (A.D. 1281-93) and Cukhramphā (A.D. 1293-1332), and Mahāmāṇikya was the contemporary of Cukhāmphā and Cutuphā (A.D. 1332-76), who reestablished the fortunes of the family by the Kachari exapnsion to the westward and southern directions. It was again during the time of Maṇiphā of Lakhindrapur

and Lāḍphā of Dimapur that the land of the Kacharis lying to the east of Dikhow was again conquerred by the Kacharis by A.D. 1490 from the contemporary Ahom ruler Cuhānphā. But, as an Ahom princess was given in marriage to the Kachari ruler, the land up to Marangi was handed over to the Ahoms. According to another account, during Cuhānphā's reign the Kacharis attacked the Ahoms in the Tangchu Naga region, defeated them, but peace was concluded by the Ahoms by sending presents to the Kocharis. According to H. R. Dhekial Phukan, in *śaka* 1411 the Ahoms under the said ruler fought with the Kacharis and their king made peace by offering the hand of his daughter Langji to the Ahom ruler and the land upto Marangi was given over to the Ahoms. However, Kachari hold over the region about Lakhindrapur during Khorāphā's reign and Kachari expansion in the further west including Dergaon and parts of Nowgong at a time when Dersong was on the Kachari throne during the time of the Ahom ruler Cupimphā (A.D. 1493-97) continued unabated. It was not till the time of Suhungmung (A.D. 1497-1539) that the Ahoms pushed back the Kacharis to Namdang and to further west and south. It is stated that the Dihingia Raja drove the Kacharis first to the south of Dikhow, and Dersong remained in Silpukhuri; they were again driven to Gabharu hills, then to Dergaon which place being invaded by a Kachari chief Imung, was repulsed by the Ahoms and in the encounter Dersa, the brother of Dersongphā was killed. Even so for about two hundred years or so (A.D. 1300-1500) the river Dikhow with varying fortunes remained as the boundary between the two warring political powers or till the time when the mighty Ahom ruler after the conquest of the Chutia territory launched a series of attacks on the Kacharis and in the process the southern capital of the Kacharis, Dimapur itself fell into his hands. But even after this conquest the Kachari kingdom included the Kalang-Yamuna valley, and in the south west it was continuous with the land of Tripura, over which a branch of the family was ruling for centuries. It is significant that two Assamese chroniclers, Śukreśwar and

Bāṇeśwar, evidently from the Kachari kingdom, compiled the *Tripurā Rājamālā.*

We have detailed account of the prolonged Ahom-Kachari conflit during the time of Khunkhorā or Khoṛāphā and Dersongphā. The event was almost synchronous with the preparation for wars against the rulers or Kamatā and the Ahoms, as also against the Kachari kingdom due to Susudhi (Garaṃā Kuñwarī), first married to a Kamatā ruler, taking shelter under Dersong, who eventually took her as his consort, led by the Muslim army under Turbak. Turbak was killed in the meantime in *śaka* 1454 (A.D. 1532) by the Ahom forces under Kancheng and Tankham, and the condition of inflicting defeat on the Kacharis was found opportune by Suhungmung. The Ahom invading army under Phraseng-mung was met by the Kacharis on the bank of the Dhansiri and in the terrible encounter Dimapur itself fell, Dersongphā was killed, and Garamā and her son fell into their hands by *śaka* 1448 (A.D. 1526), according to some in 1458) and later on handed over to the Ahom ruler. On request, the Kachari prince Madan along with his mother was released and installed as a ruler with his capital at Maibang, but was made subordinate to the Ahoms, and henceforward the Kacharis lost their sovereign status. He took the name of Nirbhayanārāyaṇa. The same status continued during the time of his successor Durlabhanārāyaṇa. Meghanārāyaṇa tried to revive to some extent the lost glory of the family by conquering Jaintia territory and challenging even Ahom domination during the time of Cuklengmung (A.D. 1539-52) and Khoṛārājā (A.D. 1552-1611) involved as he was in Koch invasions It was during Meghanārāyaṇa's time that fourteen thousand subjects along with a Dimorua chieftain fled from the grip of the Kacharis and sought protection under the Koch ruler Naranārāyaṇa (A D. 1540-84). It is to be stated that Dimorua was a bone of contention between the Kachari-Jaintia rulers on the one hand and the Ahom-Koch rulers on the other and the principality was subordinate to one at one time and to another at other time. Dimorua Raja Pānte-

śwar, brother of Batho, was installed at Dimorua, but his son Cakradhvaja did not show his submission to the Koches for which he was imprisoned for twelve years. Cakradhvaja was followed by Powal, Ratnākar and Prabhākar, and it was at this time that Mukramkhan invaded the Koch kingdom and carried away Parikshit, and Dhanmāṇik of Jaintia invaded Dimorua and captured Prabhākar. Prabhākar's son Mangal came to Kājali and sought protection under the Ahoms during Pratap Simha's reign. These later events therefore are to be assigned to the period of the reign of Meghanārāyaṇa's successor Yaśonārāyaṇa, one of the most powerful and illustrious Kachari ruler after Mahāmāṇikya.

The rise of the Koch ruler Naranārāyaṇa and the invasions of the Ahom kingdom with success led by Chilarai when the Ahom throne was occupied by Khorārājā and of the Kachari-Jaintia kingdom at a time when Meghanārāyaṇa was the Kachari ruler during the seventies of the 16th century were of far-reaching importance in the history of the said contemporary powers. Meghanārāyaṇa had to make peace with the Koches, promising to remain as a tributary State. Chilarai's invasion of Maibang, among other reasons, was due to the oppression of Dimorua, given by Meghanārāyaṇa as its ruler was under the protection of the Koches.

The confused political scene was cleared by Yaśonārāyaṇa who successfully contended against all his neighbours including the Mogal invaders led by one Jamal Khan. Bhīmabala under orders of Yaśonārāyaṇa, occupied as many as eighteen Pargaṇās which were then under the sphere of the Mogal influence. Taking advantage of the decline of the Koch power after Naranārāyaṇa's death leading to the division of their kingdom and of the defeat of the Ahoms by the distant power like the Koch, and in view of the lack of protection on the part of the Ahoms during the time of the Koch invasion of Maibang, Yaśonārāyaṇa waited for an opportunity not only to declare his independence of the Ahoms but also to launch his career of conquest towards the end of

the reign of Khorapājā himself who it appears, found no other alternative than entering into a marriage alliance with the former, and as a proof of his triumph over the Āhoms issued the commemorative coin, dated *śaka* 1503 (A.D. 1581) already referred to, and assumed the traditional title of Amarmāṇikya. According to some scholars he was a Tripura ruler. This is not possible because of the royal insignia on the coin in question. The disastrous defeat of the Ahoms and conquest of the latter's territory is testified by the standard of victory (*Vijaystambha*), depicted on the Ahom royal insignia. This was perhaps preceded by the invasion of the Jaintia kingdom under Dhanamāṇikya, who captured Prabhākar of Dimorua. Dhanamāṇik concluded peace with Yaśonārāyaṇa by offering the hand of his daughter Sandhyā along with presents. According to other accounts Dhanamāṇik gave way his sister Muktā. After the conquest of Jaintia, Yaśonārāyaṇa took the name of Arimardana, and installing Yaśomāṇik on the throne, renamed Jayantipur as Khaspur. Both Dimorua and Jaintia were therefore brougt under the control of Yaśonārāyaṇa.

Yaśonārāyaṇa's first coin, as found in the series, was issued in *śaka* 1505 (A.D. 1583) and as we have identified the Indraprātapa type of coins, including the rupee one, dated *śaka* 1524 (A.D. 1602), we are to hold that he adopted some other titles, evidently after his military achievements.

These military exploits of Yaśonārāyaṇa alarmed Pratāp Simha, who in the meantime became engaged in a long encounter with the Muslim invasions. The same Muslim menace led the Koches under Raghudeva to enter into a matrimonial alliance with the Ahom ruler and led Balinārāyaṇa to seek protection under him. Yaśomānik of Jaintia and Mangal of Dimorua as well showed their submission to Pratāp Simha. In order to free himself from the hands of the Kacharī ruler, Yaśomāṇik played a trick and sent messengers to Pratāp Simha for taking his daughter through the Kachari country, and when demand was made by the Ahom ruler, and on refusal by Yaśonārāyaṇa the

Ahom force invaded the Kachari territory, and though in the first encounter, the Kacharis were defeated, in the second one not only the Ahom forces were defeated at Demera but also that the Ahom prince Sondar Gohain was killed, and Yaśonārāyaṇa immortalised his victory by adopting the title of Indrapratāpa, as shown by his coin, dated *śaka* 1524 (A.D. 1602). According to some, the Ahom defeat is to be assigned to *śaka* 1532 (A.D. 1610), in which case his assumption of the said title had no connection with his triumph over the Ahoms, nor is it possible to fix the beginning of the reign of Pratāp Simha at *śaka* 1524. If the beginning of the reign of the next Kachari ruler is to be placed at *śaka* 1536 (A.D. 1614), we are to hold that Yaśonārāyaṇa ruled between *śaka* 1503-1536 or so.

The issue of a large number of coins by Naranārāyaṇa also shows that he was equally powerful like his father, and ruled between *śaka* 1536-41. His successor was his uncle Bhīmabala, known from numismatic evidence as Darpa-Bhīmanārāyaṇa, who also issued a large number of coins. He had already shown his valour by defeating the Ahom forces during the time of Yaśonārāyaṇa. As the Ahom ruler Pratāp Simha throughout his reign was engaged in Muslim invasions, the Ahoms could not punish the Kacharis and bring them into terms of peace, though exchange of Katakis between the two powers continued throughout the reign of Bhīmabala. The Ahom ruler wanted even to give the hand of an Ahom princess to Bhīmabala, provided the latter recognised the superior status of the former as was done before Meghanārāyaṇa or Yaśonārāyaṇa. In fact a daughter of Charingia Sandikoi was offered to him, but this matrimonial alliance did not desist the Kacharis from continuing their enemical relations with the Ahoms. Immediately afterwards he invaded the Ahom dominion in the valley of the Dhansiri river, which was formerly under the Kacharis and occupied a village called Bhagargaon. As his coins are undated, the period of his reign is not known, but towards the end of the reign of Pratāp Simha, there was on the

Kachari throne of Maibang, known also as Kirtipur from the time of Yaśonārāyaṇa, a Kachari ruler named Indrabala during whose time and that of his powerful successor Bīra-darpa the relations between the two powers did not improve at all and more often than not Ahom territory continued to be invaded by the Kacharis in spite of the posting of a number of officers at the strategic points like Raha and Jagi. So the Ahoms thought it prudent for settling their subjects permanently in the Dayang and other regions as a measure of defence against future Kachari aggressions. During the middle of the 17th century A.D. when occurred series of Mogal invasions of the Ahom territory, the Kachari menace remained as before, and it was only during the time of Rudra Simha (A.D. 1696-1714) and during Tāmradhvaja's reign that by A.D. 1706-07 there took place a terrible encounter leading to the occupation of the Kachari capital Maibang itself.[2] Throughout the centuries therefore both the powers had been engaged in ceaseless warfares, starting from the time of Cukāphā, in which the Kacharis at times showed undaunted valour and resisted every move on the part of the Ahoms, made in their long period of expansion. The loss of Maibang did not mean the end of the political career of the Kacharis, for more than two hundred years after the shifting of their capital to Khaspur, they continued to rule their own Principality in the plains and hills of Cachar and its neighbourhood, and to contribute to the cultural life of Assam.

INSCRIPTION ON A DEOPĀNĪ VISNU IMAGE FROM ASSAM*

The image in question, collected from Deopānī, now preserved at the Assam State Museum, Gauhati, is a fine representation of Viṣṇu in his *sthānaka* variety. The deity has four hands, the left upper hand holding a *śaṅkha* and the lower left a *gadā*. He has all the usual ornaments the *kaustubha*, *śrīvasta* symbol on the breast, the sacred thread and a *vanamālā* reaching to the knees. On the workmanship of the sculpture some extra-Aryan influence may be detected. This is proved also by the fact that Deopānī lies closer to Dimapur and Kasomari "where still exist the ruins of the peculiar culture associated with the Kacharis."[1]

The image at the back contains an inscription in Sanskrit in four lines, but towards the right side some letters or expressions are found missing, as that portion of the stone is broken. Two other joint images of Hari-Hara with inscriptions[2], now preserved at the State Museum, have come to our notice ; and while in these two inscriptions a reference has been made to the reigning kings, no such mention is made in the present inscription. But the characters, on palaeographic grounds, may be ascribed to the same period, i.e. to the 8th century A.D , and not possibly to the 9th. There is an admixture of north Indian Brāhmī and Devanāgarī *akṣaras*.

The inscriprion was first deciphered by the late K. N. Dikshit.[3] But, as I go through the lines, he has not appeared

---

* Reprint from Vishva Bandhu Com. Vol., XII, 1974, Hoshiarpur, Punjab.

1. Dikshit. K. N. : *A.R.A S.I.*, 1923-24, pp. 80-81.
2. Cf. Choudhury ; P. C., *Journal of Indian History*, XLVIII, I. pp. 97f.
3. *E. L.*, XVIII, pp. 329-30. The joint editors of the volume were H. K. Shastri and Hirananda Shastri.

to have given its correct reading, nor has he mentioned about the peculiar nature of the inscription.

The inscription opens with an invocation to Śiva and Bhagavatī, followed by that of Viṣṇu, which is unusual. This phenomenon may be explained only in the light of the traditions that Deopānī had a centre of catholicism and of unity in sectarianism, as is shown by the joint images of Hari-Hara from the place. The same tradition worked in invoking first the name of Śiva by the scribe, though in a *praśasti*, engraved on purely a Viṣṇu image.

The full text of the inscription, in my opinion, and as deciphered by me, stands as follows :

१. ऽ (ओम्) हरं[4] त्रैलोक्यं[5] उरगेन्द्र-सूत्रं वृषध्वजं सोम-जगत्
प्रकाशं । · मा (तृरूपां)[6]

२. भगवतीन्तु[7] गुह्यं[8] ॥ सत्वा तु[9] देवी भुवि मर्त्यलोके ।[10]
त्वा (ण्व)

३. ङ्का[11] ॥ शूद्र[12]-द्विजवर्ण[13]-नारी[14]-सेव्या तु[15]
देवी भगवती तु[16]गुह्य(ः)[17]। वि (ष्णो)[18]

४. नाम-पर्वेति ।[19] भगवती नारायण[20]-शैली-प्रतिमा[21]
भक्तानां[22] ॥

"Salutation to Hara, the Lord of the three worlds with the serpent-king as His sacred thread, mounted on the Bull (Nandi), the enlighter of the world through moon crescent ; also to mother Bhagavatī and to Viṣṇu. Among the mortals of the world the Devī (Pārvatī) the real entity, in the lap of Hara is worthy of worship by the Śūdras, the twice-born and women, and (so also) Viṣṇu. The engraver (of this inscription) is Parvā by name. (Here is) the stone image of Bhagavān Nārāyaṇa, meant for the devotees."

There are innumerable scribal errors in the inscription. The meter in the first three lines is *upajāti* (उपजाति). The merit of the composition lies in its lucidity of expression.

The word *guhya* (गुह्य) stands most appropriately for Viṣṇu than for *guhyakālī* (गुह्यकाली). Influence of Prākrit or local influence may be detected in expressions like गूज्र्जं and पड्बन्ती. Though the *praśasti* begins with an invocation to Śiva and Bhagavatī, the idea has been brought to bear upon the identification of Hara with Hari, showing that, in the worship of the one, the invocation of the other deity is but imperative.

---

4. The original reads also like भवं । It is neither हवन्तु or भवन्तु, as stated by Dikshit and the editors of the volume of the *E I.*, XVIII.

5. The original reads तूलोक्यं । It is neither "त्रिनेत्रं nor (त्रि) लोक्यां, तोक्यं or लाक्यं, as held by the said editors.

6 "तूरूगां" in "मातूरूगां" is found missing. This reading is suggested by me for making the छन्द complete.

7. The original reads भगवतिस्तु । It is neither भगवती तु nor भगवतिंस्तु as suggested by the editors.

8. The original reads गूज्र्जं । / It is not सूज्र्जं, meaning सूर्यः । "ज" has been used in place of "ह", for the simple reason that in Assamese when "य" is added to "ह", it is pronounced as "ज्य" / In following this usage or due to local influence "ज" has been used in place of "ह" / The use of "ज" in place of "य" is hardly to be noticed.

9. The original reads सत्वास्तु, which has been corrected by Dikshit as *satvastu*.

10. The original has मार्त्तिलोके /

11. "ण्व" in "स्थाण्वङ्क।" is found missing. The original reads "स्था(ण्व)ङ्क" and not "स्तने", as suggested by Dikshit.

12. The reading शूद्रो is doubtful, nor द्रो is clear in the inscription.

13. The original reads द्विजवन्तं /
14. The original reads वार्रि /
15. The original reads वैव्यस्तु /
16. The original reads भववतिस्तु as usual.
17. Dikshit's reading as सूज्यं, meaning सूर्यं is not correct for the reasons stated above.
18. "णाणं" in "पिणाणो" is found missing. This is suggested by me.
19. The original reads पड्वदी which does not carry any meaning. This should be corrected as पर्वे॑ति (पर् वा or पर्वा + इति) ।
20. The original reading नारायण-शैली is retained, as it is correct in its समास form. It is not necessary to add the 6th विभक्ति नारायण to making it नारायणस्य, as was done by Dikshit.
21. The original reads प्रतिम /
22. The original reads भवत्यानां and not भवत्यन्तं, as read by Dikshit, nor is the original reading भवत्यान्नाः, as held by the editors.

SIGNIFICANCE OF THE THREE STONE INSCRIPTIONS AT THE ASSAM STATE MUSEUM : GAUHATI

Legends there are centring round hills or blocks of stone ; but they themselves hardly tell a tale. For instance, the scattered blocks of stone at Urvaśī (Gauhati) and Umācal (Kāmākhyā) or the pillars at Bargangā (Nowgong District), Tezpur, of the king Harijara Varman, Kānāi-Varaśī (North Gauhati) and at Gachtal (Nowgong District) and many others have not told doubtful stories. The archaeologists and the historians have found inscribed there on genuine historical material bearing testimony to the evolutionary and revolutionary aspects of our civilisation. Not only that, they are found to have recorded valuable source material of our national heritage. I am going to examine here three stone inscriptions of a similar nature, now preserved at the Assam State Museum, Gauhati. Two of them occur on the joint images of *Hari-Hara* which were collected a few years ago from the Tea Garden of Deopāni within the District of Sivasagar, Assam. The bigger one measuring 67×34×18 C.M. contains in its English transliteration the following text in correct Sanskrit.

Namaḥ mahārājādhirajaḥ Śrī / Jīvarā-rājye / guruḥ Kumārāvadhī[1] *svadharmāvipanna*[2]*—siddha—tapasvīkiyaḥ sutaḥ / ādaunāma—śaṅkara—Nārāyaṇa—kīrtanaḥ / Balāhītī*[3] *nāmakaṁ śailātena*[4] *likhitaṁ*[5] *//*

---

1. *Kumadhavai* in the original text.
2. *Sadhanāvipanā* in the original text.
3. *Balāhidi* in the original text.
4. *Sailātai* in the original text.
5. *Likhidaḥ* in the original text.

Meaning : In the Kingdom of Mahārājādhirāja Śrī Jīvarā this image of *Hari-Hara* was, after the performance of *Nāma-Kīrtana* of *Śaṅkara-Nārāyaṇa*, was given to the *Guru* who was the son of the sage, who was steadfast in his own religion from his childhood. The engraver was one Balābhi.

Palaeographically the inscription in *Brāhmī* mixed with Devanāgārī and old Assamese Script may be placed not later than the 8th century A. D. The use of *Prākrit* words in the inscription is to be noted. Mahārājādhirājā Śrī Jīvarā may be taken as one of the two last reigning kings, hither-to unknown,[6] belonging to the family of Śālastambha. Now, from chronological standpoint he may be supposed to have reigned after Balavarman II. As such, the inscription may be considered invaluable for recording important historical material and showing the evolution of Assamese characters direct from *Brāhmī*.

The other inscription in *Brāhmī* mixed with the said characters on the image of *Hari-Hara*, measuring 35×25×5 C. M., has in its English transliteration the following text in correct Sanskrit.

Namaḥ svasti mahārājādhirājaḥ[7] *Śrī Diglekhavarma-rājye/Kākhyaputrāya*[8] *Śataharernāmnā*[9] *Hari-Hara pratimā datteti*[10] / /

Meaning : Mahārājādhirāja Diglekha Varman donated to one Kākhya's son within his kingdom this image of *Hari-Hara* after enchanting or performing one hundred obeisance in the name of *Hari*.

Palaeographically this stone inscription as well may be placed during the 8th century A.D. But, we have here comparatively lesser number of *Prākrit* words. It is probable that this Diglekha Varman was the successor of Jīvarā,

6. See P. C. Choudhury, *History of Civilisation of the people of Assam to the 12th Century* A. D., 2nd Edn. 218.
7. *Mahārādhirajaḥ* in the original text.
8. *Kākhyāputre* in the original text
9. *Sataharirnāmena* in the original text.
10. *Dattetī* in the original text.

of the family of Śālastambha. If that can be accepted, we have in these two inscriptions from Deopānī the historical material on the two hither-to unknown successors of the king Balavarman II. Moreover, the inscription, while on the one hand, proves the antiquity of vaiṣṇavism, on the other bears testimony to the worship of *Viṣṇu* and *Śiva* in an equal degree. What is of utmost importance, the inscription has recorded the *nāmakīrtana* of *Viṣṇu* and *Śiva* at that remote time. For all these reasons, both the inscriptions may be taken to have demonstrated the antiquity of the cultural heritage of the Assamese people. Not only that, many other archaeological finds have come to our notice from the said Tea Garden of Deopānī indicating that this place was at one time during the pre-Ahom days a noted centre of Assamese culture. We believe, archaeological excavations will lend support to our views.

The third stone inscription was discovered a few years ago by the labourers working for laying the foundation of the Textile Institute, and the spot is just contiguous to the present archaeological site at Ambari (Gauhati).

As most of the characters in mixed Devanāgarī and old Assamese are worn out and illegible, it is with much difficulty that we have been able to read the inscribed lines. They bear close resemblance to the few characters found inscribed on an image of *Viṣṇu* and that of *Agni*, recently discovered from the present Ambari site, along with the other remains of archaeological importance. The English transliteration of the text of the inscription in Assamese prose runs as follows :—

Āditya sama Śrī Samudra Pāla Rājye / Prabala Sabāsika Sattra Saguṇa Kriyā[11] */ Sannyāsīn*[12] *Bole Dana Puṇya Saja / Yogīhāṭī*[13] */ Śaka*[14] *Īśa bāṇa cakra / Mūḍha bhaṇati //*

11. *Kṛyā* in the original text.
12. *Sanvāsīn* in the original text.
13. *Yogīhāṭī* in the original text.
14. *Saka* in the original text.

Meaning : Samudra Pāla who was like the Sun God had this Sattra establishment within his jurisdiction, in which rituals were performed and was attached to the royal residence, the inmates of the sattra being the *yogīs* or *siddhas*, residing at a particular spot or as inmates called *Yogīhāṭī* (just like the present *Kewālīyāhāṭīs* of Vaiṣṇava Sattras). The *Sannyāsins* (*siddhas*) say that piety accrues from *dāna*. The inscription is dated *Śaka* 1154 (A.D. 1232) and was composed by one Mūḍhı (possibly the name of the composer is not given but he addresses himself in a Vaiṣṇava manner as ignorant). The record has its rare monumental value and deserves to be well protected and preserved.

The inscription is invaluable for more than one reason. The mention of *sattra* and *hāṭī*, which under neo-Vaiṣṇavism constituted a part and parcel of their system is very significant. The belief that these institutions were based on the Buddhist system finds confirmation from this inscription.[15] Moreover, it is for the first time that we find in this inscription the earliest specimen of Assamese prose literature with slight influence of *Pāli* and *Prākrit* rather *Kāmarūpī Prākrit*. What is of utmost significance, as this inscribed stone was dug out from the vicinity of the present archaeological site at Ambari, it throws evidently a flood of light on the chronology or the date to which at least the brick structure, the icons and some other finds discovered there in may be ascribed and that the said structure represents nothing but the remains of a religious establishment which by nature and affiliation was of the Tāntric-Buddhist type, patronised by the later Pāla rulers of Kāmarūpa. The *Ketekībārī Sattra*, though a purely Vaiṣṇava institution, on the bank of the Dighalī Pukhurī, established under the patronage of the late Ahom ruler,[16] perhaps bears a legacy of this old *Sattra* establishment.

---

15. See *History of Civilisation of the people of Assam to the 12th Century* A.D. 2nd Edn., p. 413 ; also S. C. Goswami, *I. H. Q.*, III, PP. 747f.
16. Dr. P. C. Choudhury, *Assam Tribune*, 30*th August* '69

And who was this Samudra Pāla? The available records, so far discovered, do not throw light on this mighty and righteous king who, in patronising a religious institution, followed only the foot-steps of the other rulers of the Pāla line. It has so far been held that the Pāla rule in Kāmarūpa ended by A.D. 1138 with Jayapāla, known from the Śilimpur Grant,[17] who was the successor of Dharmapāla. There is nothing to doubt that this Samudrapāla was one of the successors of Jayapāla, though not his immediate successor on chronological ground. The inscription, therefore, shows that the Pāla rule in Kāmarūpa continued for about one century more i.e. up to the middle of the 13th century after Jayapāla, and it has controverted my own views, expressed on the dissolution of the Pāla Kingdom.[18]

The archaeologist and those engaged in the study of the subject may be expected to find a clue to the mystery behind the present closely linked up finds not only at Ambari but also of an wider area at Gauhati, encircling atleast the Ugrtārā Temple in the east and the Baptist Mission establishment in the west with the centre at the Judge's Field. Bearing in mind the rare importance of this stone inscription which might be declared as of national importance and for that matter of the present archaeological site at Ambari the Central Department of Archaeology should spare no time in coming forward to excavate the site as that of the Judge's Field where also the other day some finds have by chance been dug out.*

17. R. G. Basak, *E I.*, XIII, Pp. 289-95.

18. Dr. P. C. Choudhury, *History of Civilisation of the People of Assam to the 12th Century* A.D. 2nd Edn., Pp. 246f.

* Published in *Journal of Indian History*, Trivandrum, Vol. XLIII, Part I, 1970, 97-101

THE GACHTAL STONE PILLAR INSCRIPTION IN THE ASSAM STATE MUSEUM AND ITS SIGNIFICANCE

M. C. Das of the Assam State Museum was kind enough to draw my attention to and lend me a stone inscription in Old Assamese language discovered about three decades ago and collected by the late B. K. Barua from among the ruins at Gachtal in the District of Nowgong. This octagonal pillar with the measurement of 71×67 cm. formed part of a structure. Several scholars from India including N. K. Bhattasali and D. C. Sircar, who took an impression of the same, tried to decipher the script, and the late R. M. Nath has inserted a photo of the same in his *Background of Assamese Culture* (plate XIX), stating that it has a reference to the sacrifices performed by one Viśvasundaradeva in *Śaka* 1145.[1] This reading is entirely wrong. I have referred to the said inscription elsewhere,[2] but I had not then studied its text and therefore made a serious error in its historical bearing. As I find now, the script is quitt worn out and the scribe, it appears, could not use his instruments skilfully. He has also committed a few mistakes in spelling. The following is the transliterated text, with the scribal errors corrected, and rendering of the inscription which is written in old Assamese script, interspersed with some five to ten *Devanāgarī* characters.

1. R. M. Nath : *The Background of Assamese culture*, (Shillong, 1948) pp. 50-52.

2. P. C. Choudhury : *The History of civilisation of the people of Assam to the 12th century A.D.*, 2nd edn., (Gauhati, 1966), p. 256.

TEXT

Sīmā[3] *eriyā Yavana*[4] *Ḍavākata gayata* / [*Śaka*][5] *128(4)*[6] *vedāṣtarāśi*[7] *-gaṇana* // *iti Śrī Viṣṇu Bāsadhara śailakāra* / *śakata mleccha ithāna uyāsa* / *dekhahu śatātriśa baira bangāla vahukāryya* [*ta*][8] *ihāta phaṇḍa* // *vahākha jala* / *tosava*[9] *sañjāta yāsa* // *di*[10] *jalaśrī* / *pañyakākhya*[11] *bādyarola jalasenāi bairīka bhāṭhi-jalāntaśeṣa*[12] *khedābi.*[13]

TRANSLATION

'The Yavanas [Muslim army] after relinquishing the boundary [which boundary it is not known] have left for Ḍavāka in *Śakā* 1284 [A.D. 1362]. The scribe is Śrī Viṣṇu Bāsadhara. A strong army of the Mlecchas [Muslims] have left this place [Gachtal] and started for the eastern direction. See, the enemy which number 3,000 has been entrapped in various ways. Be it known to you [or bear this in mind], the river [Kapili] has become flooded because of the rains during the month of *Vaiśākha* [April-May]. Let the five wardrums [or musical instruments] go on playing and let the navy drive away the enemies beyond the waters in the west.'

The writing in the inscription shows that almost 95% of the characters have assumed their present form when it was inscribed. The epigraph presents a very good specimen, the second of its kind—the first being that of the Ambari Stone Inscription—of Old Assamese prose literature, punctuated by a few *Pāli-Prākṛt*, or rather *Kāmarūpī*-

3. *śima* in the original.
4. *yavāna* in the original.
5. The word is missing in the original.
6. The figure 4 is very indistinct.
7. *rāsi* in the original.
8. *ta* omitted in the original by the scribe.
9. *tosabha* in the original.
10. *di* stands for water of river in Boḍo language.
11. The word may be *pañcakākhya*.
12. *seka* in the original.
13. *khadābi* in the original.

Prākṛt words, indicating the gradual evolution of the Assamese language. The discovery of this inscription may be said to have revolutionised the view on the antiquity of Assamese prose literature and to have finally settled the location of Ḍavāka within the district of Nowgong in Assam. It has also disproved the use of *Brajabuli*, having been taken from outside.

What is of utmost importance, however, is that the present inscription has thrown a flood of light on a dark period of history, not only of Assam but also of Eastern India as a whole. The Assamese Burañjī literature and even the noted Persian historical works, like the *Tabaqāt-Ī-Nāsirī* and *Riyāz-us-Sālātin*, are silent on the very important Muslim invasion of Assam, so graphically described herein. It is unfortunate, however, that there is no mention of the Kāmarūpa king who was involved in the battle and who evidently had the epigraph inscribed to encourage his soldiers to fight against the invader, may be after initial reverses during the rains. Nor does it mention the name of the Muslim general, nor do we know about the outcome of the final battle. The Kāmarūpa king in question, could not have been either the Āhom king Sukhrāngphā (A.D. 1332-64) whose territorial jurisdiction did not extend to the interior of Nowgong ; or the Kamatā king Durlabha-nārāyaṇa or Indranārāyaṇa, the eastern limit of whose kingdom did not extend beyond the river Barnadi. He was either a Bhūyān chieftain connected with the former Pāla ruling family or the Varāhī king Mahāmāṇikya or his predecessor, who, at that time, according to available sources, held sway over the Kapili valley. The use of the expression *di* standing for *nadī* seems to prove that the event referred to in the inscription took place within the territorial limit of the Varāhī kingdom. The time was opportune for any foreign invasion, as there had been a struggle for power between the three contending parties, if not more, *viz.* the Āhoms under Sukhāmphā and Sukhrāngphā, the Kamatās under Durlabhanārāyaṇa and Indranārāyaṇa, and Tripura-Kachari or Varāhī Ratnamāṇikya and his successors upto

Mahāmāṇikya. And, this situation was availed of by the Bengal Sultan Sikandar Shāh, who, according to Persian sources, ascended the throne in 758 A.H. (A.D. 1361).[14] According to Jadunath Sarkar, it was not Sikandar Shah, but his father Ilyas Shah who led an expedition into the heart of Kāmarūpa.[15] This position was open to doubt, not only in view of the chronology of that Sultanate but also by the legend 'Arsat Kamru' found in one of Sikandar Shah's coins dated 759 A.H, (A.D. 1362), discovered at Gauhati, indicating that this particular coin was minted at Kāmarūpa.[16] The present inscription which is dated in Śaka 1284 (A.D. 1362) seems to confirm this view.

That the invader proceeded beyond Barnadi is proved not only by the said coin but also by the find-spot of the inscription, *viz.*, Gachtal, which lies close to Ḍavāka. being only at a distance of two miles from it and quite near the river Kapili. The inscription also disproves the theory of those who held that Sikandar Shāh's invasion was confined to the north and east of the old course of the Brahmaputra in modern Mymensingh District[17] or that he did not invade Kāmarūpa at all,[18]

It may be mentioned, in this connection, that a hoard of silver coins numbering 29 were found by the present writer at the Kadali gāon in Nowgong and these coins had been issued by the Bengal Sultāns Nāsiruddin Māmudshāh, Sāmsuddin Firoz Shāh, Ghiāsuddin Bāhādur Shāh, Sāmsuddin Daulat Shāh and Fakkaruddin Mubārak Shāh who ruled in Bengal during the 13th-14th century A.D. It may be conjectured that these coins were carried to the Ḍavāka

14. *Cf. Riyāz-us-Salātin*, pp. 103-4. See also *S.* N. Bhattacharjee : *Mughal North-East Frontier policy*, (Calcutta, 1929, p. 63.)
15. Jadu Nath Sarkar : *History of Bengal*, II, p, 110.
16. H. N. Wright . *Catalogue of coins in the Indian Museum*, Calcutta, (Calcutta, 1907), Vol. II, p. 152 (Coin No. 38).
17. *E.g.*, H. E. Stapleton : *JASB*, (NS) 6 (1910), 622,
18. *See* K. L. Barua : *Early History of Kāmarūpa*, (Shillong, 1933), p. 235.

region by the invading Muslim army of Sikandar Shāh. If the Persian sources are to be believed, Sikandar Shāh's invasion was short lived and he had to return to Bengal due to an imminent attack from the Delhi Emperor Firoz Shāh Tughlak.[19] But the omission of this significant invasion in the Persian sources seems to indicate that Sikandar Shāh was finally defeated in A. D. 1362 by the Kāmarūpa army, possibly by the combined forces of the Kamatā-Bhūyān-Kachari kings. Mahāmāṇikya himself might have done the job single handed.*

19. *Cf.*, *Riyāz-us-Salātin*, p. 104.

* Published in *Vishveshvaranand Indo-logical Journal*, Hoshiarpur, 1971, Vol. IX, Part 1, 121-24

STONE INSCRIPTION FROM KHANIKAR GĀON : SARUPATHAR

The discovery of a piece of stone with letters inscribed there on from Khanikar gāon, Sarupathar in Golaghat Sub-division, is undoubtedly of great archaeological importance. In goes to the credit of Dr. M. K. Saikia, Principal, D. R. college, Golaghat that attention of the scholars has aptly been drawn to this rare find.

The photo-print shows that the stone is broken at places and some letters at the right end are not only illegible but also missing. Only one line in the middle of the text is found intact. In the first one the upper portion of the letters do not appear and in the fourth and the last ones, half of the letters at the right end are found damaged. There are five lines in all with fourteen letters in each. From the study of the text, it appears that atleast three lines at the top and two lines below the fifth line are missing.

The letters present a good specimen of *Brāhmī lipi* of the Eastern variety which are more developed than those of the Umāchal Stone Inscription of Surendravarman (fifth century) and *Bargangā* Inscription[1] of Bhūtivarman (6th century), but not so developed as those found inscribed in the *Harihara*[2] and *Viṣṇu* Icons[3] from Deopānī (8th and 9th century), and Tezpur Stone Inscription of Harjjaravarman (G. E. 510).[4]

Some of the letters like *ka*, *kha*, *ja*, *da*, *pa*, *ba*, *bha*, *ma*, *ra*, and *ha* present very old varieties, having similarity with

---

1. *Epigraphia Indica*, 1947, pp. 18-23 ; *ibid*, vol, XXX, I, pp. 62-67.
2. *Journal of Indian History*, Vol. XLVIII, I, pp. 97-101.
3. P. C. Choudhry : *History of Civiliation of Assam*, p. 456
4. P. N. Bhattacharyya : *Kāmarūpa Śāsanāvalī*, pp. 185-92.

the Gupta, even pre-Gupta Kuśāṇa, Kalinga (Hāthīgumphā Inscription of Khāravela)[5] style of the first-second century A.D. The line below the letter *va* is an interesting development towards the local style. Some of the letters are not so developed as those of the copper plate Inscriptions of Bhāskaravarman (7th century). Judging from all these styles, the *lipi* in the present inscription may palaeographically be placed during the end of the 6th or the beginning of the 7th century A.D.

I have tried to read here the existing five lines in full and suggested my own reading of those letters, quite illegible or found missing, in brackets.

na nīcarāśīndutulyastiṣṭhanvāpy (nyat)
māhattaro brahmadattaḥ vājiścehābhi (ssīmā)
pūrvviso dimrupukkharaḥ sīmā paścimato
nyagrodhapādapaścāyya kīrtyartvaṁ (sabhaktyā)
uktatrayāvat kīrtirmmanasā (labheta)

There are sprinklings of *Prākrit* forms, as found from Deopānī and Tezpur, mentioned above, and the near correct reading of the text in Sanskrit may be as follows :

na nīcarāśīndutulyastiṣṭhanvāpyanyat
māhattaro brahmadattaḥ vāhyaścehaibhissīmā
pūrvvaso dimrupuṣkaraḥ sīmā paścimato
nyagrodhapādopaścaryya-kīrtyastvaṁ sabhaktyā
uktotrayāvat kīrtirmanasā lobheta ||

[Meaning (donation of a land or a temple land) is made to one Brahmadatta who is greater than others like the moon though occupying an unexaulted position in a zodiac. Its (four) outside boundaries are : In the East lies the pond Dimru and in the West is the Banyan tree, the object of devotional worship by the Aryyans, desirous of obtaining prosperity].

The boundaries in the North and in the South are missing, as also is the name of the donor Kāmarūpa king who during that remote period extended the limits of his

5. D. C. Sircar : *Select Inscriptions*, II. pp. 213

kingdom to the South-eastern portiod of the forest areas (Dayang reserve) adjoining Naga Hills. Herein lies the importance of the inscription, which would have been an unique one, had the entire script been available. Can it not be suggested that the donor was Bhāskaravarman himself, who, according to his Nidhanpur Copper Plate grant, dispelled the darkness of *the Kali* age by establishing *Aryya Dharma* in his kingdom ?*

* Reprint from the *Journal of the Assam Research Society*, **XX**, 1972-73

HISTORICAL MATERIALS IN THE CARATBĀRĪ COPPER PLATE GRANT OF RATNAPĀLAVARMĀDEVA*

Found at the village of Caratbārī in the district of Nowgong in Assam, the copper plates, three in number (28 CM×19 CM), bound together by a copper ring with the elephant royal seal of bronze, welded there to, with the legend : *Svasti Śrīmān Prāgjyotiṣādhipati-Mahārājādhirāja-Śrī Ratnapālavarmādevaḥ* are invaluable historical documents. The record is complete, but the plates, particularly the first one, broken in the middle, and the third one, are extremely worn out, and the script is quite illegible. This is due to the fact that the plates were lying underground for centuries. The *akṣaras* are North Indian Brāhmī with mixed Devanāgarī and even old Assamese, showing gradual evolution of the present Assamese alphabets on independent lines, a fact, confirmed by the wealth of manuscripts, composed in both Assamese and Sanskrit languages.

Though palaeographically to be ascribed to the beginning of the eleventh century A. D. the *Śāsana* is undated, but was issued in the twelfth regnal year (*dvādaśa-vatsare*). It is therefore the first grant of the king, as we have two other grants found at Bargāon and Śuālkuchi, issued in the 25th and 26th year of his reign : (Hoernle : *JASB*, LXVII, I pp. 99f, *ibid.* pp. 120—25). It is strange that the inscription was lying undeciphered for all these years, and it was only the other day that the Director of the Museum at Gauhati brought it to my notice and lent me the same. I am yet to make full justice to the correct reading of

* Reprint from *Journal of Indian History*, Vol. LV, Part I & II (Trivandrum), University of Kerala.

epigraph and to edit properly for the benefit of the research students in particular.

Composed in sonorous idiomatic Sanskrit verses, and beautiful prose, echoing at places the style of Bāṇabhaṭṭa and testifying to the acumen of a great paṇḍita, versed in Indian traditional lore, the text of the inscription opens with an invocation of Śankara in dance (*taṇḍava nṛtya*) or Naṭarāja, who, though only one like the Absolute self (*parāmātmā*) becomes many through immense attributes. The next invocation is that of the Brahmaputra (Lauhitya Sindhu) the saviour of the World through the destruction of all its evils, like Pārvatī (Śaṅkarī).

The inscription has given details on the genealogy of the ancestors of Ratnapāla, son and successor of Brahmapāla, the founder of the Pāla line. The genealogy starts with Naraka who had his capital at Prāgjyotiṣa, the foremost among the cities. He was followed by Bhagadatta and his successors (*V.* 8), and it was in this line of rulers that Brahmapāla was born But though confirmed by the Gauhati grant of Indrapāla (*V.* 15—16) and the inscriptions of Dharmapāla, the successors of Brahmapāla, the present grant seems to give a different version in recording that, after Naraka's successors, Śālastambha, a lord of the *mlecchas*, occupied the kingdom through an adverse turn of fate and in this line there were 21 rulers ending with Tyāgasimha after whom Brahmapāla of the lineage of Naraka was chosen king by the important elements (*prakṛtayaḥ*) of the State (*V.* 9—10). In fact, almost all the records of the early families of Assam are found to have traced their origin from Naraka. But, the traditions about Naraka, as narrated in the Purāṇas and the Tantras are myths. They possibly point to his abode on the Varāha mountain over the Kāmākhyā—Pāṇḍu region on the bank of Brahmaputra. The participation of Bhagadatta in the Kurukṣetra War is another later interpolation in the *Mahābhārata*, as Naraka—Bhagadatta can hardly be placed in that remote period.

According to most Assamese chronicles, prior to the coming of the Ahoms during the 13th century A. D. there were four main ruling families, the earliest being that of Ṇaraka Bhauma, to which that of the Varmans also belonged, and, therefore, this historical Naraka can only be placed during the first century A. D. or a little earlier[1].

The two succeeding families of Śālastambha and Brahamapāla are also to be connected with the former ruling family, may be distantly. This conclusion is based on the records of these families, except perhaps, as we have stated, those of Ratnapāla. The evidence in the present grant, found repeated in his two other grants that, Śālastambha, a lord of the *mlecchas*, through an adverse turn of fate, occupied the kingdom : (*mlecchādhinātho Vidhicalanavaśādeva jagrāha rājyaṁ*), requires examination. Most writers[2] opine that Puṣyavarman, the founder of the Varman line, like Śālastambha, was of Mongolian origin ; so the families may have their connection. This contention is erroneous. The term *mleccha*, so called by the Brāhmaṇa scribes stand in this case for the Buddhists. Then again, the epithet *mlecchādhinātha* should not necessarily mean that the lord was also a *mleccha*. We have reasons to believe that the Bhauma dynasty, not to speak of the Varmans and the later families, was established by one who was an Alpine Chief of Kalitā origin or an Aryan adventurer.

According to Viśākhadatta's *Mūdrārākṣasa*, the king Avantivarman to be identified with Śālastambha[3] did away with a *mleccha* revolt. It is likely that, on the death of Bhāskaravarman, leaving no heir of his own, Devavarman, related to him, as known from the accounts of I-Tsing, who

1. P. C. Choudhury : *History of Civilisatian of the people of Assam*, 2nd ed., p. 121.
2. Dr. H. C Ray · *Dynastic History of Northern India*, I, p 44 ; R. C. Majumdar : *Outline of the History and Civilisation of India*, p. 348
3. *History of Civilisation of Assam*, pp. 186f

was a ruler of the region about Nālandā[4] established himself in Kāmarūpa and assumed the high sounding epithet of Śālastambha. The surname *Varmādeva* or *deva* was adopted by the long generation of rulers from Puṣyavarman to Jayapāla or Samudrapāla,[5] of the Pāla line. It is rightly believed that Devavarman belonged to atleast a collateral branch of the Varman family[6]. The reason why Naraka and his descendants came to be known as *mlecchas*, is indicated in the Hayungthal grant of Harjjaravarman,[7] (*atomlecchābhibhānāstu bhaviśyāstava pārthiva.*) The actual clue might have been given in the first missing plate. The above statement makes a significant reference to either the non-Aryan habits of the predecessors of Śālastambha or to the fact that they were called *mlecchas* owing to their Alpine origin and leaning towards Buddhism. It recalls the curse of Vaśiṣṭha making the followers of Tārā, *mlecchas*, as given in the *Kālikā Purāṇa* (81-22) and the *Yoginī Tantra* (1/12). Śālastambha's connection with the former ruling family is shown also by a number of local inscriptions, already quoted, including a contemporary one, the Paśupati Rock inscription of the Nepal King Jayadeva II (*I. A.*, IX, pp. 178 f.)

According to the present inscription, Brahmapāla was elected king because of his Bhauma lineage and fitness to govern the kingdom, and on the absence of any heir to the throne left by Tyāgasimha, the 21st ruler of the family (*V.* 10). This is repeated in the two other inscriptions of the king. Brahmapāla's accession may approximately be placed round about A. D. 990, and he was probably the contemporary of the Gauḍa ruler Mahīpāla I. The inscrip-

---

4. N N. Das Gupta : *I. C.*, II. pp. 37—45
5. The name of this king occurs in the recently deciphered Ambari inscription, dated *śaka* 1154 (P. C. Choudhury : *Journal of Indian History*, XLVIII, 1, pp. 97—101) showing that the Pāla rule continued about a century after Jayapāla).
6. P. Bhattacharya *I. H. Q.*, p. 845
7. *V.* 2. *Kāmarūpa Śāsanāvalī*, p. 44—53

tions of Gopāla[8] refer to his eminent royal career. The present grant (*V.* II), like the two other grants of Ratnapāla, speaks of his warlike activities and how he single-handed overcame his enemies (*eko sau jitavān ripuṁ*). He inherited a vast kingdom, but, it is improbable whether his influence was felt in North Bengal, like that of his predecessor Balavarman III (A. D. 885-910) who donated land in *Dijjinā viṣaya*, identified with modern Dinājpur[9] because according to Bāṇgarh grant (*E. I.* XXII, P. 152) this Mahīpāla revived the paternal kingdom in Varendra region.[10]

The last important act of Brahmapāla, (V. 15) was his abdication in favour of his worthy son Ratnapāla, the donor of the present inscription, who was like the sun among the lotuses born in the family of Naraka. The accession of Ratnapāḷa in about A. D. 1010,[11] marked a new epoch in the political history of Kāmarūpa. His royal qualities and military exploits are found recorded not only in the present grant but also in his other grants[12] and those of Indrapāla[13] Gopāla,[14] and Dharmapāla (Khonāmukhī *V.* 5 and Śubhankarapāṭaka, *V.* 5). That he was engaged in various warfare is hinted by the present grant in that, because of the elephants' pearls, carried forth by the impetus of the unrestrainable stream of blood, running from the split foreheads of the elephants of his enemies, his (Ratnapāla's) battlefield looked beautiful like a market place, strewn with the stores of merchants and ruby coloured through the blood of the slain (*V.* 14). According to the Gauhati grant

8. P. C. Choudhury : *Journal of the Assam Research Society*, XVIII. 55—60, and Dharmapāla (*J. A. R. S.* VIII, Pp. 113—126 ; *Ibid*, IX, pp. 1—3, Kāmarūpa Śāsanāvalī, pp. 146—67 ; *Ibid.*, 168—83.
9. *J. A. S. B.* LXVII, 285—97 ; *Kāmarūpa Śāsanāvalī* pp. 194 f ; *JARS*, pp. 82—84
10. R. C. Majumdar : *History of Bengal*, I. pp 136—37.
11. Hoernle : *J. A. S. B.*, LXVII, I. p. 102
12. Bargāon grant, *V.* 13 ; Sualkuchi *V.* 4
13. *J A, S, B*, LXVI, I, 113—32 : *Kāmarūpa Śāsanāvalī* ; pp. 130—45
14. *J. A. R. S.* XVIII., 55—60

of Indrapāla (*V*. 9, 15) Ratnapāla was the mighty crusher of enemies. The Gachtal grant of Gopāla gives him the credit of defeating one Rājyapāla of Gauḍa in a terrible encounter by his own arms': (*doddarpa durllaḍitamajiṣu Gauḍarājaṁ yo* (Ratnapāla) *Rājyapāla—mavajitya bhujadvayena*) (*V*. 16). In speaking of the invincibility (durjjayā) of the capital city of Prāgjyotiṣa, his Bargāon grant refers to the king's competence to deal with all the important contemporary powers including the Śakas, the king of Gurjjaras, the chief of Gauḍa, the lord of Kerala and the master of the Deccan. We have in another place tried to identify them and to show whether or not Ratnapāla came into actual conflict with them.[15] His Gurjjara contemporary was either Rājyapāla (1018-19) or Trilocanapāla (1019-27), and the king of Gauḍa was Rājyapāla, the immediate predecessor of Nyāyapāla whose accession can be placed in about A. D. 1038.[16] and this Rājyapāla was worsted, possibly in his own kingdom, by Ratnapāla in between (1020-30).

The present grant besides referring to his personal charm, kingly qualities, prowess and prosperity of the kingdom (lines 44-51) indicates (1.40) that he quickly defeated a number of kings by adopting varied tactics of warfare: *(dandopanītyānekaṁ bhūpāñjito cirādcātra)*. This is confirmed by his Bargāon grant and the Gachtal grant of Gopāla, mentioned above. Therefore his assumption of the high sounding epithet . mahārājādhirājaḥ Parameśvara—paramabhaṭṭāraka, indicating his great political influence is more than justified.

The extension of his kingdom to the easternmost region of present Assam is testified by the location of the land, granted by the grant in question, which records that, land (inferior), producing four thousand measures of paddy: *(dhānya-catussahasra)* was donated in the two *pāṭakas* of

---

15. P. C. Choudhury : *History of Civilisation of Assam*, pp. 233—34

16. *History of Bengal*, I, p. 177

Sāntidāsa and Bhaṭṭācā (ryya) lying within the *Viṣaya* of Habunga, modern Hābung in North Lakhimpur. The area of the land is found demarcated by eight boundaries. The mention of Dibbaisā river forming the southern boundary, *(dakṣiṇena dibbaisā nadi)* and Saica (modern Sesa), the south-western one is highly significant. We find here an ample evidence on the extension of the kingdom to atleast the river Sesa, comprising the country of Hābung, lying to east of the river Suvaṇśirī during the 10th—11th century A. D. Its extension to the further east extending over the Mishmi Hills, is, however, indicated by the Gauhati Grant (V. 13) of Indrapāla, the immediate successor of Ratnapāla. That Hābung, comprising present Ḍhakuākhānā region was for centuries a centre of Aryan Hindu culture is further attested by the fact that about three hundred years later i. e., during the 14th century A. D., an Ahom prince, known in history as Bāmuṇi Kñowar, was adopted by a Brāhmaṇa of the place, who, on ascending the Ahom throne, adopted the Ahom name of Sudāngphā, who not only initiated the process of the Hinduisation, rather Indianisation of the Tāi-Āhoms, but also their Assamesisation, both linguistic and cultural.

This cultural contributions of Hābung, nay of a broad area starting from present Nārāyaṇpur to Ḍhakuākhānā including the Vāsudeo Naroāthān or the area lying just to the north of Mājuli, 'an abode of a number of eminent Vaiṣṇava disciples of Śamkaradeva and a cradle of Vaiṣṇavism in North Lakhimpur, and one of the strongholds of the Kalitā Bhūyñārājās, the successors of the Hindu rulers of Prāgjyotiṣa, and subsequently to some extent of the Hinduised Chutiya families, have been immense.

The grant was issued from Haḍapyaka. There is a copious description of the place (*V.* 26-43). There were innumerable rows of buildings, both religious and secular, inhabited by rich people, with beautiful gates, flags having been flung over them. The four-fold divisions of the army with fortresses were stationed there. From this description

it seems that Haḍapyaka or Hārūppeśvara was a capital city, where the king resided. Resided he no doubt, but temporarily. The place was an ancestral town, not the *rājadhānī*, well-protected and made invincible : *(Haḍapyakākhyaṁ viśudhhavarṇaṁ nagarammadīyaṁ tat paitrīkaṁ vīranaraikarakṣaṁ parairājyaṁ samabhūd variṣṭhaṁ)*.

This is the second inscription of the Pālas, the first being that of Gopāla[17] found issued from Haḍapyaka, though Ratnapāla was the lord of Prāgjyotiṣa (Prāgjyotiṣādhipati), the epithet assumed by all the rulers, whatever the places from which the *śāsanas* were communicated. The epithet again stands in almost all cases for the capital. That the kingdom was known as Kāmarūpa atleast from the fourth till the 13th century and even later, is known among others from the works like the *Kālikā Purāṇa* and the *Yoginī Tantra* of the 10th and 14th century A. D. respectively. The contemporary Indian sources confirm this fact. Besides Yuan Chwang, the records of Bhojavarman and those of Prahāsa, Vijayasena and Lakṣmaṇasena, the sena relers of Bengal[18] mention Kāmarūpa. All these prove that, while Prāgjyotiṣa was the capital, the name of the kingdom was Kāmarūpa. The recent archaeological finds at Gauhati bear testimony to the fact that during the 10th—13th century A. D. Prāgjyotiṣa was the capital of the Pāla rulers of Kāmarūpa.[19] It is therefore erroneously held by some writers[20] that, while the capital was shifted to Haḍapyaka by the founder of the family of Śālastambha, it was taken to Prāgjyotiṣa again by the founder of the Pāla line, Brahmapāla. However, there was no impossibility of the foundation of other towns and cities on the model of the

---

17. P. C. Choudhury : *JARS*, XVIII, 55—60
18. *E. I.*, XII, pp. 37—44 ; *Ibid.*, XIII pp. 289 ; *Ibid.*, I, 305 ; *JASB* (NS) 1901, pp. 467f
19. P. C. Choudhury : *Vishveshvaranand Indological Journal*, VIII, pp. 204—210 ; *J.I.H.*, XLVIII, pp. 97—101
20. *Kāmarūpa Śāsanāvalī*, Introduction 22—25 ; *JARS*, I. 109f ; *Early History of Kāmarrūpa*, pp. 137—38

capital chiefly on defence grounds. Prāgjyotiṣa itself was newly fortified by Ratnapāla and given a new name of *Durjjayā*.[21] The very fact that, Gopāla, a successor of Ratnapāla issued his Gachtal grant from Haḍapyaka at a time when Prāgjyotiṣa was the capital, like that of Ratnapāla himself, would disprove the contention of the writers that the capital was shifted with the change of the royal families ruling over Kāmarūpa.

The donee of the grant was one Siddhapāla (Bhaṭṭa), son of Nidhipāla, who was the son of Jayapāla of the *Kānva Śākhā* of Gautama *gotra*. This Siddhapāla was like Brahmā or Indra and versed in *Yajjur Veda*, who enhanced the prosperity of the king by imparting lessons on *Arthaśāstra* : *(vikāsitā śrī kumudānisamyag jñānārthi nṛṇāṁ dhanakaumudībhiḥ)*. It appears that the donee was either the court *paṇḍita* or the minister in charge of finance.

Though the surname *bhaṭṭa* is there, it was, as *svāmī* in the Nidhanpur grant of Bhāskaravarman, used perhaps to indicate their high origin, and the actual surname is pāla, a peculiar one for a Brāhmaṇa. This title also occurs in the said grant along with other interesting ones like nandi, pālita, datta, sena, ghoṣa, kuṇḍu, dāsa, etc , not found adopted by the high class Brāhmaṇa families. We have discussed the probable reasons for the occurrence of these titles elsewhere and shown that the families adopting the same were allied to the Nāgar Brāhmaṇas, to which class the Kalitās of Assam also may be placed, having a non-Vedic or Pre-Vedic priestly Alpine origin.[22] The Nidhanpur grant also shows that these families were the residents for long in North Bengal and Assam, and the ancestors of the present donees, Siddhapāla were also living in the Hābung region long before Ratnapāla made the present land grant.

The grant gives a good picture of the system of land tenure, its classification, made for determining its type and

21. Bargāon grant : *JASB*, LXVII I, 99f.

22. P. C. Choudhury : *History of Civilisatson of Assam*, pp 97f

to be conversant with the amount of *kara* that was expected to accrue from such plots of land. The donated land, which included plots for home-stead, pastures for cattle, cultivation, etc., is termed *apakṛṣṭa* (inferior) and the culti-vated area produced only 4,000 measures of paddy. If we take one such measure as equivalent to 5 Kgs (old 5 seers) of grain or one *droṇa**, the donated land was expected to produce approximately 4 000 *droṇas* or 500 mds of paddy, and in area it was 100 *bighās* or 20 *puṭās* of land.

The donee was made immune from paying any kind of revenue and from official harassment, likely to be caused by entry into the said plot of land and water of those that were employed for tying of royal elephants and boats (*hastivandha naukāvanda*), rounding up of thieves (*chauroddharaṇa*), punishing the culprits (*daṇḍapāśa*), collection of irregular imposts (*uparikara-nānānimittotk-heṭana*) and grazing of cattle. In referring to these and other officers, the inscription has given some idea about the working of the administrative system. *Hastivandha (ka)* and *naukāvandha (ka)* were petty officers. *Chauroddharaṇa (ka)* and *Daṇḍapāśa (ka)* belonged to the police and judicial organisations. Dr. Fleet takes *Chauroddharaṇa* as "with the exemption of the right to fines imposed upon thieves".

U. N. Ghosal takes it as an oppressive tax imposed upon the local people for protection against thieves and that it was levied for the maintenance of the village police and was assigned to the donee along with the land.[23] Though connected with justice, as explained by Ghosal,[24] *Daṇḍapāśa* was also a police officer. *Uparikara* and *utkheṭana* were levied on the subjects on emergency occasions, quite in

---

* *Droṇa* as measurement is found in the Śilimpur grant of Prahāsa. (*E. I.*, XIII, 289—95), and we have the modern use of *doṇa* for the same, measuring 5 seers of grain in particular.

23. *I. H. Q.* III, 277—79.

24. *The Beginnings of Indian Historiography and other Essays*, 192 f; also A. S. Altekar: *State and Government in Ancient India*. 152, 163.

keeping with the recommendation of the texts on polity.[25] The grant mentions few other important administrative officers like *viśayakaraṇa*, *vyavahārika*, etc, mostly of a *viṣaya* and country-parts indicating that there were other administrative divisions like *bhukti* and *maṇḍala*, as given in the Kamauli grant of Vaidyadeva.[26] The two other grants of Ratnapāla mention *Trayodaśa viṣaya* and *Kalangā viṣayaṣ*[27] showing that there were many *viṣayas* during his reign. *Viṣaya-karaṇa* or *Viṣayapati* was responsible for collection of revenue, administration of justice and other internal affairs of a *viṣaya*[28]. *Vyavahārika's* main functions consisted in the dispensation of judical matters. *Pramukhajñnapadān* were the leading members of villages. *Rājā*, *Rāyñī*, *Rāṇaka* were rulers of Feudatory States or of outlying regions of the kingdom. *Rājaputra* was the son of the feudatory rājā and *Rājavallabha*, the king's favourites. Dr. Prannath takes the *Rājanaka* along with the *Rājaputras* and the *Sāmatas* as landholding aristocracy who had to serve the king with men and materials.[29] Though details on the working of the administrative machinery in respect of other administrative units are lacking, it may be held that the system worked efficiently to the satisfaction and benefit of the subjects at large.

To conclude, on an examination of the above data it has become abundantly clear that the present inscription is invaluable, both politically and culturally throwing light on local history and contemporary events, and has therefore its rare archaeological importance.

---

25. *Arthaśāstra*, V. II.
26. *E, I.*, II, 247-48.
27. *J. A. S. B*, LXVII, I, 99 f; *Ibid.*, 120-25.
28. Beni Prasad ; *The State in Ancient India*, 297.
29. *Economic Condition in Ancient India*, 55 f, 128 f.

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE STONE INSCRIPTION FROM LANKĀ (NOWGONG : ASSAM)

On my last visit to the Assam State Museum at Gauhati I came across an undeciphered stone inscription, the characters of which are very indistinct, and it was due to its present wornout condition that the text was left undeciphered. On enquiry I could learn that the inscribed stone, fairly a big one, was colleeted from Lankā in the present district of Nowgong quite a few years ago.

Of particular significance, just below the text, there is the carved figure of an Ass or a lion standing on the back of a female boar, and this joint figure has a bearing on a particular ruling family of the kingdom. The stone piece formed part of an edifice, the nature of which requires to be determined.

The text in Sanskrit is found complete in twelve lines, the letters in the last two at their left ends being completely invisible; the opening line in the middle is found erased, as this portion of the stone was used for a long time in sharpening iron implements. The text is in mixed prose and poetry and the composer is seen to have used a lucid, simple style of his own. Though most of the *akṣaras* have taken their modern Assamese forms, a few of them are in their *Devanāgarī* style as found in the ninth-tenth century inscription from Assam. There are scribal errors, and the text, as deciphered, corrected and filled up at places by me, stands as follows :

1. *Oṁ Svasti/(Śrīmahāmāṇikya-rājye/) yastu*
2. *sātvata-pavitra-divyastu vimbaḥ jagattrāṇārthaṁ sambhavati yuge-yuge—*

3. *asaṁkhyāḥ/Śrīyuktaḥ satu Viṣṇuḥ yasya ca vividhāḥ hi rūpāḥ yasmā-*
4. *dbalaḥ/ / gardabho janaka·sinhakīrtiḥ sajjanān yo pālayati yatra/*
5. *yeṣām janani-śūkarī eṣā yā vanatrāsañcāvamuñcati sā tu*
6. *bhūvyatra/ /Śrīvāmadevagrāmaṁ daṇḍa vidhi-yuktānnyeva vane Śrīmāṇikya-*
7. *devena Dīnadvijāya dattaṁ/kritistrivittena sattva-rajastamastrayaṁ/*
8. *dayālu-nīticaya-vratīṁ vividha-nyāya-nītiṁ yatra/ /vāsaṁ deyaṁ-*
9. *tyaśleṣā-vinyastā vidyāvat/yat sattraṁbāśramantasya dharamamandiraṁ/ /*
10. *satyaṁ śīlaṁ cātāśchilyañca sauhārdaṁ/yasya haṭṭa-gṛhādyardha-ḍavākaṁ/ /*
11. *(yat sattre vasate sa Viṣṇuḥ)/yaḥ sadā tu sattre vicarantrivi-*
12. *(bhavaṁ vitarati bhaktārthaṁ/ /vede abdhyamśuṣu śāke //X//*

Meaning : *Om Svasti*/This was within the kingdom of Śrī Mahāmāṇikya. One who expresses Himself innumerable times from the everlasting, pure heavenly egg for the deliverance of the world is that Viṣṇu, the emblem of beauty, whose are the various forms, wherein lies his own strength. The Ass who is noted like a lion is the father who (like Viṣnu) protects here the honest. Their mother is that female boar who does away with the fear of the (residents of the) forests on earth. Śrī (Mahā) māṇikya donated to the Brāhmaṇa, Dīna by name, the village of Vāmadeva in this forest along with the rights of *daṇḍa*, who is a renowned one for possessing the three qualities of *sttva*, *rajas* and *tamas*, who is kind hearted and practises the moral precepts. Righteousness and morality of various kinds reside in the residence that is given (to him), which is very elean and unperishable like learning, whose *sattra* or the *āśrama* is the temple of religion (Vaisnavism), which is the (embodiment of) truth, good behaviour, devoid of

taunt and friendly, whose homestead covers one half of Ḍavāka, in whose *sattra* establishment resides Viṣṇu, who, on visiting the *sattra* every day, bestows prosperity, wealth and richness on the devotees. (The inscription was inscribed) in *śaka* 1274 (A.D. 1352).

It is evident from the text that the village of Vāmadeva was donated to a Brāhmaṇa, named Dīna, and the village-land along with his homestead, the temple establishment and the *āśrama* occupied one half of Ḍavāka. The donor king of the kingdom was Śrī (Mahā)māṇikya. The temple establishment was dedicated to Viṣṇu, and the use of the word *sattra*, the establishment of which in Assam is ascribed usually to the Vaisnava reformers Śrī Śamkaradeva and Mahāpuruṣa Mādhavadeva of the 15th-16th century A.D. is very significant, and this shows that the said establishment left a legacy of its own, like that at Ambari.

Again, of particular interest, *gardahba*, a meek animal, has been taken to have assumed one of the forms of Viṣṇu, whose *jananī* is a female boar. This is at variance with the Paurānic episode in which Viṣṇu assumed the form of a male boar (*Varāha*) for delivering the earth from universal dissolution, which means that *varāha* is one of the incarnations of Viṣṇu, and this is in consonance with the idea contained in the works of the said Vaisnava reformers that *gardabha* as well is the embodiment of or possesses the soul of Rāma (*Gardhabharo ātmā Rāma*). By implication *śūkarī* or *varāhī*, the female principle of Viṣṇu, residing in the forests, became an object of adoration of the ruling family to which Mahāmāṇikya belonged and the family itself, Tibeto-Burman in origin, though completely Hinduised, came to be known as the *Varāhī* which became as it were its royal symbol.

Mahāmāṇikya's name is memorable not only because of his wide conquests, erection of temples, dedicated to Viṣṇu, but also because of his patronage of the Assamese poet Mādhava Kandalī who, on the request of his patron king, composed the *Rāmāyaṇa* in Assamese verses. The

dated inscription (*śaka* 1274) now sets at naught all the speculations and theories that were invented in respect of the pedigree of the king, the nativity of Mādhava Kandalī and the age to which both of them belonged. As the Kandalī says, he wrote the *Rāmāyaṇa* verses at the request of the Varāha king Śri Mahāmāṇikya, for edification of all people :

Kavairāja Kandalī ye āmākese buliwaya
Karīloho sarvajana-bodhe/
Rāmāyana suprayara Śrī mahā-mānikya ye
Varāha Rājāra anurodhe.//

There is no doubt that Mādhava Kandalī was a native of Nowgong (Kandali-grāma) where he composed the *Rāmāyaṇa*, and Śri mahā-māṇikya was neither a "Kachari King of Jayantāpura"—(Dr. B. K. Kakati : *Assamese : Its formation and Development* 23-24) ; M. C. Bordoloi, *Mādhava Kandalī's Rāmāyaṇa : Asamīyā Sāhītyar Cāneki*, III, pt. I. pp. 313) ; nor of Central Assam : (*Aspects of Early Assamese Literature*, p. 5) ; nor a Tripurā King : (K.R. Medhi : *Assamese Grammar & Origin of the Assamese Language, Intro.* P. XCI), but, as was surmised by Pandit Hem Chandra Goswami ; "a king of Barāhi-Kachārīs and he ruled about the middle of the 14th century at Dimāpur"—(Bāhi, Vol. XVIII) ; also *Descriptive Catalogue of Assamese manuscripts*, p. 139), and his kingdom extended to Dikhou on the east and Nowgong on the west.

It was not till the time of the Āhom King Suhungmung (1497-1539) and during the time of Khorāphā and Dersongphā that the Āhom rulers pushed back the Kachārīs to Nāmdāng, and to further west and south and Dimāpur itself fell into the hands of the Āhom invading army. For two hundred years or so (1300-1500), therefore, the river Dikhau atleast, with varying fortunes, remained as the eastern boundary between the Āhoms and the Kachārīs. In the west the Varāhī kingdom included at least the Kallang-Kapili Valley in Nowgong and in the south-west

it was contiguous with the kingdom of Tripurā : *Eastern Bengal District Gazetteers (Tippera)* by J. K. Webster, pp. 11-12). It may also be held that only a branch of the Varāhī-Kachāris of Dimāpur ruled over Tripurā and the *Tripurā Rāja-mālā* itself was composed by two Assamese Brāhmaṇas, Śukreśvara and Bāṇeśvara, evidently under the initiative of the Varāhī Kings of Cachar, Mahāmāṇikya or his successor.

It is evident therefore that the present district of Nowgong, particularly the Kapili Valley including Davāka, in the west was within the kingdom of Mahāmāṇikya who flourished at least between 1330-1370. The Gachtal pillar inscription, composed in old Assamese script and language, rather Kāmarūpī dialect, referring to the Yavana invasion from Bengal, with the date *śaka* 1284 (A-D. 1362), is another memento of his success against Muslim invader Sultan Sikandar Shāh. Gachtal lies close to Davāka and is quite near the river Kapili. The said inscription does not mention the name of the ruler, but on chronological grounds we are now sure that the ruler was the noted Varāhī King Mahāmāṇikya himself, the patron of Mādhava Kandalī and Mahāmaṇiphā of the Kachārī chronicles :—(See P. C. Choudhury, *V. I. J.* Vol. IX, March 1971, pp. 121-24).

Besides, Mahāmāṇīkya, who constructed the Vaisnava temple establishment for Dīna dvija, and his predecessors raised other monuments of great archaeological value, some of the remains of which are to be seen not only at Ḍimāpur, Kasomāri and Jāmuguri but also in the Valley of the Kapili and the Yamunā in Nowgong. The Varāhī rājā's patronage of indigenous culture, religion and literature of Assam laid the foundation of their future efflorescence. It was through his initiative that the unerring Vaisnava poet, predecessor and forerunner of Śrīmanta Śamkaradeva, Mādhava Kandalī who was possibly the court *paṇḍita* of the King, created a lofty tradition of literary greatness and cultural heritage for which the posterity has been so much proud of, and the poet's Assamese work *Rāmāyaṇa*,

the verses of which were recited before the King, the first of its kind in the provincial languages of India, depicts as well a good picture of the Hindu Social system with its usages, religious practices of the subjects, that had been in vogue during the time of Mahāmāṇikya and the *daṇḍanīti* on which the state-craft of the completely Hinduised Varāhi rājās was based. *

Reprint from the *Journal of the Assam Research Society, XXIII*, 1977-78. For details on the Kacharis, see coins from Haflong.

HISTORICAL MATERIALS IN THE GACHTAL GRANT OF GOPĀLADEVA*

Found at Gachtal near Ḍabakā in Assam in 1963, the Gachtal copper plates, two in number, are of considerable historical importance. The third plate, along with the copper ring which should have contained the royal insignia (elephant) and held the plates together, has not been traced. The plates are worn-out and the script not very legible. The characters are North Indian Brāhmī with mixed Devanāgarī and Old Assamese, indicating the gradual evolution of the present Assamese script on independent lines, a fact confirmed by the wealth of Assamese manuscripts. The *praśasti*, composed in beautiful Sanskrit verses, with prose towards the end, has been writen by one Balabhadra, son of Brāhmaṇa Sambhrama (?) of the *Parāśaragotra*, who was versed with the *Śāstras* (lines 58-60).

The details about the boundaries of the land, for the donation of which the present plates had been inscribed, and the name of the donee should have occurred in the third plate which is missing.

The inscription, which is undated, begins with the invocation of Śiva in penance, the sacred *Gaṅgā* having come out of his *jaṭā*, and gives a complete genealogy of the ancestors of Gopāla, the donor of the grant, beginning with Brahmapāla. Before this, the legend of the uplifting of the earth from dissolution by the Boar incarnation of Viṣṇu and the birth of Naraka as a result of their union is stated. This Naraka had his capital at Prāgjyotiṣa. He was followed by Bhagadatta and his successors, and it was in this line of rulers that Brahmapāla, the progenitor of the Pāla family was born.

---

* Reprint from *Vishveshvaranand Indological Journal*, XIV, Pt II. 1976

Brahmapāla was chosen king by the important elements of the State *(prakṛtayaḥ)*, on the absence of any heir to the throne when Tyāgasiṁha, the last ruler of the family of Śālastambha who ruled over the land died. The Śālastambha family of 21 rulers has been ascribed a span of about 340 years between A.D. 650-990, and the Pāla line ending with Jayapāla of a total of 7 rulers to A.D. 990-1138, *i.e.*, 148 years. Brahmapāla is placed by different writers at different periods.[1] If Dr. Hoernle is right in placing the date of accession of Brahmapāla's son Ratnapāla at A.D. 1010,[2] Brahmapāla's accession may be placed in about A.D. 990. He was probably a contemporary of the Gauḍa ruler Mahīpāla I who is placed between 974-1036 or 988-1038.[3] The Bargāon grant (verse 11) gives a hint of the warlike conduct of Brahmapāla who inherited a kingdom extended by his predecessor Balavarman III, the last ruler of the previous family, whose reign is placed between 885-910. The latter, as known from his Nowgong grant,[4] donated land in *Dijjināviṣaya* where Dharmapāla about a century later donated land by his Śubhaṇkarapāṭaka grant. The land lay to the west of the *Teestā-Karatoyā* in Puṇḍra,[5] which has been identified as modern Dinajpur. It appears therefore that Balavarman, the immediate predecessor of Brahmapāla, made conquests at the cost of the Gauḍa-Pālas, probably under Nārāyaṇapāla (854-908),[6] who was hard pressed by the Rāṣṭrakūṭas under Kṛṣṇa II (880-914), if not by the Pratihāras

1. H. C. Ray : *Dynastic history of Northern India*, Calcutta, 1931, pp. 247-48 ; K. L. Barua : *Early history of Kāmarūpa*, Shillong, 1933, p. 149.
2. *Jl. of Asiatic Soc. of Bengal*, (*JASB*), 67 (1898), 102.
3. R. C. Majumdar : *Jl. and Proc of the Asiatic Soc. of Bengal*, (*JPASB*), (NS), 1921, p. 1f ; *History of Bengal*, I, Dacca, 1943, p. 136.
4. *JASB*, 66 (1897) 285-97.
5. See *Kāmarūpa-Śāsanāvalī*, pp. 164 f ; *Jl. of the Assam Research Soc.*, (*JARS*), 82-84.
6. Majumdar : *History of Bengal*, I, p 125.

It may be mentioned in this connection that since the time of Śaśāṅka, whose kingdom was occupied by Bhāskaravarman in alliance with Harṣa of Kanauj in early 7th century, there had been constant rivalry for political supremacy between Kāmarūpa and Gauḍa. It was natural that, with the turn of the century, other powers of India which became involved in the struggle for empire, had to keep their watchful eye on Kāmarūpa, the rising power in eastern India. Since the period of Dharmapāla of Gauḍa this struggle for empire started between the three main contending powers, *viz.*, Rāṣṭrakūṭas of the Deccan, Gurjjara-Pratihāras of Kanauj and the Gauḍa-Pālas.[7] The present inscription shows that Kāmarūpa also participated in this scramble for power, though belatedly, in order to carve out an empire, particularly at the cost of the Gauḍas. The successful invasions of the Rāṣṭrakūṭas under Dhruva (779-94) and Govinda III (794-814) sapped the power of both the Pratihāras and Dharmapāla. The latter's successor Devapāla (810-50) is, however, given the credit of destroying the pride of the Gurjjara and Drāviḍa lords.[8] His Kāmarūpa contemporary was probably Harjjaravarman, who, taking advantage of Gauḍa's engagement with the Pratihāras and the Rāṣṭrakūṭas as well as with Uṭkala, invaded Bengal, which was either repelled by Jayapāla, Devapāla's brother, and peace was concluded or the Kāmarūpa king returned to his capital from the frontiers of Gauḍa after hearing of the wide conquests of Devapāla. This as hinted at the Bhāgalpur grant of Nārāyaṇapāla.[9] The Gauḍa-Pāla family declined shortly after him. It is given in the Sirur inscription dated 866 that the rulers of Aṅga, Vanga and Magadha paid homage to the Rāṣṭrakūṭa Amoghavarṣa. The weakness of Gauḍa must have given an opportunity to the Pratihāras under Bhoja and Mahendra-

7. R. S. Tripathi : *History of Kanauj*, Banares, 1937, pp. 219 f ; see also A. S. Altekar, *Rāṣṭrakūṭaṣ and their times*, Poona, 1934, pp. 58 f.
8. Badal Pillar Ins. of Nārāyaṇapāla : *Epigraphia Indica, (EI)* II (1894) 160-67.
9. *Indian Antiquary*, (*IA*), 15 (1886) 304 f.

pāla as well to wrest most parts of Northern India from the hands of the Pālas. But, sometime between 915-17 Mahendrapāla's successor Mahīpāla was defeated by the Rāṣṭrakūṭas, as during this period Nārāyaṇapāla, in his attempt at reviving some of the Gauḍa possessions, came into conflict with Kṛṣṇa II (880-914). It was during this period of Vigrahapāla I and Nārāyaṇapāla that the Kāmarūpa ruler Vanamāla, as shown by his Tezpur inscription[10] by donating land in Chandrapurī-viṣaya lying to the west of the river Triśrotā and Balavarman III, by donating land in *Dijjinā-siṣaya* in Puṇḍravardhana, as noted above, extended the frontier of Kāmarūpa to the Dinajpur area in North Bengal.

This was how Brahmapāla inherited a vast kingdom, carved out at the cost of the Gauḍa-Pālas during their scramble for power with the Pratihāras and the Rāṣṭrakūṭas. Brahmapāla's successor was the mighty king Ratnapāla. He issued two grants of his own wherein his exploits are found mentioned.[11] This is confirmed by the grants of Dharmapāla.[12] The Gachtal grant, besides referring to his career, gives him the credit of defeating, by strength of his own arms, one Rājyapāla of Gauḍa in a terrible encounter :

> *doddarpa-durlladitaṁ ājiṣu Gauḍarājaṁ*
> *yo Rājyapālaṁ ayajitya bhujadvayena ||* (verse 16)

This is very significant, though the identification of the Gauḍa river is difficult. In speaking of the invincibility (*durjjayā*) of the capital city of Ratnapāla, the Bargāon grant states that "its boundaries were encompassed by a rampart, furnished with a fence strong like that used for the gamebirds of the *Śakas*, fit to cause chagrin to the king

---

10. *JASB*, 9 (1840) 766 f. ; *Kāmarūpa-Śasanāvalī*, pp. 54-70.
11. Bargāon Grant, verse 13 ; Śuālkuchi Grant, line 4 ; *JASB*, 67 (1898) 120-25 ; *Kāmarūpa Śāsanāvalī*, pp. 110-15. A new grant at Caratbārī has since been found.
12. Khonamukhi, verse 5 ; Śubhaṅkarapāṭaka, verse 5.

of Gurjara, to give fever to the heads of the untameable elephants of the chief of Gauḍa, to act like the bitumen in the earth to the lord of Kerala, to strike awe into the Bāhikas and the Taikas, to cause discomfiture (consumption) to the master of the Deccan and generally to serve for the purpose of discomfiting the (king's) enemies."[13]

Hoernle, commenting that the Kāmarūpa king actually came into conflict with the said powers, identifies the Gurjara king with the Western Cālukya Jayasiṁha III or Someśvara I, the Kerala king with Cola Rājarāja, the Gauḍa ruler with Mahīpāla or Nāyapāla, and *Bāhikas* and *Taikas* with the people of Bulk and the Tajiks.[14] S.L. Katre seems to take Ratnapāla as a scion of the Gauḍa-Pālas, adding that the Cālukya army marched through Aṅga, Vaṅga and Magadha reaching Kāmarūpa; but that Vikramāditya VI Cālukya of Kalyāṇa was defeated by Ratnapāla. From *Vikramāṅkadevacarita* of Bilhaṇa(3.74) it is known, however, that a Kāmarūpa ruler was defeated by one Vikramāditya, identified by Bühler with Tribhuvanamalla. R. S. Tripathi thinks that the Cālukya army was beaten back by Ratnapāla.[15] If the invader was Vikramāditya VI Cālukya of Kalyāṇa (1076-1226), the invasion, on chronological grounds, cannot be placed during Ratnapāla's reign. It should also be mentioned that while the Deccan king in the Bargāon grant is said to have been defeated by or come into conflict with Ratnapāla, Bilhaṇa has given him the credit of defeating the Kāmarūpa ruler. It appears therefore that if the evidence in the work is to be believed, the Vikramāditya was no other than Vikramāditya VI

13. Bargāon Grant, lines 34-35; Śuālkuchi Grant, lines 11-12.

14. *JASB*, 67 (1898) 105 f.

15. *History of Ancient India*, R. S. Tripathi, Rep., Delhi, 1960, p. 422. It is not easy to hold whether or not Ratnapāla actually came into conflict with the powers mentioned in the Bargāon Grant. N. N. Vasu (*Social history of Kāmarūpa*, I, p. 167) thinks that it refers to an attempt at the invasion of Kāmarūpa, and Ray (*Dynastic history of Northern India*, I, Calcutta, pp. 250-51) contends that it may have a bearing on contemporary events.

Cālukya of Kalyāṇa whose Kāmarūpa contemporary was probably Harṣapāla(1085-95), Ratnapāla's grandson.

Whatever be the identification of the rulers mentioned in the grant, we are more interested in the lords of Gurjjara and Gauḍa. If the system of chronology accepted for Ratnapāla be correct, his Gurjjara contemporary was either Rājyapāla (1018-19) or Trilocanapāla (1019-27), both of whom became involved in the Muslim invasions of Sabuktagin and Sultān Māhmud. It appears probable that Ratnapāla came into conflict with Trilocanapāla some time after the invasions of Māhmud.[16] The most important point to be discussed is the identification of the lord of Gauḍa, Rājyapāla. In the Gauḍa-Pāla geneaology there was more than one Rājyapāla, one of whom was the son of Rāmapāla, placed between 1085-1130.[17] This Rājyapāla is not given the credit of ruling in Gauḍa,[18] nor was he the Gauḍarāja who was worsted by Ratnapāla. Another Rājyapāla was the son and successor of Nārāyaṇapāla, who who probably ruled between 908-40. He married Bhāgya-devī, the daughter of the Rāṣṭrakūṭa king Tunga, son of Kṛṣṇa II. This marriage alliance might have brought about the cessasion of hostilities between the Gauḍas and the Rāṣṭrakūṭas for the time being. On chronological grounds also he could not be the Gauḍa-rāja of the Gachtal inscription. Then again, Devapāla had a son of the said name, who was installed as a crown prince, but did not rule.[19] In any case, he was not defeated by Ratnapāla.

The Gauḍa-Pāla records seem to prove that the paternal kingdom of the Pālas was possessed by an usurper, who is

16. See *History of Kanauj*, pp. 281-88.

17. H C. Raychaudhury ascribes to him the period between the end of the 11th and the beginning of the 12th century (*Studies in Indian antiquities*, (H. C. Raychaudhury), Calcutta Uni., 1958, pp. 157-58).

18. *History of Bengal*, I, p. 167.

19. Monghyr Grant of Devapāla : *Epigraphia Indica*, 18 (1925-26) 304.

supposed to have belonged to the Kamboja family.[20] The Irda plates of Nāyapāla[21] seem to throw new light on this point. It states that Nāyapāla succeeded his elder brother Nārāyaṇapāla who was the son of Rājyapāla. If we accept the identification of Rājyapāla of the Irda Plates with the Pāla king Rājyapāla,[22] we are to hold that there was a partition of the kingdom and Rājyapāla of the Kamboja family set up a new kingdom comprising Northern and Western Bengal,[23] but his Kamboja lineage is very doubtful,[24] and he might have belonged to the main line ruling over extensive territories; and, if Nāyapāla's date of accession can be placed in 1038,[25] it appears that his predecessor Rājyapāla was the Gauḍa contemporary of Ratnapāla who was worsted by the Kāmarūpa ruler in a terrible fight, some time between 1020-30.

Ratnapāla's son was Purandarapāla who is said to have possessed fine qualities in all the inscriptions of the Pāla family.[26] This is repeated in the present Gachtal grant. It is evident, however, that this prince died as a *yuvarāja*, Ratnapāla being followed by Indrapāla.[27] This is more than confirmed by the Gachtal inscription which states that Ratnapāla's son Purandarapāla, whose aim was fixed on the Absolute, died during the life-time of his father in his old age. That he ruled as a *yuvarāja* in the easternmost

---

20. Dinajpur Pillar Ins. of Kañjaraghaṭavarṣa : *JASB*, (NS), 7 (1911) 19.
21. *EI*, 12 (1913-14) 150 ; 24 (1937-38) 43.
22. Raychaudhuri does not accept this view : *Indian Historical Quarterly*, 15 (1939) 508 f
23. See *History of Bengal*, I, 133-34.
24. J. C. Ghosh rightly thinks that Rājyapāla was not of Kamboja lineage : *EI*, 24 (1937-38) 43.
25. *History of Bengal*, I, 177.
26. Khonamukhi, verse 6; Śubhaṅkarapāṭaka, verse 6 ; also Gauhati Grant of Indrapāla, verse 11-12. (*JASB*, 66 (1897) 11:-32) ; Guakuchi Grant of Indrapāla. verse 11-12 (*Kāmarūpa-Śāsanāvalī* pp. 130-45).
27. Gauhati Grant, verse 17 ; Śubhaṅkarapāṭaka, verse 6.

part of the kingdom is also mentioned (verse 20).[28] Ratnapāla was therefore succeeded by his grandson Indrapāla whose military exploits are found recorded in most inscriptions of the family.[29] The present inscription is significant in that it refers to the career of the king and to his extension of the kingdom to the confines of the sea, evidently towards south-east Bengal. It is definitely stated that he had a successful naval engagement with the king of Vaṅga, Kalyāṇacandra, son of Śrīcandra, of the Candras and conqueror of Gauḍa. The relevant verse of the inscription runs thus :

mādyad-Gauḍa-vimarda-durddama-bhujaḥ Śrīcandra-sūnuḥ svayaṃ
prāptaḥ saṁgara-sīmni Vaṅganṛpatiḥ Kalyāṇacandro balī |
cañcat-kāñcana-cakracāmaracitaṁ naucakramatrā(?)dhiṣṭhātā yadvījitaḥ sahaiva yaśasā dīnaḥ pralīnaḥ kvacit || 21 ||

Another significant fact mentioned in the grant is that the king had as his queen Rājyadevī who was born in the Rāṣṭrakūṭa family : *(yasya) khalu*

Rāṣṭrakūṭānvya-jaladhi-bhuvā babhūva kamalākarā |
Puruṣottamasya mahiṣī Lakṣmīr iva Rājyadevīti || 23 ||

In order to identify the ruler of Gauḍa in whose reign his kingdom was occupied by Kalyāṇacandra, we have to discuss the period of the Candras of East Bengal ruling from Vikramapura at the time of the decline of Gauḍa. The invasion of Gauḍa by the Candras must have happened at a time when the Pālas under Nāyapāla, Vigrahapāla III and Mahīpāla II had become very weak, leading to the rise of the Candras, followed by the Varmans in East Bengal. A series of foreign invasions from all sides had sapped the very foundation of the Pāla kingdom and Gauḍa had lost control not only over eastern but also western and southern

28. The Grants of Indrapāla, (Gauhati, *verse* 13 ; Guakuchi, *verse* 13), confirm this.

29. Gauhati, *verse* 15-16 ; Khonamukhi, *verse* 7 ; Śubhaṅkarapāṭaka, *verse* 7).

Bengal during the middle of the 11th century A. D.[30] The Candras under Śrīcandra, son of Trailokyacandra, extended their dominions to Puṇḍravardhana, as shown by his inscription. He flourished during the first half of the middle of the 11th century A. D. His successor, Kalyāṇacandra, who might have defeated Vigrahapāla, as known from the Gachtal inscription, was the king defeated by Indrapāla of Kāmarūpa. Both Vaṅga and Gauḍa were, at this time, invaded also by powers like the Colas and the Kālacūris. Indrapāla had already strengthened his hands by entering into a marriage alliance with the Rāṣṭrakūṭas.[31] This measure was no doubt an answer to the Gauḍa-Rāṣṭrakūṭa alliance, cemented by Rājyapāla of the Gauḍas, and a diplomatic triumph over his enemies. Taking advantage of the weakness of the Pālas and their quarrel with the Candras, Indrapāla might have invaded Vaṅga and eastern Bengal extending to the outskirts of the sea. As proved by his own inscription, he also occupied a major portion of what was known as Puṇḍravardhanabhukti comprising Northern Bengal. This is shown by his Guakuchi inscription which records the donation of a plot of land in Paṇḍarībhūmī to a Brāhmaṇa hailing from Śāvathi or Śrāvasti in Bengal.[32] The occupation of Northern and Eastern Bengal by Indrapāla must have happened before the exploits of Jātavarman, who, by his Belava grant, granted lands in Puṇḍravardhana.[33] Besides other contemporary powers, the grant credits him with "extending

30. *History of Bengal*, pp. 146-49, 190-97.

31. The Grant does not mention the name of the Rāṣṭrakūṭa king, father of Rājyadevi. The Raṣṭrakūṭas of Malkhed declined by the end of the 10th century and they became almost extinct after Indra IV ; but there were other branches ruling over the Sambalpur tract of Orissa, Gujarat and even Kanauj. (*See The history and culture of the Indian people*, vol. V, Bombay, 1957, pp. 50, 221-22).

32. *Kāmarūpa-Śāsanāvalī*, 130-45 ; *Jl of the Assam Res. Soc.*, 5 (1937) 112-15.

33. *EI*, 12 (1913-14) 37-44 ; N. G. Majumdar : *Ins. of Bengal*, III, pp. 14 f.

his supremacy among the Aṅgas" and "conquering the fortunes of Kāmarūpa, '*paribhāvayaṁstāṁ Kāmarūpaśrīyaṁ*'. Some writers hold that Jātavarman invaded and conquered Kāmarūpa during the time of Brahmapāla or at a later time.[34] If Jātavarman was the contemporary of Vigrahapāla III or Mahīpāla II, placed towards the second half or third quarter of the 11th century,[35] the event can hardly be ascribed to the period of Brahmapāla, but should be placed during Harṣapāla's reign. The expression in the said grant does not, however, mean that Jātavarman invaded Kāmarūpa proper,[36] but may indicate the loss of Kāmarūpa possessions in Puṇḍravardhana, which was shortly recovered by Dharmapāla (1095-1120), as proved by his donation of land in Dijjinā-viṣaya, by the Śubhaṅkarapāṭaka grant.

Indrapāla was succeeded by his worthy son Gopāladeva, the donor of the Gachtal grant, the first known record of the ruler. That he was the son of Indrapāla and Rājyadevī is clear from the following passage :

> *tābhyāṁ bhūbhāra-bhartā caraṇa-nakha-śikhā-līdha-bhūpāla-mauliḥ śrī-Gopālaḥ* ... // 24 //

Not only his own inscription, (verses 24-31), but also those of Dharmapāla[37] bear testimony to the king's personal charms, commendable qualities, munificence and eminent successes in warfare. It is likely that Gopāla consolidated the conquests made by his father at the cost of the Gauḍas and the Candras. He may have ruled between 1065-85, and was the contemporary of Mahīpāla II, whose reign was full of trouble, both internal and external. It is likely that Gopāla dealt with the feudatories of the Gauḍa-Pālas in Varendra and kept the Kāmarūpa possessions in Bengal intact. This rising power of Kamarūpa no doubt accounts for the subsequent invasion of Jātavarman, who,

34. See P.L. Paul : *Early history of Bengal*, p. 79.
35. *Ibid.*, pp. 55-57, 75 ; Majumdar, pp. 197-104, places him during the second half or the third quarter of the 11th century.
36. See *Kāmarūpa-Śāsanāvalī*, Introduction, p. 39.
37. Khonamukhi, *verse* 8 ; Śubhaṅkarapāṭaka , *verse* 8.

as stated above dealt with the Gauḍas along with their feudatories and Kāmarūpa-Pālas under Harṣapāla. Shortly afterwards must have occurred also the invasion of Vikramāditya VI Cālukya. Be that as it may, if his own inscription is to be relied upon, Gopāla gave a good account of himself by keeping intact the vast possessions of Kāmarūpa and making a donation of a big area of land within his jurisdiction. This receives further confirmation from his assumption of the imperial titles of *Parameśvara-paramabhaṭṭāraka-Mahārājādhirāja.*

Issued from Haḍapyaka, the Gachtal Grant records the donation of land (inferior), producing eight thousand measures of paddy in Khārikoṇākoñchi within the *viṣaya of* Bāḍāśrojambubā(cā):

Bāḍāśrojambubā(cā)-viṣayānta(ḥ)pāti-Khārikoṇākoñchi-bhūmyapakṛṣṭa-dhānyāṣṭasahasrotpattika-bhūmau (line 63).

This *viṣaya* may be identified with the *viṣaya* of Bāḍāse-pattan of the Uttarbarbil grant of Balavarman III and *Bāḍā-viṣaya* of the Kamauli grant of Vaidyadeva.[38] *Haḍapyaka* is called a sacred city, *(Haḍapyaketi puṇyā purī)*, where innumerable temples dedicated to *Śiva*, in particular, existed. Opinion is divided as to whether the place was the capital. This record is found issued from Haḍapyaka, though Gopāla was the *Prāgjyotiṣādhipati* (line 60), the epithet assumed by all the rulers of the family like their predecessors, whatever the places at which the *śāsanas* were issued. This epithet again stands almost in all cases for the capital city. That the kingdom was known as Kāmarūpa at least from the 4th century onwards till the 15th century and even later is known from the works like the *Kālikā Purāṇa* and the *Yoginī Tantra* of the 10th and 14th century, respectively. Most contemporary Indian sources like the *Raghuvaṁśa*, *Bṛhatsaṁhitā*, *Trikāṇḍa* of Puruṣottama, *Harṣacarita*, Rājaśekhara, the Purāṇas and the Tantras confirm this historical fact. Besides Yuan Chwang, the inscriptions of

38 P. C. Choudhury: *Asom Sāhitya Sabhā Patrikā*, 15th year, No. 3, pp. 187-94; *EI*, 2 (1894) 347-48.

Bhojavarman, Prabhāsa, and Lakṣmaṇasena mention Kāmarūpa.[39] All these prove that while Prāgjyotiṣa was the capital, the name of the kingdom was Kāmarūpa.

In spite of the above, most writers hold that while Prāgjyotiṣa was the capital under the Varmans, it was shifted to Haḍapeśvara, Hārūppeśvara or Haḍapyaka near modern Tezpur by Sālastambha or Harjjaravaman.[40] They find support for their views from the fact of the issue of some grants from that plate. But this is erroneous. In the Hayunthal grant of Harjjara, Hārūppeśvara is called a victorious camp *(jayaskandhāvāra)*, as Karṇasuvarṇa in Bengal under Bhāskaravarman. His Tezpur inscription, like that of Gopāla, calls it a *Pura*, and the Nowgong grant of Balavarman calls it an anscestral camp, *Paitāmahakaṭaka*. So, this place was not the *Rājadhānī*. There was, however, no impossibility of the foundation of other towns or cities, It is to be mentioned that Ratnapāla fortified Prāgjyotiṣa and gave it the new name of *Durjjayā*. There are writers again who opine that Brahmapāla shifted the capital from Hārūppeśvara to Prāgjyotiṣa.[41] The very fact that Gopāla, a successor of Ratnapāla, issued his grant from Haḍapyaka at a time when Prāgjyotiṣa was the capital, would disprove the contention of the said writers that the capital was changed with the change of the families ruling over Kāmarūpa. We are to conclude, therefore, that Prāgjyotiṣa remained the capital throughout the long period of the early history of Assam.

The Gachtal grant further gives an idea about the system of land tenure and other aspects of administration. The donated land, which included land for homestead, pastures for cattle, etc., was of the inferior type, *apakṛṣṭa*, and produced 8000 measures of paddy. If we take that one

39. Belava Grant of Bhojavarma : *EI*, 12 (1913-14) 37-44 ; Śilimpur Grant of Prabhāsa *EI*, 13, (1915-16) 289-95 ; Deopara Ins. of Vijayasena : *EI*, 1 (1892) 305 ; Madhainagar Grant of Lakṣmaṇasena : *JASB*, (NS), 5 (1909) pp. 467 f.

40. *Kāmarūpa Śāsanāvali*, Intro , pp. 22-25 ; *JARS*, 1 (1933) 109 f.

41. K.L. Barua : *Early history of Kāmarūpa*, pp. 137-38.

measure as equivalent to 5 seers of grain or one droṇa,[42] the donated land was expected to produce about 8000 *droṇas* or 1000 maunds of paddy, and in area it was about 200 *bighās* of land.

The grant also shows that some sort of classification of land was made in order to determine its fertility or otherwise and to fix appropriately the amount of tax *(kara)* that would accrue from such lands. The Brāhmaṇa donee was made immune from such revenue and official harassment likely to be caused by the entry into the land and water of those that were employed for tying up elephants and boats *(hastibandhanaukābandha)*, rounding up of thieves *(cauroddharaṇa)*, punishing the culprits *(daṇḍapāśa)*, collection of irregular imposts *(uparikara-nānānimittot-kheṭana)* and grazing of cattle *(gomahiṣājāvika-pracāra)*.

Hastibandha(ka) and *Naukābandha(ka)* were pretty officers. *Cauroddharaṇa(ka)* and *Daṇḍapāś(ka)* belonged to the police and the judicial organisations.[43] *Uparikara* and *Utkheṭana* were extra imposts levied on the subjects and cultivators on emergency occasions, as recommended in Hindu texts on polity, such as *Arthaśāstra* (5.2).

In communicating the *śāsana*, the present grant mentions a few officers like *Viṣayakaraṇa*, *Vyavahārika*, etc., mostly of a *visaya* and country parts, indicating that there were other administrative divisions like *bhukti* and *maṇdala*, as given in the grant of Vaidyadeva. According to Beni Prasad, *adhikaraṇa* is "the office and probably the court of

---

42. *Droṇa* as a measure is found in the Śilimpur Grant of Prahāsa.

43. Fleet takes *Cauroddharaṇa* to be "with the exemption of the right to fines imposed upon thives." U.N. Ghosal takes it as an oppressive tax imposed upon the local people for protection against thieves and that it was levied for the maintenance of the village police and was assigned to the donee along with the land: *Indian Historical Quarterly*, 3 (1927) 277-79. Though connected with justice, as explained by Ghosal : (*The historigraphy and other essays*, p. 192 f) and also by Altekar : (*State and Government in Ancient India*, Banares, 1949, pp. 152, 163) *Daṇḍapāśa* was also a police officer.

district officer and a Secretariat and Advisory Council."[44] The Nidhanpur grant of Bhāskaravarman mentions *adhikaraṇa* in this sense, and, as known from other records, *viṣayapati* was responsible for the collection of revenue, administration of justice and other aspects of a *viṣaya*. The *Vyavahārika's* main function consisted of the dispensation of judicial matters, particularly in a *viṣaya* ; *Pramukhajānapadān*[45] were the leading members of villages. *Rājā-Rāṇī*, *Raṇaka and Rājanyaka*[46] were probably rulers of feudatory States or outlying regions of the kingdom. *Rājaputra* was the son of the feudatory Rājā and *Rājavallabhas*, the king's favourities.

Thus, apart from new and corroborative historical information the present Gachtal grant throws welcome light on the local history and administrative system of the times and also on several points bearing on contemporary events, found so far unrecorded both in the grants of Assam and those of contemporary dynasties.

44. *The state in Ancient India*, p 297.

45. The term *janapada* is found used also in the sense of a unit of administration like the *pura* in many texts of polity : (See Pran Nath : *Economic Condition in Ancient India*, Intro , pp. 3-4, 39 f., 45-46).

46. The term *Rājānyaka* occurs also in records from other parts of India, and according to Vogel, it corresponds to *Rāṇā*, and was applied to the vassals : (*Antiquities of Chamba State*, pp. 110-21). In *Rājataraṅgiṇī*, *Rājānaka* is used in the sense of a minister. Pran Nath takes the former along with the *Rājaputras* and the *Sāmantas* as landholding aristocracy who had to serve the king with men and material : See *ibid* , pp. 55 f, 128 f.

ARCHAEOLOGICAL FINDS IN NARAKĀSUR HILLS*

I visited the site of the Narakasur Hills, lying at a distance of five miles from Gauhati to the south where a number of icons, along with a few other articles of antiquarian interest were recently discovered from Udalbakra village, which was also known as Narakāsurgāon. The find-spot, though hollow at the bottom, does not appear to be a cave.

Press reports published so far on the finds do not seem to have attached importance to the subject. The finds have now been kept under a temporary shed, and from the day when these were discovered there has been a stream of visitors doing their homage to what they call *Devatās*. As far as I know, such finds which are of great archaeological and cultural importance have, to my knowledge, not been discovered in one place anywhere in India, not to speak of Assam. All the icons numbering twenty-two, except one which is the stone image of *Manasā*, appear to be of bronze. There are two conchshells, the bigger one being broken in the middle ; four *koṣas* (four conch-shells again) ; one *kamaṇḍalu*, the handle being broken, which seems to be of copper and four bells, smaller in size and broken, and a fairly big bell. All the bells are of copper. There is also specimen of pottery (small jar). The finds show that these were meant for worship, used evidently in a temple or temples. Of the images again, four are impressed on round plates. There is also an icon of five-headed *Śiva* with four serpents, which is probably the *Śiva-Linga*, phallic in shape.

* Reprint from the *Journal of the Assam Research Society*, *XVI*, 1962.

As I find, the icons are mostly of the *Devas*, the *Devī* ones being few in number. Of singular importance is the largest image of *Indra* seated majestically on an elephant, with two hands, one in *varadā* and the other in *abhaya*, attended on either side by two female attendants and with one kneeling figure at the base in front. Equally important is a beautiful icon of *Viṣṇu* with four hands, carrying his usual weapons, attended by *Lakṣmī* and *Sarasvatī* and with an image kneeling in front at the base of the image. The small image of *Sūryya* with two female attendants, standing on a chariot, driven by seven horses also deserves our attention. Besides a few other images of *Viṣṇu* in different aspects and poses, there are those of *yama (Caṇḍī)*, *Agni*, *Śiva*, *Gaṇeśa*, *Durgā*, *Jagaddhātrī* or *Vasundharī*, *Manasā* and the like. Of peculiar interest is the headbust of a deity with *mukuṭa* on its head and *Kuṇḍalas* and with a buffalo-head with horns just below the chin of the figure. The deity is on a round plate. It was difficult for me to identify the same. But I have taken it to be that of *Mahiṣāsura* on the basis of the Paurāṇic evidence.

The hoard of finds have undoubtedly their great historical and religious importance in the early history of Assam. On the absence of other remains bearing on a temple edifice, we cannot have any clue as to the existence of a temple just over the find-spot, nor can it be said that the images and other articles of worship were kept concealed under blocks of stone by somebody. It may, however, be inferred that a *Deva* temple might have existed near about the locality. There are strong traditions, confirmed no doubt by historical facts that, the vast area right up from present Dispur to the Narakasur Hills and beyond to the west and extending to the northern and southern directions, surrounded by natural barriers was the capital city of the early rulers of Assam, the Prāgjyotiṣapura of the inscriptions and the scriptures. The said capital appears to have been guarded at the four corners by rock-cut images of *Gaṇeśa* at least for some period of its history ; this is supported

by the existing temples of *Gaṇeśa*. Small hillocks and mounds may be seen in and around the spot, on which there were evidently military establishments and fortresses, if not royal palaces and official quarters. It may be suggested, therefore, that certain areas in and around the locality may be searched for and, if possible, excavated to find out the historical fact, connected with the finds. The find-spot itself has fallen a prey to natural calamities and external invasions, and the hillock appears to have been broken into pieces due to certain natural agencies or geological factors.

Historical importance of the finds may be attested by the determination of the period or of their age. I have noticed a few letters on three plates and on the miniature *Śiva-Linga*, which are so indistinct that it could not be possible for me to decipher the same. The writing may pertain to individual deities. The big copper bell contains letters in two lines inscribed on it. The script seems to be a mixture of North Indian Brāhmī, certain letters having affinities with Devanāgarī and even with old Assamese. Most letters have similarities with those of the Hayunthal grant of the Kāmārūpa King Harjjaravarmādeva, and the rest with those of his successors, of the 10th-11th century A. D., and even of the Kānāivaraśī Inscription. The writing is as follows :

ŚriKumāra-Devarājeva sa yātmanā Devāsurarāja-(Devayuvarāja) hastyantaka-dadhyakabhūttacya pūjā iyam (iva) tena (yena) devatakāryyādikāntaiṣā ghaṇṭakā dattā ...

As I had to decipher the script at the site of the find-spot, I could not satisfy myself regarding its contents, and, therefore, variant reading is not impossible. English rendering of the text may be as follows :

"Śrī Kumāra who was like Indra and was the Killer of the elephants belonging to the king of *Devas* and *Asuras*, meaning *Indra* again (kings and princes) was or became the protector of this worship of his (Indra). This bell was given by him (Kumāra) for use in the worship of the deities.

As *Indra* worship is specially mentioned here, it is evident

that the said worship of the deities centred round this Prime Heavenly Deity as in the Vedas.

The writing is undated, and it does not contain the name of the donee, if there was any. The donor of the bell and the icons including the rest of the articles was evidently Śrī Kumāra. As the script in question can hardly be ascribed to the time of Bhāskaravarman, at least palaeographically, who was known also as Kumārarājā, this Kumāra is to be identified with some of his successors. The said name of a Kāmarūpa king does occur in the Hayunthal grant of Harjjaravarman who belonged to early 9th century A. D. The inscription states that on the death of Śālastambha, who was the successor of Bhāskara, his son Vijaya became king and the latter was followed in succession by Pālaka, Kumāra, and Vajradeva whose successor was the king Harṣadeva, placed in the middle of the 8th century A.D. roughly. And, therefore, it is possible that the king Śrī Kumāra flourished during the first quarter of the 8th century A.D. It was this king, therefore, who built a temple, dedicated to the said deities or introduced the worship of the deities, centering round Indra, in a temple or temples that were long existent It is apt to note in this connection that during the time of Bhāskaravarman, the Chinese pilgrim Yuan Chwang recorded about the existence of hundreds of *Deva* temples in his kingdom, and of their worship by thousands of their adherents.

In the light of the above it may be stated that the finds have their great cultural significance in the history of this ancient land whose once flourishing high degree of civilization has, due to our neglect and of the nation as a whole, either been forgotten or no attempt has been made in a systematic manner to unearth it. Steps might be taken, therefore, for finding out other remains in the said area in the first instance so as to obtain a true picture of the time to which the finds and remains belong. It would have been better had the present images and other articles connected with the *Deva* worship been shifted from the local site at the village of Udalbakara to our State Museum at Gauhati for a thorough examination of the same. The finds deserve to be treasured at the said Museum.

ARCHAEOLOGICAL RUINS
OF
PINGALEŚVARA TEMPLE*

I had the fortune to pay a visit to the well known temple establishment of Pingaleśvara, located in the village of the same name within Karara, not very far from another historically important site of Madana-Kāmadeva. The spot lies at a distance of about 27 miles from Gauhati via Baihata-Charali on the North Trunk Road and via Bejera-Andheri-ghat Road running towards the Balikuchi Sattra in the north.

Ever since the publication of the news as early as 1970-71 on some ruins which came out by chance when the foundation for construction of a new temple was laid on the old site, I was anxious to see the ruins myself. What attracted me most at the site are a few inscribed letters on a piece of stone, rather octagonal pillar, cut asunder into half its size. As I found, the script in two lines is completely worn out and the characters do not appear to be older than those of the 15th century writing. I could detect letters only in the right half of the stone pillar piece, and if the inscription covered the entire portion of it from one end to the other, half the script towards the left is not visible at present. With much difficulties, however, I could decipher the script in two lines as follows :

Śrī Śrī Svarganārāyaṇa nripasya rā—
jatva-varṣe biyāllisānke|Pingalasya||
The inscription is complete by itself

Just below the script is seen carved out an outline sketch of the temple design. The inscription along with the

---

Reprint from the *Journal of the Assam Research Society, XXII*, 1974

remains shows that the temple of Pingala, one of the eleven Rudras, was built by the said Ahom ruler, who was no other than Suhungmung Dihingia Raja (*Śaka* 1419-1461) on his 42nd regnal year i.e. in *Śaka* 1461. The temple *matha*, as shown by the broken pieces of stone and the *Kalasa*, which is almost in tact, was with the ridges like those of *Kardai* fruit designed on the *śikhara* style, not so different from the existing temples of Orissa, conforming to the Buddhist-Vaisnava architectural style.

Among the sculptures, engraved in most of the innumerable blocks of stone, those of elephants, as at Elora and Hajo, lions on elephants, some dancing figures playing small drums *(Khol)*, and Gaṇeśa and Kārtika are important. The figure of what looks like that of the Buddha, with *bodhi tree* carved on his flanks along with the octagonal pillar pieces and lotus like *dharma cakras* show that Buddhist monuments were added to a temple which, as shown by the predominance of varied erotic sculptures, excelling even those of Madana-Māmadeva, Khajuraho and Konarak at least in *Kāma-sūtra* style, was meant for saktism of the *Linga-yoni* worship, the only object of worship inside the temple, as at present, representing, according to the temple inmates, *Ardhanārīśvara*, but in fact standing for the male and female principles, meaning Śiva and Durgā Of particular interest is the absence of any major Hindu deity among the sculptures, except Gaṇeśa and Kārtika.

The temple was but a great centre of Tantrik—Buddhism or *Sahajayāna* of the time of the Vaisnava preacher Śaṃkaradeva. When and how it fell down is not known, but judging from the grant of land to the temple idol by Śiva Simha in *Śaka* 1661 confirmed by Gaurīnāth Simha in *Śaka* 1692, as known from the temple copper plate grants, it appears that the temple, constructed in *Śaka* 1461, patronised by Śiva Simha and Lakṣmī Simha, was in existence till the time of at least Gaurīnāth Simha. But, what is strange no reference is made to this temple by

the *Yoginī Tantra*. In fact, both Pingaleśvara and Dhāreśvara are said to have been worshipped in Hatimura temple, and a reference to Pingala in Hatimura is found mentioned in the said work. What seems probable, the *Yoginī Tantra* was composed just before the construction of the temple.

While the blocks of stone including those with sculptures belonged to the temple, it appears that almost equal number, if not more, are yet to be dug out from the site. From the existing source materials it is known that the Ahom rulers built temples mostly of bricks, and not a single piece of brick is noticed among the ruins, nor do the existing historical materials prove that Suhungmung built a stone temple, dedicated to Tantrik-Buddhist cult in the heart of Kāmarūpa. But, it is a fact that among the Ahom rulers, Suhungmung Dihingia Raja, the vanquisher of Turbak and the conqueror of the Chutias and the Kacharis, was a mighty ruler who ruled over a vast kingdom extending its western limits to the traditional frontiers of Assam, i.e. Karatoyā, who even patronised Vaisnavism at Puri, and as the present inscription shows, held sway over Kāmarūpa, and the Koch ruler Viśva Simha was subservient to him.

Though the temple was constructed by Suhungmung, it is not improbable that some of the sculptures, judged from the point of view of style, belonged to the earlier period or to the time when Tantrik-Buddhism began to flourish under the patronage of the Pāla rulers of Kāmarūpa.

The spot is ideally serene, and along with the tank and its surroundings, can easily be turned into a beautiful centre of tourism. While the inscription along with a select group of sculptures should be brought over to the State Museum, the other ones may be fixed to the temple under construction for the sake of preservation of our old tradition. Both the State Departments of Archaeology and Tourism should see that an important link in our

cultural heritage be not lost due to our proverbial in attention to the side of preservation of the fundamentals. What I mean to say, the site is historically and archaeologically important, and material help should be rendered to the temple construction committee for completing the temple in time, and that the said Government Departments together draw up immediately a scheme for opening up a centre for the tourists in the vicinity of the temple establishment, as has been done in many old archaeological sites of the country.

ARCHAEOLOGICAL FINDS AT AMBARI (GAUHATI, 1969) WITH PARTICULAR REFERENCE TO ICONS*

The site in Gauhati at which considerable remains of great archaeological and historical value were brought to light during March/April, 1969, by some labourers working for the building of the Gauhati Branch of the Reserve Bank of India, is known as Ambari. The term 'Ambari' is, evidently, based on a mango grove that should have existed here in olden days, though, at present, there are no mango trees in that place. The area is flanked by the Ravindra Bhavan and the Textile Institute and is situated by the side of the public road on the southern bank of the Dighali Tank, not far from the Assam State Museum, The remains consist of old brick structures, varied specimens of pottery and a number of icons, the last one being collected by the Assam State Department of Archaeology and preserved in the State Museum.

Before taking up the subject of icons, the other finds may be briefly noticed here. Just 60/90 cm. below the ground, a straight brick wall, measuring about 26 metres in length and 45 cm. in thickness was unearthed. This structure might represent either the plinth of a temple *maṇḍapa* or a side wall of the temple enclosures, which can be ascertained only after unearthing the other three sides also. At the western end of the said brick wall there is a structure which appears to be the plinth in almost semicircular shape ; the rest of the portion constituting the circular shape of the temple base with a diameter of about 6 metres

* A paper presented to the Archaeology Section of the Silver Jubilee Session of the all-India Oriental Conference, held at the Jadavpur University, Calcutta, in October 1969. Reprint from *Vishveshvaranand Indological Journal,* 1970 (Hoshiarpur).

is expected to be brought out. Just to the northern side of this structure are a few blocks of stone, of which a few pieces are chiselled, resembling a staircase. Possibly, these formed part of the pavement of the entrance to the temple. To the south-western corner of the said brick wall, charcoal and ashes along with a goat skull were noticed. These materials along with the heaps of broken pottery are to be seen at other places as well; these seem to be the relics of the hearth and oven used for preparing *bhoga* for ritualistic purposes. Adjoining the blocks of stone, there is a portion of what looks like a brick floor, and there are also traces of narrow outlets for water here and there.

Besides the above, the entire area, measuring about 33×26 metres, is full of old burnt bricks, broken pieces of pottery of different sizes and designs, some with green and white painting and ornamentation. Judging from their colour and variegated designs, it appears that these specimens of pottery are ascribable to different ages and that at least some of them were meant or used for ritualistic purposes. So far as the bricks are concerned, almost all of them look like those used by the early Ahom rulers in constructing temple structures and fortifications in their kingdom.

Of singular historical and artistic value are a large number of icons of various deities in granite, sandstone and of polished stone looking like slate, the notable among which may be noticed here. A few specimens are given below :

Viṣṇu Icons

There are six icons of Viṣṇu, of which three are large and the other three small. The best of the collection is a white granite icon, measuring 120×33 cm. The deity is of the *sthānaka* variety in *padmāsana* in *samabhaṅga* pose, flanked by the two goddesses, Lakṣmī and Sarasvatī. He holds in his upper right arm the *gadā*, in the lower right *padma*, in the upper left *cakra*, and in the lower left *śaṅkha*. He wears *kirīṭamukuṭa*, *hāra*, *kuṇḍalas*, *keyūras*, *kaṅkaṇas*,

udarabandha, *yajñopavīta* and *vanamālā*. The image is with *kīrtimukha* at the top, hovering vidyādharas on either side and *garuḍa* below. Goddess Śrī is holding a *cāmara* in her right hand, while Sarasvatī is playing on the *vīṇā*; both the goddesses are in *tribhaṅga* pose. Some illegible characters are found inscribed below the Viṣṇu image which, on palaeographic grounds, cannot be placed later than the 10th-11th century A.D. The icon represents the Vāsudeva aspect of Viṣṇu.[1]

The second icon of Viṣṇu has the same measurement as the above and possesses similar fine sculptural details except that his upper right hand is holding the *padma*, lower right the *gadā*, upper left the *cakra* and lower left the *śaṅkha*. It is also ascribable to the same period as the first, *viz*., 10-11th cent. A. D.

The third Viṣṇu icon, of which the upper right portion is broken, has also the same measurement and sculptural details as the above two, except that the deity is holding the *śaṅkha* in the upper right hand, *padma* in the lower right, *cakra* in the upper left and *gadā* in the lower left. The colour of the stone is greenish. This image also is ascribable to the same period as the first two.

One of the miniature Viṣṇu images, of which some portion in the middle is broken and lost, measures 23 × 11 cm. The deity is with the usual four hands, holding the *gadā* in the upper right hand, the *cakra* in the upper left, the *padma* in the lower right and the *śaṅkha* in the lower left hand. It wears the usual ornaments including *yajñopavīta*, a long *kirīṭamukuṭa* and *vanamālā* and is attended by Lakṣmī holding the *padma* on his right side and Sarasvatī playing on the *vīṇā* on his left. The *garuḍa* below is worn out and the icon is without the *kīrtimukha*.

Another miniature icon of the deity, of which the lower portion is broken and lost, measures 15 × 15 cm. and has the

1. See P. C. Choudhury: *History of civilisation of Assam*, 2nd., edn., Gauhati, 1966, p. 458.

same sculptural details and goddesses as the above. He is holding the *gadā* in the upper right hand, the *cakra* in the upper left, and the *padma* in the lower right; the lower left hand is broken. The *kirīṭamukuṭa* is rather big and flat, and the sculpture is without the *kīrtimukha*. In point of artistic finish, the miniature Viṣṇu icons can hardly be compared with their bigger counterparts, and may have to be ascribed to a later period.

Sūrya icons

Of Sūrya, two miniature icons have been found. One of them measures 25×12 cm. It is a *sthānaka* variety on a pedestal or *ratha*. By his two hands the deity is holding a lotus in full bloom with the stalk rising up to the head. He is attended by his two consorts *Uṣā* and *Pratyuṣā* or his two doorkeepers, *Daṇḍa and Piṅgala* according to the *Matsya Purāṇa* (261.5). He is wearing the *hāra*, *yajñopavīta* and *vanamālā*. At the base of the image some indistinct figures are to be seen, which may be of seven horses. The sculpture is without the *kīrtimukha*.

The second icon of the deity, measuring 23×11 cm. is of the *sthānaka* variety on a high altar or a *ratha*. The figure of a horse is engraved within a wheel of the *ratha*. The other sculptural details are similar to those of the first one, and correspond to those in the texts.[2]

Agni icons

One mniature icon of Agni is of the *sthānaka* variety and measures 45×33×23 cm. It is flanked by his two consorts *Svāhā* and *Svadhā*, and wears a long beard, *jaṭāmukuṭa* and *yajñopavīta*. The emblems in his two hands are indistinct, but by his left he is embracing *Svāhā*. The details of the sculpture are in keeping with those in the texts.[3]

---

2. See T. Gopinatha Rao : *Elements of Hindu Iconography*, (Madras, 1914) Vol. I. Pt. ii, pp. 302 ff. ; P. C. Choudhury : *History of civilisation of Assam, ibid.*, p. 454.
3. See Rao : *Elements of Hindu iconography, ibid.* pp. 517 ff.

Another interesting *sthānaka* variety of Agni has two hands and measures 110×57 cm. It wears the *jaṭāmukuṭa*, arranged peculiarly in the shape of a turban, and holds a *kamaṇḍalu* in his left hand and an *akṣamālā* in the right; a bag is depicted and hung backward over the right shoulder. The deity has a long beard and moustaches, is wearing *kuṇḍalas*, *yajñopavīta* and *kaupīna* and is attended on his left by a female, possibly *Svāhā*, who is holding a *kamaṇḍalu* in her left hand, an *akṣamālā* in the right one. One lotus with stalk is engraved on the top of the image.

Another *sthānaka* variety of Agni with the same sculptural details but without the female attendant, measures 90×50 cm. The *jaṭāmukuṭa*, arranged like a turban, is slightly different from the former one.

Of particular importance is another *sthānaka* variety of the deity, measuring 100×60 cm. It wears a *jaṭāmukuṭa* on the head, *kuṇḍalas* in the ears, bangles in both the hands and *nūpura* in the feet. A fully bloomed lotus is also seen engraved at the top of the image. It is without attendants. The left hand is holding an inkpot and the right a pen put inside the former. Similar icons as attendants of Sūrya were found from the remains of Dah Parvatīā, ascribed to the 5th-6th century A. D., and one such sculpture has been preserved in the State Museum.[4]

Judging from the stone material and sculptural style, these three big Agni icons may be ascribed to the same period as the bigger Viṣṇu icons, already described.

Durgā icons

All the icons of Durgā found here represent her *Mahiṣa-mardinī* aspect and are miniature in size. Five of them hold the usual weapons in the ten hands. Each measures 25×15 cm. The *asura* is depicted as coming out of the buffalo who lies at the bottom, his head having been cut off. The *asura's* left leg is placed on the head of the lion

4. See also K. N. Dikshit: *Annual Rep. of the Arch. Survey of India*, 1924-25, pp. 94 f

which is engraved on the right side below and the *asura*, fighting with his sword, is seen killed by a spear of the deity held in her lower right hand. The icons are worn out. The sculptural details are in keeping with those in the texts, and similar to icons which have been found earlier elsewhere in Assam and preserved in the State Museum.[5]

Another icon of Durgā measuring 23×13 cm. has the same sculptural details as above except that the *asura* is seen on the ground though coming out of the buffalo. A third icon of the goddess, 10×15 cm., has only the lower portion.

The icons of *Durgā* in miniature are found engraved on the same stone material or sandstone as those of the miniature Viṣṇu, Sūrya and Agni images, already dealt with, and in point of time are ascribable to the same period. The style of the sculptures indicate that it is not improbable that the sculptors and engravers were also the same.

Śivaliṅga and Yonipīṭha

A number of anicons were also unearthed along with the images. There are seven lingas of highly polished stone, two or three of them being possibly of slate. The largest three measure 63 cm. in height and 70 cm. in circumference, and the smallest only 13 cm. in height and 15 cm. in circumference. Of the *yonipīṭhas* numbering six, including an unfinished one, the largest two measure 40 cm. in height and 63 cm. in diameter.

Nandi

There are three stone bulls representing Nandi in the *āsana* posture. One of them measures 65 cm. in length and 43 cm. in height, another 95 cm. in length and 35 cm. in height, and the third one, whose face is partly broken, 63 cm. in length and 33 cm. in height.

---

5. See P. C. Choudhury : *History of Civilisation* of Assam, *ibid.*, pp. 464 ff.

Among other archaeological remains, mention may be made of an octagonal pillar piece, measuring 113×113 cm., with a hole at one end, meant for joining it to another piece. This, along with another decorative piece of stone, now preserved in the Museum, and other blocks of stone found beside the brick structures noted above, seem to indicate that some stone structures existed in the locality. A very interesting find is a female torso of burnt clay, hollow inside. It has prominent breasts and wears ornaments. Possibly, it represents a *vidyādharī* or *kinnarī*. This sculpture, a rare find in Assam, is of exquisite workmanship.

There are besides a few images of mendicants.

It has already been noted that the brick structures, so far discovered, seem to have belonged to a temple establishment, meant for rituatistic purposes, and that the icons pertained to that temple. While the bigger icons, particularly of Viṣnu, Agni and Sūrya, which belonged to an earlier period, were, subsequently fixed in the temple walls and in the gateways or entrances to the temple, the smaller ones including the anicons, representing the Śākta faith, were prepared later on and placed inside the temple, which was of a *Vajrayāna* type, patronised by the rulers.

Be that as it may, the Ambari finds, including the icons, are to be studied along with the stone structures that were discovered at the time of constructing the adjacent building of the Textile Institute, mentioned earlier, and which is supposed to be the site of royal residences from pre-Ahom days. For a proper appraisal of the finds, it would be necessary to link them with historical events as well as with other existing royal residences and temple structures. It is to be noted that while all other temples, barring Ugratārā and Bāṇaśvara at Gauhati, are found constructed on hill tops, the present site has uncovered a temple structure on plain ground and, that too, on the bank of the Dighali tank which constituted, at least during the Ahom rule, a portion of the *Noubāhar* of the Lataśil or Pānīduār.

This existed possibly from the time of the pre-Ahom days. So far as we know, the State Museum premises including at least the western portion of the Rabindra Bhavan were under water till recent times. It has to be inferred that the temple at Ambari was a royal patronised shrine like the Ugratārā shrine in Gauhati, which, according to available records, was built by Indrapāla, the Pāla king of Kāmarūpa of the 11th century A. D.[6] Decorated blocks of stone and icons were also found in this temple premises.

It may not be possible, at this stage, to specify ultimately, the period of Assam history to which all the present archaeological finds belong. Planned excavation work at the site is yet to be started. Deep digging not only in the present site but also in the adjoining areas would be necessary to find out the truth. This may, possibly, reveal the existence of stone structures below the present brick structures as found elsewhere in Assam. However, judging from the finds so far discovered, it may be surmised that the temple structures were built by Pāla rulers in the 10-11th century A.D. The group of bigger icons are also to be ascribed to the same period. When the temple was reconstructed by some early Ahom ruler, as evidenced by the nature of the bricks, the icons of the older Pāla temple were put in the temple walls as is the case with the existing temple of Janārdana at Gauhati and Maṇikarṇeśvara on the north bank, which were reconstructed by the late Ahom rulers on old foundations. The group of smaller icons and the phallic objects of worship were placed inside the temple after the reconstruction and animal sacrifice was also introduced. The structures should have got demolished due to frequent Muslim invasions of Gauhati during the 17-18th century A. D. These were not standing at least in 1897, else we would have detailed descriptions of the same along with the other temples affected by the devastating earthquake of the year, as described by Sir Edward Gait (1897).*

---

6. Cf., P. C. Choudhury : *History of civilisation of Assam, ibid.*, p. 424.

* This article should be read along with the Ambari Stone Inscription, examined above.

THE BRAHMAPUTRA VALLEY : ITS CIVILISATION*

Source and Courses of the River : The origin of the source of the Brahmaputra centres round the episodes of our Lord *Brahmā* and *Paraśurāma*, son of *Jamadani*, as narrated in the Indian scriptures, particularly in the *Kālikā Purāṇa*, a monumental treatise, composed in Assam in or about the 10th Century A. D.[1] It is stated that the Brahmaputra (son of Brahmā), born of *Amogha* was placed by her husband *Santanu* within four mountains of *Kailāsa*, *Gandhamādana*, *Jārudhi* and *Sambartaka* in the shape of water which went on increasing in volume like the moon :

> तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः
> कृत्वातिववृधे नित्यं शरदीव निशाकरः ॥ 82/37

Paraśurāma, on the advice of his father, went to the Mahākuṇḍa, named Brahmakuṇḍa, to take his bath for atonement of his sin of killing his own mother. After taking bath and drinking its water, he was relieved of his sin and then striking with the help of his axe (making a passage) spread the waters (of the Brahmaputra) on the earth :

> तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
> स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
> तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यामपानयत् ।
> तीर्थं परशुना कृत्वा तं मह्यामवतारयत् ॥ 82/42-43

Rising from the Brahmakuṇḍa, the Brahmaputra falls in the Lohita Sarovara of the valley of the Kailāsa. Brahmā

Reprint from *I.C H.R. Souvenir*, 1985, Guwahati.

himself calls the river Lohita-Gangā, and as it arises from the Lohita Sarovara, its name became Lohit :

> ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽयं कासारे लोहिताह्वये ।
> कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुतः ॥ 83/30
> तस्य नाम स्वयं चक्रे विधिर्लौहितगंगकम् ।
> लौहित्यात् सरसो जातो लौहिताख्यस्ततोऽभवत् ॥ 83/33

There are two pools of water, sacred to the Hindus : Brahmakuṇḍa and Paraśurāmakuṇḍa in the Mishmi hills, a spur of the Himalayas. Paraśurāma made the water flow from the former and hence is the name of the *kuṇḍa*, and as the river is taken to have originated from the pool of water named Lohit, the river also came to be known as the Lohit. The pool of water in which Paraśurāma took his bath came to be known as the Paraśurāmakuṇḍa. There had been topographical changes in the said spot, caused particularly by the earthquake of 1950 and Paraśurāmakuṇḍa had to be reclaimed by the State Government.

That Paraśurāma at one time came up to the said region, is found echoed in a record of about the 11th century A.D. of the Kāmarūpa ruler Indrapāla[2] If, however, following the traditional accounts, the Brahmaputra is to be identified with the Lohit, its length shall have to be greatly minimised. But the fact is otherwise. The Brahmaputra is the "rive of the very first rate magnitude" and its tributaries have made it "out-rival the great Ganges itself in its tribute to the ocean".[3] This river has aptly been "classed among the largest in the world, being inferior to but a few in the length of its course and a still higher rank among the great streams......The river after its entrance into the valley receives the water of the Kundil and the Digaru........The other great sources of the Brahmaputra are the Dihing and the Dihong rivers."[4]

Many explorers in the past tried to trace out the source of origin of the Brahmaputra. A list of stages from Sadiya to Tibet is given by Lt. Neuville in 1825. Mr. Needham in 1885-86 proceeded as far as the Rima Valley in Tibet.[5]

"In 1886-87 the Sanpo was visited by a native explorer, who stated that he followed the course nearly 100 miles south of Gya-La-Sindong to a place called Onlet."[6] Mr. Allen states that the river has been traced continuously for a distance of 850 miles eastwards to Gya-La-Sindong......but no explorer has succeeded in following the river down its junction with the Brahmaputra."[7] But, in any case, this is the Dihong river, a tributary of the Brahmaputra. The Tsanpo of Tibet pours its water through the Dihong into the Brahmaputra. Taking its rise near the upper waters of the Indus-Sutlej or near the Mānasasarovara in the Mariam-La, a peak of the Himalayas, the Tsanpo having a total length of about 2,880 k.m. flows for about half its length in a trough, north of the Himalayas running parallel to the main Himalayan range. Then it swings north-east, runs through a number of gorges in a series of cascades and rapids, makes a slight bend, runs south and south-east. After receiving the waters of the tributaries, the united stream from this point flows about 720 k.m. down the Assam Valley in a vast sea of water, dotted with numerous islands, with an average distance of about 80 k.m. from any plain area to the river. With its main tributaries Subansiri Bharali, Barnadi and Manas on the north bank and the Buridihing, Disang, Dikhow, Dhansiri, Kapili, Kulasi, Krisnai on the south in the main, this mighty river receives the drainage of the Himalayas in the north and the Assam range in the south, and traversing the entire valley from Sadiya to Dhubri, continues its course round the western spurs of the Garo Hills, joins the Ganges at Goalunda, from which point the river flows under the name of Padma and reaches the Bay of Bengal by the broad estuary of the Meghna.[8]

So, natural history undoubtedly proves that the Brahmaputra of the plains of Assam and of the Indian literary traditions is the continuation of the Dihong, the Tsanpo of Tibet. The Lohit, rising from the north-eastern spur of the Himalayas possibly got blocked due to natural causes

at a point where the two Kuṇḍas, already referred to, lie side by side and was made to flow by some human agencies, if not by Paraśurāma himself. Flowing in a south-westerly direction rather horizontally, the other tributaries like the Dibong and Dihong, itself appear to have fallen straight, though in a zig-zag way on this Lohit and though their junctions are not the same, the united stream came to be known as the Brahmaputra, because of the sanctity attached to it, as also the Lauhitya Sindhu, whose water is considered sacred, that one gets emancipation by taking bath in it :

स्नाति लौहित्यतोये यः सः याति ब्रह्मणः पदम् ।
लौहित्यतोये यः स्नाति सः कैवल्यमाप्नुयात् ॥ 83/37

Early inscriptions of Kāmarūpa begin with an invocation of this Lauhitya for protecting all by removing the dirt of the Kali age and offering blessings (Bargaon copper plate grant of Ratnapāla, V. 2). Though the river passes through North and East Bengal (West Bengal and Bangladesh), the Lauhitya is intimately associated with Prāgjyotiṣa-Kāmarūpa, the ancient name of Assam. The *Bṛhatsaṁhitā* XIV, 6 ; XVI, I) and the *Raghuvaṁśa* (IV, 81—84), the Epics and a few Purāṇas make this historical reference. Even the *Nikāyas* (*Dīgha* I, 224 ; *Samyutta* IV, 117) make mention of the country of the *Lahicca* (Lauhitya). Assamese chronicles and the Persian sources speak of the naval battles fought on the banks of the river, right from Dhubri upto Sadiya and of its economic resources, during the medieval period of Assam's history.

Topography of the valley : Soil and Climate :

Enchanted by the panoramic beauty of the valley of the Brahmaputra surrounded all along by hills and dales and having seen with their own eyes the noble works of civilisation of the people inhabiting the region, some early European writers have made their observation in eloquent terms. Speaking from the angle of advantages the valley provides, Mr. M.' Cosh states thus : "Its climate is cold,

healthy and congenial ; its numerous crystal streams abound in gold dust.........its mountains are pregnant with precious stones ; its atmosphere is perfumed with tea and its soil is so well adopted to all kinds of agricultural purposes that it might be converted into one continued garden of silk and cotton, tea, coffee and sugar, over an extent of many hundred miles".[9] But nature has been vying with man in changing the landscape and almost effacing the work of art and culture of its people. In this extensive valley, "ruins of splendid temples are discovered in wastes and forests long since forgotten. Large tanks, overgrown and choked up with brashwood, point out the situations of once populous cities."[10]

Speaking of the disadvantages of the soil of the valley, the noted historian Mr. Gait remarks, "that in the distant past the inhabitants of the country.........attained considerable powers and a fair degree of civilisation." But only a few materials of the time have come down to us. It is because the "valley is an alluvial country, and the impetuous snow-fed rivers find so little resistance in its friable soil that they are constantly carving out new channels and cutting away the banks ; consequently no buildings erected in their neighbourhood can be expected to remain more than a limited time."[11] This was more true of Sadiya, Tezpur, Guwahati and many other places. In Guwahati, the ancient *Prāgjyotiṣapura*, the capital of Assam for centuries, only a negligible "portion of its former extent and grandeur remains ; its mortars and earthenware constitute a large proportion of the soil, its numerous spacious tanks, the works of tens of thousands, the pride of its princes and the wonder of the present day, are now choked up with weeds and jungles or altogether effaced by a false luxuriant soil that floats on the stagnant water concealed beneath ; the remains of extensive fortifications may still be traced for miles in its mounds and ditches."[12] The architectural remains of Tezpur including those of Dah Parvatia of the 5th century A.D. and of Bamuni hills also speak of the

former grandeur of the second capital city of the Kāmarūpa rulers. Tezpur "must have been the capital of a sovereign prince, or a principal seat of the Hindu religion, enjoying large share of prosperity at some remote period."[13]

The nature of the soil, climate, rainfall, flood and erosion and earthquakes occurring at intervals had been responsible for decay and destruction of the culture of the valley, that struck the eyes of the Europeans for its magnificent past. The conditions were created by the changes in the topography of the valley, caused by the Brahmaputra and its turbulent tributaries. The causes of flood and widespread havoc caused by it almost annually in the land are to be found in the conditions of the courses of the rivers and the rapid silting of their beds. Accumulation of snow at the upper course of the Brahmaputra and the monsoon period, starting from April, causing heavy rainfall bring about flood and erosion. During rains the rivers, whose number probably exceeds that of any other country in the world of equal extent,[14] carry volumes of detritus which are again carried to the parent stream, aggravating flood congestion and adding to the siltcharge of the flood and creating conditions for large scale erosion. The soil, so formed, is no doubt friable, resulting in the tortuosity of the streams and frequent shifting of the river courses. The danger is further increased if during the rainy season, earthquakes occur. The tremor of 1950 changed, for instance, the topography of the upper valley. There had been land slides, the river beds became shallow and its carrying capacity got reduced, with the result that there had been on-rush of water during rains, inundating the plains and causing destruction to forests and cultivation and to human and animal life.

A vivid description of the flood havoc is given by an early European writer which is true also of the present day Assam. "The native anchors his boat in his roof-tree, performs his oblations on his flooded hearth, and drags his net in his tobacco garden ; where the oxen lately ploughed, they swam across to higher pasture, where a field of grain a short

time before waved in the rising sun, naught now waves but the muddy water ; the sites of large villages are known only by their roofs above the stream ; and the situations of others are pointed out only by a few palm trees weeping over the drowned and deserted foundations."[15] The loss sustained by the people of the valley, rich and poor due to flood has been colossal and with them it has become a permanent nightmare.

The State Government took and has been taking some measures to cope with the problem of protecting the people from flood and erosion, but these have been found more or less ineffective. A national approach to it has been found essential and in recent years the Brahmaputra Flood Control Commission has been set up, and some measures like dredging the river bed and erecting embankments on its banks have been taken in hand. The embankments raishd by the State Government to protect certain places from the flood havoc like Dibrugarh, Majuli and Palasbari have been of no avail, and erosion has already eaten up the once prosperous towns and villages, including great centres of trade and culture. These measures are moreover found to have deprived some rural areas of water and silt, required for making the soil fertile, while protecting the others from the severity of the flood-havoc. The flood protection measures should be based on hydrological data and researches. Soil erosion may be controlled to some extent by scientific management of the forests and proper training of rivers. Afforestation may be considered essential against both flood and erosion.

A fertile valley though, "its climate is damp and relaxing, so that, while the people enjoy great material prosperity, there is strong tendency towards physical and moral deterioration."[16] The nature of the soil again attracted people from different neighbouring areas, including those of the hills, and those with political ambitions started political rivalries for establishment of their principalities. The process not only led to the "considerable mixing

of races"[17] but also to centuries-old struggle for power between the Ahom, Kachari-Jaintia and the Koch ruling families in the main. This trend went on and the contemporary literature depicts "how a brave and vigorous race may decay in the 'sleepy hollow' of the Brahmaputra valley."[18]

Besides these, the valley has received all the good and evil effects of the climate, bestowed by the river system and the adjoining forests and hilly areas. The Muslim chronicler Shihabuddin Talish in 1662 speaks of the varying congenial climate of the areas on the banks of the Brahmaputra and those of the regions lying at a distance from the river banks.[19] Then again, the northern bank appears to be more healthier than the southern one, which is due to moisture and dampness, caused by the rivers and forests. So, besides the hills and the forests, the Brahmaputra has been playing an important role in determining the climate of the valley, through moisture and humidity in summer and fog in winter it causes. Malaria, typhoid, dysentery, small-pox, gout etc., are the most common diseases of the valley. Even so, "Assam enjoys a far more peculiarly temperate climate.......than it is throughout India. The warm weather is very moderate and throughout the year the nights are cool and refreshing.[19A]

Ethnology and Nature of Assam's Culture : Demography :

Lying at one of the great migration routes of mankind, the valley and the adjoining hilly areas received waves after waves of migrants of diverse origin, constituting the branches of the Negritos, the Austric, the Indo-Mongoloid and the Alpine-Aryan. "The foundation of Assam's culture was perhaps laid by all these elements" and contributed "to the development of a heterogeneous socio-religious complex. While the tribal elements owe a great deal for the origin of their culture to the earlier elements, including the Negritos, the Austro-Asiatics and the Tibeto-Burmans, the civilisation of the valley is fundamentally based on the Alpine-Aryan system. The survivals of the Austric and the Tibeto-Burman

culture may be noticed particularly in the names of places, rivers and other physical features throughout Assam."[20] The Assamese vocabularies also contain specimens from their dialects. This is proved as well by the pre-historic archaeology including neoliths that depict a picture of the lithic-prehistoric culture of greater Assam. The predominance of the Aryan-Hindu culture is found in the historical monuments and volumes of literature, that have come down to us. Even so, in the plains itself there had been admixture of the peoples of diverse ethnic groups who jointly contributed to the growth of the civilisation of the valley, and hold links with the people of the Indo-Gangetic plain, including Mithilā, Magadha, Uṭkala, and Gauḍa-Vanga.

It is therefore proved that from very early times there had been migration and settlement of the people of various racial origin resulting in the increase of population of the valley and changing its demography in gradual processes. The reasons were political and economic. To this were added other factors, equally potent at different ages of Assam's past history. Throughout the Ahom period there had been continuous growth of population, and on strategic and economic grounds the individual rulers established settlements of new population in both the urban and rural areas. The land surveys and census of population that were undertaken by them starting from the ruler Pratap Simha[21] for determining in the main, the strength of the Pikes, who formed the back-bone of the Ahom polity, show this gradual increase of population before the Moamaria revolts and the Burmese invasions during the latter part of the 18th and the early part of the 19th centuries. During the time of Rājeśvar Simha (1751-1769) the valley had a population of about 17 lakhs, which together with that of the hills accounted for 24 lakhs.[22] This figure was reduced to about more than one half, due to the reasons stated above. "In 1835 the total population of the entire valley was estimated to be 7,99512."[23] This picture was just after the occupation of Assam by the East India Company.

With the consolidation of their conquests and as a result of the improvement made by the British rulers in communications and by opening up Agro-Industries like the Tea Industry and the mines like oil and colliery, for which labour population was required to be imported from outside the State, there had been gradual increase of population. To this was added the families of the administrators and the clerks whom the British brought from Bengal and other places, and the influx of land hungry souls chiefly from East Bengal and Nepal. And this process of their settlement in both the urban and rural areas completely changed the demography of the valley. We have figures of the alarming growth of population since 1901. For tea estates alone labourers from Orissa, Bihar, U. P., Madras, etc. were imported and in the said year the figure stood at 6,54000 (including Sylhet), about 1/10th of the total population. Between 1911-20 the imported labour population stood at 7,69000 and during 1921-30 the figure was 169000.[24] The census of 1951 shows that about 12% of the total population is supported by the tea industry. There were also ex-tea garden labourers, enumerated as indigenous.

The Farm labourers from East Bengal settled generally in the Char areas of Goalpara between 1891-1911, and then they started moving to other rural areas. Between 1911-12, their number stood at 2,64000 which in 1921 went upto 3 lakhs. In 1931 the figure stood at 5,75000. Commenting on this phenomenal influx of the Farm labourers, who settled permanently in the valley Mr. Mullan, the then Census Commissioner of Assam records thus : this influx is "likely to alter permanently the whole future of Assam and to destroy more surely than the Burmese invaders of 1820 the whole structure of Assamese culture and civilisation".[25] His successor Mr. R. B. Vaghaiwalla in 1951 estimated that during 1931-51 the immigrants from East Bengal were 4,30000 which is exclusive of the earlier settlers shown as indigenous to Assam.[26] The total settlers in 1951 therefore stood at 15 lakhs which went on increasing as indicated by the census figures of 1961 and 1971.[27]

Political Geography and History :

Assam valley extends not merely from Dhubri to Sadiya, but also to the west and south-west to include portions of north Bengal (now west Bengal) and south-east Bengal (now Bangladesh) stretching to the sea not merely geographically but also culturally. This refers to the earliest period when Bhagadatta, the friend of the Kurus and son of Naraka-Bhauma flourished. So, beginning with the 1st-2nd century A.D. atleast the wastern boundary of Prāgjyotiṣa-Kāmarūpa extended even beyond the traditional line, i.e. the river Karatoyā and the south-western boundary touched the Bay of Bengal.[28] During the period of the Varman line of kings, particularly in the 6th-7th century under Bhūti-varman and Bhāskaravarman, as shown by the Nidhanpur grant of the latter and other sources, *Puṇḍravardhana Bhukti* and the Gauḍa capital Karṇasuvarṇa were under Kāmarūpa which also included portions of south-east Bengal. Harṣa-deva of the next line of rulers of 8th century conquered more lands in the west including Gauḍa, Magadha, Kalinga and Kośala. The western limit of the kingdom with varying fortunes, was kept intact during the time of Ratnapāla and Indrapāla, as shown by their records.[29] This wide region of Kāmarūpa is confirmed by the literary evidence including the Purāṇas and the Tantras. The *Kālikā Purāṇa* (51/56) fixes the western boundary at the Karatoyā and the eastern one at the river Dikrong. The *Yoginī Tantra* fixes the same boundary thus :

Nepālasya Kāñcanādriṁ Brahmaputrasya saṁgamaṁ /
Karatoyāṁ samārabhya yāvad Dikkaravāsinīm //-I/11

The kingdom is divided into four sacred pīṭhas of *Ratna*, *Kāma*, *Svarṇa* and *Saumāra*.[30] Political geography of the valley underwent major changes with the decay of the Pāla line of kings and the coming of the Tai Ahoms in the beginning of the 13th century A.D. With the accession of Suhungmung (A.D. 1497-1539) the expansion of the Ahom kingdom started. He is said to have driven away the Muslim invaders beyond the Karatoyā. This happened

before the rise of the Koch power in north Bengal under Naranārāyana, whose political sway extended atleast to Hajo in Kamrup. The political rivalry between the Ahom in the east and Koch in the west in which the Muslims also became involved retarded the process of expansion of the Ahom power in the western direction. Not to speak of Goalpara, even Kamrup proper changed hands beginning with the first half of the 17th century between the Ahoms and the Mogals till under Gadādhar Simha in 1682 the last Muslim invaders were driven out from Guwahati. In between this period and at a subsequent time some posts in Goalpara like Rangamati and Hadira Choki on the river Manas were under the control of the Ahom rulers, but in fact this river remained as the western boundary of the Ahom kingdom for all purposes till 1826. The political boundaries of the valley therefore fluctuated first among the Chutiyas of the Subansiri-Sadiya region, the Ahoms of the southern bank of the Brahmaputra in its eastern and central part and the Koches in the west and the Muslims till the British created the present boundary in the west, dividing west Bengal from Assam and extending their control over the rest of the plain and the hilly areas of the region step by step, including the frontier tracts of the Balipara and Sadiya. This arrangement continued till they left the country. But, with the Independence of the country major changes have been affected in the political geography of the region that was Assam, having cut it into pieces and creating the States of Nagaland, Meghalaya, Manipur, Arunachal and Mizoram. Along with this operation Assam has lost as it were her soul, the geographical entity and cultural homogeneity in the midst of diversities, for both the plains and hill people had been one in many essential details displayed through their united efforts in repelling series of Muslim invasions and fighting against the Britishers.

Viewed in the said perpective, the political and cultural history of the valley should be taken to have changed its colour beginning with the 13th-14th century A.D. Cukāphā, their leader set his foot on the valley in A.D. 1228 and

since then under his successors the Ahoms both by diplomacy and wars defeated their contemporary powers and started their career of expansion in all directions. Their great conqueror Suhungmung annexed the Chutiya kingdom of the north-eastern region on the north bank of the Brahmaputra and drove the Kocharis not only from the plains, but also from their capital Dimapur. The Bhuyan chiefs of the north bank were also brought under their control. The Mustim invasion led by Turbak in 1532 was crushed.

There was another contemporary kingdom in the western part of the valley, that of the Kamatās, which fell under the might of Hussain Shah in 1498. Its ruler Durlabhanārāyaṇa in particular contributed to the enrichment of the Assamese literature during the 14th century A.D. A new kingdom of the Koches in Koch Bihar sprang up on the ruins of the Kamatā kingdom under Biśva Simha, who was the contemporary of Suhungmung. Since then Ahom-Koch political rivalries, augmented by Muslim incursions, till the time of Pratap Simha-Rudra Simha (A.D. 1696-1714) dominated the life of the valley. The 17th century A.D. witnessed a prolonged conflict between the Ahoms and the Mogals ; but previous to this the Koch ruler Naranārāyaṇa and through his conquests and those of his brother Śukladhvaj dominated for about three decades the political life of the valley. The period of his reign (1540-84) was equally significant for the development of Assamese literature, culture and neo-Vaisnavism, propagated by Śrīmanta Śamkaradeva under the patronage of the ruler. In fact, Naranārāyaṇa and his successors contributed immensely to Assamese culture in all its branches including architectural ; the re-construction of the temples of Kāmākhyā and of the Haya-grīva Mādhava at Hajo are attributed to this royal family.

It was in 1613 due to the family quarrels that the Mogals took possession of Koch Hajo and when Balinārāyaṇa sought the help of the Ahom ruler Pratap Simha, Ahom-Mogal

conflict started. The main theatres of war were Hajo, Pandu, Srighat, Guwahati, Kajali, Kaliabar, Simalugarh and Samdhara. The Mogal army under Hakim and Abu Bakar was destroyed. For more than two decades from 1617 to 1639 the Ahoms fought with the Mogals terrible naval battles in the said places, and during this period Koch-Hajo changed hands several times with the consequence that by the treaty of 1639 Kamrup proper including Guwahati passed into the hands of the Mogals.[31]

Jayadhvaj Simha (1643-63) taking advantage of the Mogal war of succession, recovered Koch-Hajo. This act and the non-fulfilment of the terms of the treaty led Aurangzeb to send Mir Jumla, who in 1662 after several naval fights and storming the forts at Dhubri-Jogighopa, Srighat, Pandu, Guwahati, Kajali, Kaliabar, Simalugarh and Samdhara, arrived at the Ahom capital Garhgāon. In 1663 a treaty was concluded by which Kamrup was again transferred to the Mogals. Muslim Thanadars like Rashid and Firoz were stationed in undisputed possession of their territories in the west till 1679. The battle of Srighat (Saraighat) on the bank of the Brahmaputra fought in 1671 between the Assamese soldiers led by Lacit Bar Phukan and the Mogals under Ramsingh who invaded Assam at the behest of Aurangzeb decided the fate of the Mogal empire in the east once for all, as the Mogals were crushed by the Assamese soldiers. This naval battle has remained as a glorious event in the annals of Assam. Though in 1679 the Mogals again attempted to retrieve their losses, Gadadhar Simha in 1682 did away with the last vestiges of the Mogal sway over Kamrup, extending the limits of Assam to river Manas, which remained as its western boundary till the curtain fell on the mighty Ahom Royal family in 1826.[32]

Gadadhar Simha's successor Rudra Simha (1696-1714), the Sivaji of the east, making extensive conquests at the cost of the Kacharis, the Jaintias and other neighbouring small powers, organised a Hindu confederacy of the *Rājās* of Hindustan with a view to ousting tne Mogals from atleast

the eastern part of India and a strong army of 4 lakhs was mobilised at Guwahati. Everything was ready to invade the Mogal territories in November, 1714 but the king died suddenly in september the same year. Of the four sons of Rudra Simha, Śiva Simha (1714-44) patronised Śaktism through Krishnarāma, brought from Nadia who was established at Kāmākhyā. The last son Lakshmī Simha was succeeded by Gaurīnāth Simha (1780-94) during whose time and that of his predecessor, the great Moamaria revolts took place. The disturbances originating from a senti. mental reason, wounding the feelings of the *Mahantas*, took a socio-political colour oI the vast magnitude and so wide-spread was the malady that the British intervention was found necessary. Purnananda Burhagohain tried his best to quell the rebellions, but of no avail and Gaurīnāth fled from Rangpur, the Ahom capital to Guwahati and sent for British assistance. Captain Welsh with sepoys came to Assam (1792-93) and succeeded in suppressing the rebellions both in the lower and upper valley. This provided an opportunity to the authorities of the East India Company to exact commercial concessions and to interfere in the internal affairs of the Ahoms in future.

The reign of Chandrakānta Simha, who ascended the Ahom throne in 1811 was memorable in the history of Assam in that the most serious crisis in the shape of the Burmese invasions took place, which brought about the downfall of the Royal family that ruled the valley with varying fortunes for about 600 years. The tragic drama started with the first invasion in 1817, which took place at the instance of the Barphukan at Guwahati, Badanchandra to whom Purnananda Burhagohain was like an eye-sore as the latter practically ruled the kingdom as was demanded by the exigencies of the situation obtaining in the country at that time. The Burhagohain in fact died just at a time when the Burmese crossed the frontiers and made some progress in their march towards the Ahom capital. During the invasions Chandrakanta was replaced by Purandar Simha in 1818, but the former seiged the throne again in

1821 through the help of the Burmese, against whom he had to fight and to leave the country. Ultimately in 1822 on his invitation the British entered Assam in 1824, who started expelling the Burmese from the valley. By the treaty of Yandaboo, entered between the British and the Burmese in February 1826 Assam passed into the hands of the East India Company. Purandar Simha was installed in Upper Assam as a tributary *Rāja* in 1833, but on one pretext or the other the Company took over the administration of the valley in 1838. Subsequently Sadiya and the Muttock country in the extreme north-east were annexed.

Under the British, particularly under the commissionership of Mr. D. Scott, Robertson and Major Jenkins certain administrative measures were taken to improve the political and material condition of the valley.[38] From 1874 to 1905 administration of Assam was placed under chief-commissionership starting with R. H. Keatings. In 1904 Assam was amalgamated with East Bengal and a new province of East Bengal and Assam was created. Assam again became a separate province under a Chief-commissioner in 1912 and a fullfledged one in 1921 under the first Governor Nicholas Beatson Bell, and this arrangement continued till the country became independent in 1947.

In spite of the many benevolent measures, taken for the material improvement of the people of the valley and of the adjoining regions, there had been seething discontent among all sections particularly the poor cultivators, starting from the occupation of the land, and in 1828 there was an organised revolts against the British which took a serious turn in 1830 and 1857-58 during which the patriots like Peoli Phukan and Moniram Dewan became martyrs. The revolts of 1942-43 were more wide-spread and countless became the *Swahids* in the struggle for the Independence of India, which have added a golden leaf to the annals of the country. Whatever improvement the valley has made in modern times under Independent India, a large share of the credit undoubtedly goes to the local people, who therefore

desire equitable distribution of the resources of the valley between them and those engaged in exploiting them, through active participation uniformly in Agro-industrial and Industrial enterprises, which in years to come are expected to increase in volume and varieties or should be so enhanced as to serve the best interest of the country and to find avenues for employment of the local youths in large numbers.

Impact on Cultural Development : Economic Pursuits :

The land system of the valley has largely been moulded by the Brahmaputra and its tributaries. Flora, including medicinal herbs, Fauna and the forest wealth of the valley are too well known to be repeated here.[34] So are its mineral resources. The categories of soil, alluvial, laterite and red loam are to be found distributed, and for different uses land has been divided into *Vasti*, *Rupit*, for winter crops and *Faringati* for summer rice, sugarcane, mustard seed and other crops.[35] For revenue purposes the pre-British rulers of the valley divided the land system into *Kherāj* (full revenue) *Nisfikherāj* (revenue free) and *Lākherāj* (half assessed). The British introduced major changes in the system of land tenure. Though under the existing system, essential details of the previous one have been retained, some plots of revenue free land, donated to the temples and the Sattras, have been taken over by the State Government.

With the blessings conferred by the river system there is a great scope for more production of rice, jute, pulses, mustard, sugarcane and other crops through the use of improved method of agricultural implements, irrigation, by utilising fertilisers and training, to be imparted to the agriculturists. Even so, the picture that we get about the price-index in the past depicts a happy state of affairs in respect of the out-put of varied crops, and that, those who could not produce their own articles, were in a position to

purchase them for their own use or exchanged them for the articles, they produced.

Captain Welsh (1793) quotes the prices of rice at 600 pounds per rupee ; buffalo—Rs. 5 each and cow—Rs. 2 each. An instription, dated A.D. 1739 and other contemporary records quote the prices thus : Rice—varying from 2—1/5 annas to 8 annas per md ; milk 2—1/2 annas ; gram 4 annas ; *gur* 1—1/4 annas to 2—1/2 annas ; salt and oil 5—3/4 annas ; black pepper—Rs. 20 : betel leaf—20 to 4o bundles of 20 leaves—1 anna ; earthern pitcher—224 to 643 per rupee ; areca nut—5, 120 per rupee, *māṭi kalāi* 5 to 10 annas per md ; pulses and ghee—10 annas ; oil 3—1/3 per md ; goat R. 1 ; duck— 1 anna ; pegion—1 pice ; *dhuti*—5 annas and *gāmochā* 6 pice each.[86]

Besides agricultural products, nature has bounteously conferred on the valley the facilities for producing tea, oil, coal, timber, ivory, musk, agaru and other valued economic products in abundance.

Since the discovery of the tea plants in upper Assam valley between 1820-26 by the Bruce brothers and initiative taken by Mr. Jenkins, a major change was brought in the Agro-Industrial life of the country. Manufactured Assam tea was sent to London as early as 1838. Tea Companies were formed and vast areas in Lakhimpur, Sibsagar and Darrang in the main were brought under tea cultivation, mostly by foreign concerns. Hundreds of tea gardens have come up in recent times, and the out-put has been enormous. The Industry has been contributing substantial "amount to the Government revenue from export and excise duties and Income-tax, besides earning valuable foreign exchange."[87] More than 50% of the tea produced in India is now from the Assam valley and in terms of foreign exchange alone, of the total amount of Rs. 5,309 crores earned by India during the period 1947-48 to 1979-80, Assam tea contributed about Rs. 3716 crores.

Tea Industry has been the main stay of the plywood Industry in Assam and been creating market for Indian

fertilisers, an important centre of which is Namrup, and Assam coal. Even so, it is to be seriously considered why Assam should not derive maximum benefit from the Industry, why the mass people cannot purchase tea at a fair price and why the local people should permanently be debarred from getting the advantage that nature has so lavishly bestowed on their own soil.

Near the tea gardens are to be seen oil fields. Mr. Bruce discovered oil in upper Assam in 1828 and Major White in the hot-springs of the Namdang river in 1837. Since then oil was found in an extensive area of Makum, Digboi and other places.[38] The Assam Railway and Trading Company erected a small refinery at Digboi in 1893 and later on at Margherita in 1896. In 1900 a full-fledged Company was started at Digboi. In 1921 the B.O.C. took over its management. From 1934 to 1952 the A.O.C. a subsidiary company of the B.O.C. produced more out-put of refined oil (Petroleum). New discoveries of the oil fields at Naharkatia, Moran, Hugrijan and other places during 1952-54 increased the capacity of the Digboi Refinery. Oil fields were also found at Rudrasagar and the adjoining areas of Sibsagar, and to cope with the increased volume of crude oil, refineries were installed at Guwahati and Barauni in Bihar. Phenomenal improvement in the Industry has been made in recent years by the O.N.G.C. and the out-put of oil and gas has marked a further rise. The establishment of the Petrochemical complex at Bongaigaon is expected to produce products of great economic value, providing as well employment opportunities to the local youths like the paper Mill projects at Jogighopa, as these concerns go on expanding. Like tea, Assam oil, the liquid gold, has been contributing a lot to the economic wealth of the country. However, this State is yet to derive benefit, which is reasonably due to her that may help her adequately so as to take up measures that may lead to the material advancement and welfare of her inhabitants. It is good that Government have taken over the A.O.C. and other Companies of Assam with retrospective effect from January, 1977.

Another economic wealth of the valley is coal which was discovered by Mr. Wilcox at Barhat in 1825, and Mr. Bruce in 1828 extracted the material from near Safrai. Coal was also found near Jaipur.[39] Mr. Mallet found coal in the Makum area.[40] Subsequently it was discovered in a large area of Ledo, Margherita, Namdang and Tirap. Operations were carried on, on a large scale in the mines, and under management of the Coal India many collierys were opened. Though Assam produces a very small percentage of this material, as compared to the national out-put, it has no doubt helped in the growth of a number of industries, including the net-work of Railways, both inside and outside the State.

From the very early period of its history, the valley has been noted also for minerals like gold, iron and lime, and besides their local use, a substantial portion of the same had been exported to other lands. "Gold-dust is found in almost all the mountain streams that flow into the Brahmaputra, and even in the great river itself as far down as the hill Nugharbera."[41] A good amount in the shape of revenue came to the Ahom exchequer from the gold washers, called Sonowals who worked in the river Subansiri. "Rājeśvar Simha (1751-69) is reported to have taken as much as 25,000 oz of gold every year from the people of upper Assam."[42] During 1903-04 Mr. Maclaren found gold dust in Buridihing and the Brahmaputra above Sadiya, Dibong, Dihong and Subansiri.[43] This practice of gold washing has in course of time been discontinued, and no attempt has so far been made to explore the source of origin of this precious metal, which in the past, helped the people and the State in a number of ways.

In the development of rural economy the varied Cottage Industries have been playing a pivotal role, and Assam has been noted for her metal, ivory, wood, cane and bamboo works, the raw materials being found in plentitude in the valley. In the domain of Sericulture and in weaving cotton, *pāt*, *mugā* and *endi* cloths in particular Assam has her

world wide reputation, and the valley has been contributing a lot to the economic prosperity of the people, which under Government patronage, would make further advancement. These, together with the forest resources, consisting of valued timbers like *sāl*, *gomāri*, *chām*, *pomā*, *simalu* and *agaru* in the main, used for varied purposes, have, besides helping the people in many ways, added to the State revenue. To this is to be added the Elephants for ivory, which, along with the skin and horns of the much prized Rhino of the Kaziranga Game Sanctuary and other places, have been contributing to the augmentation of the national wealth of the country by earning foreign exchange.

The net-work of comunications through the Brahmaputra, the Railways and the Roads which has been serving the cause of trade and commerce, and the articles of trade, are expected to depict a picture of the Agro-Industrial life of the people. Prior to the coming of the British, the chief means of communications were by the Brahmaputra and its large tributaries and by a few roads, built by the Ahom and Koch rulers. The necessity of carrying tea, oil, coal and timber in the main accelerated the process in the development of the Steamer and Railway services. Steamer services in the river Brahmaputra were started in 1848 between Guwahati and Calcutta, which were later on extended to Dibrugarh. The R. S. N. Company started operation of the steamer services from 1860 and in 1884 daily services operated between Dhubri and Dibrugarh, connecting these with a steamer service from Dhubri to Jatrapur.[48A] A direct Steamer service between Dibrugarh and Calcutta was also opened. Since then the services for carrying both goods and passengers went on regularly. But, with the partition of the country and the creation of East Pakistan, Steamer services have received a great set-back. The Inland Water transport service, operating within the valley, has been serving but a limited purpose a present.

The Railway services were opened, we have noted, with a view to connecting the tea-gardens, the oil and the coal-

fields with the Brahmaputra Steamer Service. Between 1881 and 1885 the Assam Railway and Trading Company connected the said centres by Rail lines by constructing the Dibru-Sadiya, Dibrugarh-Jaiput, Titabar-Mariani, Tezpur-Balipara and other important lines. After the formation of the A. B. R. in 1892 steps were taken to connect Assam with the rest of the country. Guwahati-Jamunamukh line was opened in 1897. In 1904 Dibrugarh was connected with Chittagong, and in 1902 the EBR line was extended from Calcutta to Dhubri and then to Amingaon in 1909-10. Further improvement in the subsequent years has been made, both by opening new lines and extending the existing ones. But, there is still scope for its expansion, keeping in view the economic backwardness of the region. New problems have cropped up in the wake of the partition of the country, and Assam is now connected with the rest of the country by a narrow strip of land via Siliguri. Extension of the Broad Gauge line to Dibrugarh, improvement of the national highway and construction of more bridges over the Brahmaputra at suitable points are some of the concrete steps which the Union Government should take up immediately to remove the transport bottle-neck and to allow transportation of the National wealth of the country from one end to the other. Hydro-electric power generation project with the help of the river system, particularly the Brahmaputra, is another benevolent measure that may be taken up at the national level for the agricultural and industrial development of the region.

The trade centres and the river ports like Dhubri-Jogighopa, Goalpara, Pandu, Guwahati, Tezpur, Kokilamukh, Dibrugarh and Saikhoaghat-Sadiya have been helping in the commercial enterprises of the valley, linking these places with some important places of the country. During the Ahom Period trade relations were conducted through Military-cum-commercial establishments at Sadiya, Marangi, Kajali, Raha and Jagiroad in the heart of the valley and the custom houses at Bijni, Chapaguri, Charduar, Kariapar

and Simalia ; Assam-Bhutan and Assam-Tibet relations were held through the last two duars. About the year 1820 the Lhassa merchants are said to have brought with them Rs. 70,000 to buy commodities from Assam, and the merchants from the latter place carried rice, coarse silk, iron, lac, buffalo horn, pearls, corals, etc. The imported goods consisted of woollen, gold-dust, rocksalt, Tibetan cowries, Chinese silk, musk, ivory, copper pots, etc. The value of this trade amounted annually to two lakhs of rupees, as it stood in 1809.[44]

It was through Hadira-Kandahar Chouki that large scale trade transactions were carried on between Assam and Bengal, where foreign merchants established their permanent stations. The other important centre was Goalpara. Foreign merchants paid a good sum of Rs. 90,000 as custom duties to the Ahom ruler Gaurīnāth Simha. In 1809 Assam had to pay Rs. 2,28300 to Bengal and Bengal Rs. 1,30900 to Assam, and the entire trade amounted to Rs. 3,59200.[45] Export articles consisted chiefly of lac, muga, silk and cloth, manjit, black pepper, long pepper, cotton with seeds, ivory, bell metal utensils, mustard seeds, iron hoes, etc., and the import-salt, ghee, pulses, sugar, stone beads, woollen, coral, jewels, pearls, cutlery, spices, copper, paints, shells, muslin, etc. Hadira trade house was closed by the British in 1835. In the previous year the import was valued at Rs. 2,50000 and export Rs. 3,00000. The volume of trade therefore gives us an idea about the indigenous products of the valley, which has been one of the very resourceful regions, in respect of mineral wealth and cottage industrial products, in the entire country.

Social Life : Progressive out-look :

Along with the material progress, made by the people of the valley, through the special efforts and patronage of the Ahom and post-Ahom rulers, steps were taken for their advancement in the sphere of socio-religious life and in the spread of education. Under the patronage of the Koch-

Kachari-Ahom rulers, the people in general, with broad social outlook produced volumes of literary treasures in both Assamese and Sanskrit, bearing on varied subjects, which stand unrivalled even today. Through centuries of evolution, and nurtured by natural environment, Assamese language emerged as the common vehicle of expression of the people of the valley and of the adjoining hills and served as the *lingua franca* of the entire north-eastern region for all practical purposes.

With the establishment of public schools and colleges under the British in modern times, the inhabitants came into contact with the western system of education. Even so, the pre-British literary treasures of Assam even to-day hold the ground in respect of both the number of volumes and in quality and comparatively speaking, their authors were more erudite and sublime than their modern counterparts.

The birth of neo-Vaisnavism in the soil of the valley, propagated by its preachers like Śrīmanta Śamkaradeva, Mahāpuruṣa Mādhavadeva and their disciples through the instrumentality of scriptures like the *Kīrtana*, *Nāmaghoṣā*, *Baragīta*, *Ankīyā-nāṭas*, etc. based mainly on Indian philosophy, the *Gītā*, the *Bhāgavata* and the *Upaniṣads*, and the establishment of *sattras* like those of Bardowa, Kamalabari, Barpeta, Patbousi, Sundaridia and others, including Madhupur in Koch Bihar, holding contact with Puri-Brindāvana, during the 15th-16th century A. D., which embraced all ethnic groups, including the Muslims under the fold of one god-head, created all favourable conditions for binding the people of the entire North-Eastern region of the country into one spiritual entity. To this was added during the 18th century the most popular Indian faith of Śaktism under the patronage of the Ahom rulers like Śiva Simha, who built temples and devālayas throughout the valley, particularly in the districts of Kamrup, Nowgong, Darrang and Sibsagar, for the maintenance of which lavish grants of land were made. The temple of Kāmākhyā on

the Nīlācala, the embodiment of *daśamahāvidyā*, *Navadurgā* and *Dvādaśakālī*, near Guwahati, built under the patronage of a succession of rulers, belonging to different ruling families like the Koch and the Ahom, has been standing as a living momento of the greatness of the said rulers, and as a noted centre of Hindu pilgrimage.

The remains of architecture, sculptures and icons found throughout the valley, chiefly at Sadiya, Tezpur, Biśvanāth, in the districts of Goalpara and Nowgong and in and around Guwahati, the dilapidated Royal palaces at Garhgāon and Rangpur (Sibsagar town) and the standing temples of Sibsagar and Jaisagar, to mention a few, raised by the artists and architects from the north-eastern region of India, speak of the glorious days of the inhabitants of the place and of their intimate cultural link with the people of the other regions of India and of South-east Asia.

Contributions to Indian Culture :

Through the creation of a broad, liberal society, devoid of untouchability, based on humanism of the Vaiṣnava preachers, the practical enuntiation of the principles of the Tantrik tenet with the help of texts and raising of temples, dedicated to Śiva and Śakti, production of treatises bearing on Āyurveda, Jyotiṣa and Smṛti in the main, and through the prodigious specimens of fine arts including painting, as illustrated by the *Hastividyārṇāva* (published)[46] ; *Dharmapurāṇa*, *Śaṅkhacūḍavadhakāvya*, *Gītagovinda* and *Ananda-lahari*,[47] all composed in Assam during the 18th century the people of the valley have richly contributed to the composite culture of India.[48] Not a meagre contribution has this part of the country made to the noble cause of its liberation from the yoke of the foreigners, in which the same spirit of valour and patiotism, as well as unity of purpose have been demonstrated by its people, as they did in repelling Muslim invasions on a number of occasions. This made the valley, nay the entire north-eastern region, remain independent till 1826, when the rest of the country passed into the hands of the British, "Nothing perhaps better

explains this independent character of Assam history than an appeal to her geography, and none can draw a true picture of the Assamese and their aesthetic sense in particular, without due emphasis on the surroundings in which they live......The location of the land in proximity to Pakistan (Bangladesh), China, Tibet and Burma will ever make it a factor of great importance in international politics."[49] Let more and more attention be paid to the advancement of the valley, the gateway to the eastern-most part of India, and let the multipurpose projects under the Corporations and Undertakings, taken up at the National and State levels, be of help in fostering the noble cause of *National Integration*, to be brought about only with the real progress, moral and material, made by its humble motley of citizens like their counterparts of the sister States of the Union of India.

REFERENCES :

1. *Bhāratavarṣa*, XVI, II, p. 677 ; *I. H. Q.*, XXIII, p. 322 ; *JOR*, Madras, X, p. 289-94.
2. P. N. Bhattacharya : *Kāmarūpa Śāsanāvali*, p 116f : p. 235-36 ; P C. Choudhury : *The History of Civilisation of the people of Assam*.
3. M. Cosh : *Topography of Assam*, p. 5.
4. W. Robinson : *Descriptive Account of Assam*, p. 9-11.
5. Mr. Needham's Diary of the Journey, Assam Sectt. File No. 1735, *J.T.* (1886).
6. B. C. Allen : *Assam District Gazetteer* (Lakhimpur), VIII, p. 5f.
7. *Ibid.*
8. See Noel Williamson : *Geographical Journal*, XXXIV ; Sven Hedin · Trans-Himalaya, II.
9. *Topography of Assam*, (quoted by Martin, *Eastern India*, III p. 696.)
10. *Topography of Assam*, p. 13.
11. *History of Assam*, p. 20-21.
12. *Topography*, p. 86-87 ; Robinson : *Descriptive Account of Assam*, p. 286-87.
13. Westmacott, *J.A.S.B*, IV, p. 186 f.
14. W. Hamilton : *East India Gazetteer*, p. 40 ; Wade : *Geographical sketch of Assam*, p. 14.
15. *Topography of Assam*, p. 72-73.
16. E. Gait, p. 7-8.
17. Waddell : *J. A. S. B.*, III, p. 8-9.

18. Gait, p. 7-8.
19. *J. B. O. R. S.*, Vol. I.
19-A Robinson : *Descriptive Account of Assam*, p. 17-18.
20. P. C. Choudhury : *The History of Civilisation of the People of Assam*, p. 308-09.
21. E. Gait, p. 122.
22. R. B. Pemberton : *Report on the Eastern Frontier of British India*, p. 73.
23. E. Gait, p. 299.
24. P. C. Goswami : *The Economic Development of Assam*, p. 22 f.
25. *Census of India*, 1931, III, part I, p. 49.
26. See *Economic Development of Assam*, p. 22 f.
27. *Ibid*, *Census of India*, 1951, XII, part IA, p. 357.
28. Pargiter : *J. A. S. B.*, 1887, 104-06 ; N. K. Bhattasali : *I. H. Q.* XXI p. 19 f ; XXII, p. 245-52.
29. P. C. Choudhury, p. 42 f.
30. B. K. Kakati : *Mother Goddess Kāmākhyā*, p. 8.
31. *Kāmarūpar Burañji*, p 27, 51.
32. S. K. Bhuyan : *Anglo-Assamese Relations*, p. 4-6 ; Lachit Barphukan and His Times.
33 See A. J. M. Mills : *Report on the Province of Assam*, 1854.
34. Robinson : *Descriptive Account of Assam*, p. 92 f.
35. See *Final Report of the All India Soil Survey Scheme* : The Indian council of Agricultural Research, 1958, p. 56-57.
36. Gait, p. 217 (f. n).
37. *Tea Plantation Inquiry Commissions' Report*, 1956, 9-14, 210-16.
38. For a list of places bearing Oil, see *Geo. Survey of India* XII, II, p, 89.
39. See Meddlicot : *Memoirs of the Geo. Survey of India*, V, part III.
40. *Geolpgical Survey of India*, XII, part 2.
41. *Topography of Assam*, p. 57 ; Rodinson : *Descriptive Account of Assam*, pp. 35-36 ; *J. B. O. R. S.*, Vol I.
42. *Assam District Gazetteer* (Lakhimpur), VIII, pp. 198 f ; W. Hunter : *Statistical Account of Assam*, I. (reprinted), pp. 299 f.
43. *Geological Survey of India*, XXXI, part 4.
43-A *A. D. G.* (Lakhimpur), VIII, pp. 224 f.
44. Pemberton *Eastern Frontier of British India*, pp. 181-83.
45. *Ibid*, pp. 82-89 ; F. B. Hamilton : *Account of Assam*, pp. 42-46.
46. Ed. P. C. Choudhury (Pub. Assam Publication Board).
47. Ed. P. C. Choudhury and B. N. Shastri (Pub. Kāmarūpa Anusandhāna Samiti).
48. P, C. Choudhury : *Indira Gandhi Felicitation Volume* II.
49. P. C. Choudhury : *H. C. A.* (2nd Ed.), 50.

THE ROYAL PATRONAGE OF SANSKRIT LEARNING IN ASSAM*

The Aryan or Sanskritised names Prāgjyotiṣa-Kāmarūpa, the names by which Assam was known from the dawn of her history, bear testimony to the spread of Aryan culture and Brāhmaṇical learning in the land. And while Kāmākhyā, one of the noted *tīrthas* of India, stands symbolically for the geographical unit Assam which has been *trikoṇākāra*, as known from the *Kālikā Purāṇa*, the *Yoginī Tantra* and other authoritative treatises, Kāmarūpa represents its spiritual entity. The antiquity of the said place names is itself a good evidence of the early introduction of the Brāhmaṇical culture in the land. The internal evidence of the Vedic literature as well points to the Aryanisation of Eastern India, including Assam during the Vedic period (H. C. Chakladar : *Aryanisation of Eastern India*). Prāgjyotiṣa which is so eloquently mentioned in the *Epics*, the *Saṁhitās*, and other works, including the *Raghuvaṁśa* of Kālidāsa and the *Bṛhat saṁhitā* of Varāhamihira is the land of sun-rise of the *Śāṅkhyāyana Gṛhya Saṁgraha* and *Udayācala* and *Guruviśāla* in Kāmarūpa of the *Markaṇḍeya Purāṇa* (57, 58, 109). There is hardly any *Purāṇa* and *Tantra* wherein *Prāgjyotiṣa* and Kāmarūpa do not find mention. It is equally true, as evidenced by the Chinese pilgrim Yuan Chwang, who visited this land during the time of the king Bhāskaravarman of the 7th century A. D., that Kāmarūpa was a noted centre of learning and men of high talents visited the land (S. Beal : *Buddhist Records of the Western World* II, pp. 195f. ; Watters, *On Yuan Chwang Travels in India*, II, pp. 185f.). Both *vidyā* and *kalā*, including the Vedic studies were cultured here from

---

* Reprint from Professor S. K. Bhuyan Com, Volume.

early times. The wealth of Sanskrit manuscripts, composed in old Assamese script bearing on varied subjects including *Koṣa*, *Vyākaraṇa*, *Kāvya*, *Āyurveda*, *Nāṭaka*, *Smṛti*, *Jyotiṣa*, *Purāṇa*, *Tantra*, *Itihāsa*, *Stotra*, *Kriyākāṇḍa* and the like, preserved at the Department of Historical and Antiquarian Studies in Assam at Gauhati alone (P. C. Choudhury : *A Catalogue of Sanskrit Manuscripts at the D.H.A.S.*), not to speak of the early epigraphic evidence, show to what extent Sanskrit studies gained ground in this part of India.

It was, however, the rulers, whether Aryan or non-Aryan, Hindu or non-Hindu in origin, the great builders of kingdoms, who made adequate provisions for the spread of education as a whole through Brāhmaṇical learning and Sanskrit studies. Great centres of education for the study of the *Śāstras* and imparting learning were created. The royal court of the pre-Ahom and Ahom rulers including the Koch-Kachāri royal dynasties was one of the important centres of learning. So were the *ṭola*, and Vaiṣṇava *sattra* institutions, established throughout Assam long before the British occupation of the land during the nineteenth century A. D. These institutions were placed under erudite *paṇḍitas*. Even today the Sanskrit *ṭolas* are working for the advancement of Sanskrit learning. We have early evidence of performance of the *samāvartana* ceremony of a *snātaka* after the completion of his studies under a *guru* : (Nowgong grant of the king Balavarman of the 9th-10th century A. D.—*JASB*, LXVI, I, pp. 285-97). The great Vaiṣṇava reformer of the 15th-16th centuries A. D. Śrī Śaṁkaradeva had his early education in the *ṭola* of Mahendra Kandali. He is said to have studied the four Vedas, fourteen *śāstras*, eighteen *Purāṇas*, eighteen *Bhāratas*, fourteen *Vyākaraṇas*, eighteen *Kāvyas*, *Saṁhitās*, *Amaras*, *Cāṇakya* and *Yoga śāstra* : (*Kathā Gurucarita*, pp. 28-29). The Tezpur grant of Vanamāla (*J.A.S.B.*, IX, II, pp. 766 f) states that Bhijjaṭa studied the *Yajur Veda* with all its accessories : *(sāṅga yajurvedamadhītavān)*. The Bargāon grant of Ratnapāla (*J.A.S.B.*, LXVII, I, pp. 99 f) states that Devadatta was the

chief of the Vedic scholars and the Vedas had their aims fulfilled in him. The Puṣpabhadrā grant of Dharmapāla (P. Bhattacharya : *Kāmarūpa Śāsanāvalī,* pp. 168-84) mentions a Brāhmaṇa, wellversed in *Śruti*, *Smṛti*, *Mīmāṁsā* and *Cāṇakya* or *Arthaśāstra*. The said grant states that the grandfather of the donee possessed like the donor a knowledge of all arts *(samyak kalābhiryutaḥ)*.

The royal creation of the *agrahāras* for the Brāhmaṇas and other high class Aryans in different parts of the land and even at distant places largely helped in the spread of the Brāhmaṇical learning and Sanskrit studies. Bhūtivarman, a ruler of the 6th century A. D. donated lands to high *varṇas* numbering 205 families and settled them in *Chandrapurīviṣaya* in North Bengal (Nidhānpur grant of Bhāskaravarman, *Epigraphia Indica*, XII, pp. 65 f ; *Ibid*, XIX, pp. 245-50). Such grants to Brāhmaṇas and Deva temples were made by the individual rulers throughout the long period of Assam's history, the purpose behind which was nothing but the diffusion of Aryan culture and Brāhmaṇical learning. The Khonāmukhi grant of the Kāmarūpa ruler of the 11th century A. D. (*Journal of the Assam Research Society*, VIII, pp. 113 f) records that the king made a gift of land to a Brāhmaṇa from Madhyadeśa. King Jayapāla of the 12th century A. D. (Śilimpur grant, Verse 22) made a similar grant to Prahāsa, a Brāhmaṇa from Puṇḍra in North Bengal.

Scholars from Kāmarūpa were equally honoured by the contemporary rulers of India, evidently because of their scholastic attainments. The biography of Yuan Chwang states that a learned *paṇḍita* from Kāmarūpa went to the University of Nālandā to engage in a religious controversy with the Buddhist scholars there (*Life of Yuan Chwang*, pp. 161-65). *Viṣṇusomācāryya*, a Brāhmaṇa from Kāmarūpa was honoured with a gift of land by the Gānga king Anantavarman of Kalinga of the 10th century A.D. One Paramāra grant of the same period states that the brother of the king Vākpatirāja granted lands to Vāmanasvāmī

(*E I.*, XXVI, pp. 62-68 ; XXIII, p. 100), who was also from Kāmarūpa. Besides, some noted scholars of all India repute hailed from Kāmarūpa. It is rightly believed that the great Buddhist scholar Abhinavagupta belonged to this place, and it was because of his reputation that versatile *paṇḍita* like Śrī Śaṁkarācāryya, came here to engage with him in a controversy (C. N. K. Aiyar, *Śrī Saṁkarācāryya*, p. 56). Kumārilabhaṭṭa, another reputed scholar, is said to have belonged to this land. This assumption is based on the *Śaṁkaravijaya*, of Mādhavācāryya (*Ibid*, p. 26 ; also P. C. Choudhury, *The History of Civilisation of the People of Assam*, p. 398 and foot-note 51, 412). Even Kauṭilya, whose knowledge of Assam was so great, and Viśākhadatta, the author of the work *Mūdrārākṣasa* are said to have belonged to Kāmarūpa. We shall show in the following pages as to how this land could be a great centre of Sanskrit learning and how under the royal patronage authoritative works were compiled by a large number of noted writers and commentators.

Great as the rulers were as patrons of men of letters, they were greater still as authors. They produced works in both Sanskrit and Assamese. The earliest specimens of Sanskrit composition may be found in the inscriptions of the rulers, written whether in *Brāhmī*, *Devanāgarī* or old Assamese characters. Composed in both prose and poetry in stately diction and lucid style, most of these may well be compared with any other composition from other parts of India. Some verses contain passages from the works of Kālidāsa and Bāṇabhaṭṭa, and the scribes imitated their style. The Nowgong grant of Balavarman III, for instance, contains passages from *Raghuvaṁśa*, and the scribe of the Bargāon grant of Ratnapāla imitated the style of the Harṣacarita. Among the royal authors, mention may be made of the illustrious Kāmarūpa king Bhāskaravarman, who along with the presents, sent to Harṣavardhana of Kanauj "volumes of fine writing with leaves made of the aloe bark and of the hue of the ripe cucumber"—*agaru-*

vaḷka-kalpita-sañcayānicasubhāṣitabhāñjipustakāni pariṇata-pātala-paṭolatviṁśi". The contents of the letter must have been in Sanskrit, composed by the king himself. The Gauhāti grant of the king Indrapāla of the 10th century A. D. credits the prince Purandarapāla with the epithet *sukavi*. The *Nītikusuma*, a work on State-craft, based on the *Śukranīti* was composed by him. King Harṣapāla of the same period is credited with the composition of a verse. The anthology of Śrīdharadāsa, the *Saduktikarṇāmṛta* presents us with no less than ten verses, composed by Dharmapāla, a Kāmarūpa ruler of the 11th century A. D. (*J.A.R.S.*, IV, pp 56-57). In his Puṣpābhadrā grant, verse 8, the said king is described as *kavicakravāla-cūḍāmaṇī*, and eight verses of the grant were composed by him. The composition of the noted work *Ratnāvalī* is also ascribed to the eighth century king Harṣadeva of Kāmarūpa. Though he has been identified with different rulers of the same name, the clue to the identification of the author may be found in the opening verses as well as in the text of the drama. The work was produced not later than the 9th century A. D., as it is quoted in the *Dhvanyāloka* of Ānandavardhana, who flourished during A. D. 857-884, and not earlier than the 8th century A. D. The chronology fits in with the age of the Kāmarūpa ruler Harṣadeva, the conqueror of *Gauḍa*, *Oḍra*, *Kaliṅga*, *Kośala* and other lands, as mentioned in the Paśupati Rock inscription of the Nepāl king Jayadeva II (*Indian Antiquary*, IX, pp. 187 f; J. C. Ghosh, *J.A.R S.*, III, pp. 5-9). *Sāravatī*, a commentary of the *Gītagovinda* of the poet Jayadeva, was composed by the Koch general Śukladhvaja of the 16th century A.D. The colophon states thus : इति समस्त-प्रक्रिया-विराजमान-महाराज-शुक्लध्वज-विरचितायां सारवत्यां गीतगोविन्द-टीकायां द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

A large number of Sanskrit works on varied subjects were produced under the royal patronage. The *Hastāyurveda* by Pālakāpyamuni is said to have been compiled "in the region where the river Lauhitya flows from the Himalayas to the

sea" (Ānandāśrama Sanskrit Series, *J.B.O.R.S.* V, III, 311). The auther was, therefore, from Kāmarūpa. The *Kālikā Purāṇa* is another work, which must have been composed in Assam under the royal patronage of the Pāla kings of Assam. On the basis of Hemādri's quotation from this treatise in his work, *Caturvarga-cintāmaṇi*, it is held that there was an earlier text, composed by Smārta Śākta in between A.D. 650-900, and the present work, called an *Upa-Purāṇa*. placed in about the 10th-11th centuries A.D., V. Raghavan, *J.O.R.*, XII, pp. 331-60 ; P. K. Gode, *Ibid*, X, pp. 290-94 ; H. C. Hazra, *A.B.O.R.I.*, XXI, pp. 38f ; *Ibid*, XXII, 1-17), was definitely composed in Assam, probably under the patronage of the Pāla king Indrapāla who himself was conversant with the Tāntrik lore, or Dharmapāla : (J. C. Roy, *Bhāratavarṣa*, XVII, II, p. 677). This assumption is based on the fact that the treatise contains a detailed geography and politieal and cultural history of early-medieval Assam. The noted Tāntrik works like the *Yoginī Tantra* and *Hara-Gaurī-saṁvāda*, compiled during the 14th century A D. under the royal patronage, must have been treatises from Kāmarūpa. The former deals with Assam under what is called *Kāmarūpādhikāra*, and the latter under *Kāmarūpanirṇaya*. The composition of a few *vajrayāna* treatises, though not in pure Sanskrit or Prākṛt but in old *Kāmarūpī* dialect which was for some time during the 10th-11th centuries A.D. the common speech of Bihar, North Bengal and Assam, is attributed to a few Tāntrik *siddhas*, who hailed from Kāmarūpa, and this was done probably under the Pāla rulers of Kāmarūpa. Most works of this category were recovered from Nepal, as noticed by M. M. H. P. Śāstri. One such work is the *Dākārṇava*. The *siddha* Nāgārjuna of the 10th-11th centuries A.D. who was the disciple of Saraha or Rāhula, composed two works, *Yoga-śataka*, a medical treatise and the other is the Vajrayāna text, *Boddhi-cittavivarṇana* (P. C. Bagchi, *I.H.Q.*, VII, pp. 740-41 ; P. Patel, *Ibid* VIII, pp. 790-93). He compiled these works, evidently under the patronage of some Pāla ruler of Assam (P. C. Choudhury, *History of Civilisation*

of Assam, pp. 399, 406; 452-53). The *Kaulajñānanirṇaya*, *Akulavīratantra*, and *Kāmākhyāgūhya-siddhi* are attributed to the *siddha* Mīnanātha who was also from Kāmarūpa (G. Tucci, *J.P.A.S.B.*, XXVI, pp. pp. 132 f). The treatise like the *Gorakṣasaṁhita* and the *Kāmaratna Tantra* are attributed to Gorakṣanātha, a disciple of Mīnanātha, and his activities are closely associated with this land. Sahajayoginīcintā, a female disciple, who was also from Kāmarūpa, wrote another treatise. *Vyaktabhāvānugatatattvasiddhi*, one manuscript copy of which has been preserved at the Oriental Library of Baroda (B. Bhattacharya, *Introduction to Buddhist Esoterism*). A large number of manustripts bearing on the subject of Tantra have been preserved at the Department of Historical and Antiquarian Studies at Gauhati.

It was under the royal patronage again that volumes of treatise bearing on *Vyākaraṇa* and *Chandālaṅkāra* were compased. *Vṛttamālā*, a treatise on *chanda* was compiled by the kavi *Karṇapūra* under the patronage of the Koch ruler Naranārāyaṇa of the 16th century A.D. This is shown by the colophon which states : इति श्रीश्रीमल्लदेवीय-श्रीकवि-कर्णपूर-विरचिता वृत्तमाला समाप्ता । A recent excellent work on the subjeot is the *Vṛttamañjārī* by M. M. Dhīreśvācāryya, published in 1961 by the Government of Assam in the D.H.A.S. Mention also may be made of a good commentary of *Kavi-Kalpalatā* of Deveśvara by Kandarpa Sarmā from Kāmarūpa. The noted grammarian M. M. Puruṣottama Vidyāvāgīśa Bhaṭṭācāryyá compiled a large number of treatises on *Koṣa-Vyākaraṇa* under the patronage of Naranārāyaṇa. These treatises are : *Prayogaratnamāla-vyākaraṇa*, *Laukikapadamañjarī*, *Saṭkāraka-prayoga*, *Śabdabheda-prakāśa*, *Ratnakoṣa*, *Aṅkurāvalīkoṣa* and the like. In the colophon to the Ratnamālā occurs the following :

श्रीमल्लदेवस्य गुणैकसिन्धोर्महीमहेन्द्रस्य यथानिदेशात् ।
यत्नात् प्रयोगस्य-रत्नमाला वितन्यते श्रीपुरुषोत्तमेन ।।

Nakārabheda and *Uṣmabheda* were compiled by one Jayakṛṣṇa, patronised by the Koch ruler Prāṇanārāyaṇa, a

successor of Naranārāyaṇa. The *Kīcakavadha-kāvya* by Nitivarman was compiled during the 12th century A.D. The *ācāryya* Dāmodara Miśra wrote a commentary on *Kirātārjjuniya Mahā-kāvya* by Bhāravi, and the commentator flourished during the early part of the 14th century A.D. (R. L. Mitra, Notices of Sanskrit Mss., published by the Asiatic Society Library, Calcutta). The patron king of the auther was Jhampattanārāyaṇa. Another good commentary of the treatise, entitled *Sāramañjarī* is by Ratnagarbhācāryya, a Kāmarūpī *paṇḍita* of about the 15th-16th eenturies A.D. The *Sāradīpikā*, being a commentary on Jayadeva's *Gīta-Govinda* was composed by Ratnākara Kandalī, patronised by the Koch ruler Śukladhvaja of the 16th century A.D. This is known from the colophon which states thus :

श्रीशुक्लध्वज-भूपाल-वचसा लिखति स्फुटम् ।
सटीक-गीतगोविन्दं श्रीरत्नाकर-कन्दली ॥

Two treatises, a commentary on *Pāṇdavī Gītā* and *Anyopadeśa-Kāvya* were written by Kaviratna Cakravārtī, patronised by the Kamatā kings of Kāmarūpa of the 14th century A.D. The writer of the *Śaṅkhacūḍavadha-nāṭaka*, Bhūdeva Āryya was also probably from Kāmarūpa.

Valuable treatises bearing on Assam Vaiṣṇavism and *bhakti-mārga* were compiled under the patronage of the rulers, mostly of the Koch family. One such treatise is the *Nāmaghoṣā* by the saint Mādhavadeva, patronised by the Koch rulers Naranārāyaṇa and Śukladhvaja. The Sanskrit *mūla* contains 229 *ślokas* from the *Bhāgavata Purāṇa*, *Bhāgavatabhāvārtha-Dipīkā* (Śrīdhara Svāmī), *Bhakti-Ratnāvalī* (Viṣṇupurī), *Bhakti-Ratnākara*, etc. The Assamese work is a master-piece of Assamese devotional poetry. The *Bhakti-Ratnākara* by the great Vaiṣṇava reformer, Śrī Śamkaradeva, patronised by the said Koch rulers, is another Sanskrit work of extraordinary importance. So is the excellent treatise *Bhagavadbhaktiviveka*, by Bhaṭṭadeva composed in *Śaka* 1543, under the patronage of the Koch

rulers. The work deals with *Bhakti* in 15 *paricchedas*, based on the *Saṁhitās*, the *Bhāgavata*, the *Epics* and the *Purāṇas*. The *Ankīyā Nāṭas* of the Vaiṣṇava reformers present as well specimens of Sanskrit composition.

It is, however, in the domain of *Ayurvedic* studies, *Smṛti* and *Jyotiṣa* that Kāmarūpa scholars, under the royal patronage, immensely contributed to the Indian systems as a whole, though separate schools on the said subjects might have been worked out with local characters here and there. Notwithstanding this, close traditional connection with the Indian authorities was largely maintained : (P. C. Choudhury, *Kāmarūpī Systems of Āyurveda Astrology and Almanac*, published in the *Aspects of the Heritage of Assam*, Indian History Congress, 22nd Session, Gauhati, 1959, pp. 22-30). The D H.A.S. is in possession of a large number of manuscripts on *Āyurveda*, and some authorities on the subject are associated with Kāmarūpa. We have already mentioned the name of the *siddha* Nāgārjuna, the author of the medical work, *Yogaśataka*, containing one hundred prescriptions. His contemporary Cakrapānidatta, the author of a number of treatises on *Āyurveda*, including *Cakrapāṇi Saṁhitā*, was possibly from Kāmarūpa and he compiled these works under the royal patronage, as his name is found associated with certain rulers from this place. So was Mādhavakara of the 7th century A.D. who hailed from the village of Śilā near Barpeta in Kāmrūp, and was one of the authorities on Indian *Āyurveda*. His *Nidāna* is considered to be the best : *nidāne mādhavaḥ śreṣṭhaḥ*. We have not only a copy of the said *Nidāna* but also a commentary on it, styled *Ātaṅkadarpaṇa* by one Vaidyavācaspati from Kāmarūpa. Another authority on the subject is Śāraṅgadhara, son of Dāmodara, who wrote his *Saṁhitā* in about the 12th century A D. under the royal patronage of a certain king from Kāmarūpa. Because of his contributions, he, along with Mādhava and Cakrapāṇi are known as *laghutrayī* in Āyurveda. Anaṅga Kavirāja, patronised by the Āhom ruler Lakṣmīnāth Siṁha (*Śaka* 1691-1702), wrote

his important treatise on the subject, *Vaidya-Kalpataru*. We have, besides the voluminous treatise on the subject, *Vaidyakasāroddhāra* by Brajanāth Śarmā, compiled in *Śaka* 1772, (ed. D. Tarkatīrtha and P. C. Choudhury, and published by the D.H.A.S., 1964), a large number of manuscripts, compiled from time to time by individual authors and others under the royal patronage.

We have volumes of treatises on *Jyotiṣa*. This is in consonance with the tradition that this land of Prāgjyotiṣa has been a land of astrology and Astronomy. One of the earliest works is the *Kāmarūpa Nibandhanīya-khaṇḍasādhya*, ascribed to about 7th century A.D. The treatise is based on the *khaṇḍasādhya* calculation. *Dinakiraṇāvalī* is another good work by Kavirāja Cakravartī, composed in *Śaka* 1646 under the patronage of the Āhom ruler Śiva Siṁha. This *paṇḍita* was the author of a number of treatises including *Śaṅkhacūḍavadha-kāvya*, all compiled under the patronage of the Āhom rulers. The *Jyotirmuktāvalī* by Vaṁśīvadana Dvija, compiled during the 16th-17th century A.D. is another valuable treatise of *Jyotiṣa*. We have a large number of such treatises of the subject, all composed in the Sanskrit language which show that this land contributed to this important science from very early times.

The subject of *Smṛti* was another branch of knowledge in which Kāmarūpa *paṇḍitas*, under the royal patronage, showed proficiency. Some of the earlier texts, composed in Kāmarūpa are: *Smṛti-Ratnākara* by Vedācāryya; *Kālakaumudī* and *Śrāddhabhāṣya* by Nilāmbarācāyya; *Dhavalasaṁgraha* by Dhavaleśvara; *Smṛti-Padma*; *Smṛti-Mīmāṁsā*; *Smṛti-Samuccaya*; and *Smṛti-sāgara* by Rucira Miśra which the Kāmarūpa Smṛtikāra Ācāryya Dāmodara Miśra has mentioned in his noted work; *Smṛtisāgarasāra* or *Smṛtigaṅgājala*, a work on *prāyaścitta*, complied in *Śaka* 1308 under the patronage of the king Jhampattanārāyana. This is known from the colophon which states thus: आसीद्भूमितले .... राजा .... झम्पत्तनारायणः । तस्य राज्ये मिश्रो दामोदरः श्रीमानाचार्य्यो धर्म्मसम्मतः राजाद्वयगुरुः सदः

प्रायश्चित्त स्मृतिं व्यधात् । Of all the *Smṛti* works composed in Assam, the *Aṣṭādaśakaumadī*, compiled by the noted *Smṛtikāra* M. M. Pītāmbara Siddhānta-vāgīśa under the patronage of the Koch rulers, like Lakṣmīnārāyaṇa of the 16th-17th century A.D. are by far the most important ones. The name of this patron king is known from colophon that occurs in *Grahaṇakaumudī* thus : इति श्रीमल्लक्ष्मी-नारायण-नरपतिराज्ये महामहोपाध्यायजगद्गुरुप्रशस्यलं कृतिमद्विराज-मानेन श्रीपीताम्बरसिद्धान्तवागीशमहाचार्य्येण त्रिंशदधिकपञ्चदश-शतशकाब्दे विरचिता ग्रहणकौमुदी समाप्ता । Some of his other *Smṛti* works are : *Saṁkrānti Kaumudī*, *Daśakarma Kaumudī*, *Pitṛkṛtya-Kaumudī*, *Udvāhabhāskara*, *Dāyabhāga-Kaumudī*, etc. Noted *Smṛti* writers, like Kamalākara Bhaṭṭa, the author of *Nirṇayasindhu* has referred to his authoritative treatises. It was again under the royal patronage that the Siddhānta-vāgīśa compiled a large number of digests, some of which are *Dvaitanirṇaya-Dīpikā*, being a commentary on Vācaspati Miśra's *Sāradātilaka*, and a few texts on *Pūjāpaddhati*, *Vidhi* and *Pratiṣṭhāpaddhati*. A large number of copies of the original treatises on *Stotra*, *Kriyākāṇḍa*, *Daśakarmapaddhati* and other subjects have been preserved at the Department of Historical and Antiquarian Studies at Gauhati, which bear testimony to the fact that for centuries Sanskrit studies had a place of honour in the scheme of Sanskrit learning and education in this ancient land.

It may be mentioned that in the royal *praśastis* to the dipmatic letters exchanged between the Āhom rulers and the Koch-Kachāri-Jaintia rulers beginning with the 15th century A.D. onwards, and even with the Mogal rulers, we have a good specimen of letters written in the Sanskrit language, though in Assamese script, the style being based on the *Patra-Kaumudī* of Vararuci, who was one of the nine gems at the court of Vikramāditya or Chandra Gupta II. These *praśastis* were composed both by the rulers and their

high officers as well as by the court *paṇḍitas*. The legends in the coins of all the rulers of Assam throughout the centuries are found written in the Sanskrit language. And, moreover, some of the early writers in Assamese prose and poety were great Sanskrit scholars; otherwise they could not have translated the entire *Bhāgavata*, the *Gītā*, the *Rāmāyaṇa*, the *Mahābhārata* and other *śāstras* in both prose and poetry. All this was done under the royal patronage. This was true of both the pre-Vaiṣṇava and Vaiṣṇava writers of Assam. So were Hema Sarasvatī and Harivara Vipra, who composed *Prahlāda Carita* and *Babruvāhanar Yuddha* respectively under the patronage of the Kamatā king Durlabhanārāyaṇa of the 14th century A.D. Mādhava Kandalī translated the entire Rāmāyaṇa under the patronage of the Kachāri king Mahāmāṇikya of the 14th century A.D. We have already mentioned the contributions made to Sanskrit learning by the Vaiṣnava reformers, Śrī Śamkaradeva and Śrī Mādhavadeva, who were prolific Assamese writers as well. So were Rāmasarasvatī who traslated most sections of the Mahābhārata under the patronage of Naranārāyaṇa ; Ananta Kandalī and Bhaṭṭadeva who translated the *dvādaśa-skandhas* of the *Bhāgavata* into Assamese verse and prose respectively. There were many others who contributed to varied subjects. They could not have produced such Assamese works had they not been great Sanskrit scholars, and had the royal patronage been wanting, we would not have seen wealth of manuscript treasures, which are our priceless possession. Our present Government may emulate these examples in extending their patronage to men of letters, engaged in Indological studies and in Sanskrit learning. This would not only accelerate the process of the extensive culture of this great language of the country but would also help in an abundant measure in the preservation of our national heritage, enshrined in extant works. There is great scope for Sanskrit studies at the Department of Historical and Antiquarian Studies, Gauhati, and funds forth-coming, rare Sanskrit treatises may be brought out.

S'AMKARADEVA'S CONTRIBUTIONS TO INDIAN PHILOSOPHY : HIS EMINENCE

EVERY religious tenet in India has its philosophy and Śamkaradeva has also left one for us, which is but a code of religious-cum-moral discipline, based on humanism. The more we go deep into his writings, the more explicit becones his philosophy of life. For understanding the implications of his philosophy, we are to go into the origin of Indian thinking, as found in the Vedānta, which is based on the Vedic tradition of speculative thought bearing on *jñāna*, as opposed to *karma* of the Mīmāmsā school. Monism lies at the root of the Vedic thought. The *Brahmasūtra* of Badarāyaṇa is the first treatise on the Vedānta. and the *bhāṣyas* there on gave rise to different schools of thought, led by Śamkarācāryya. Mādhavācāryya, Vallabhācāryya, etc.

The Vedantic system is different from that of the *Sānkhya* of Kapila and the *Yoga* of Patañjalī and such other systems of Indian philosophy. The *Sānkhya* is a philosophy of dualistic realism. It holds that *Puruṣa*, a conscious principle, creates the world without undergoing changes but witnessing the changes, and *Prakriti* is the ultimate cause of the world, which is an unconscious principle, changing with the three *guṇas* of pleasure, pain and indifference : *(sattva-raja-tama)*. Śamkaradeva, though having his leanings towards Srīdhara Svāmī's *bhāṣya* of the *Bhāgavata*, gives his own interpretation of the creation of the world, centring round *Puruṣa-Prakriti*. An element of *Yoga* philosophy is detectable here, as explained in his works *Kurukṣetra* and *Anādipātana*. His disciple Mādhava in his *Nāma-ghoṣā* has explained this point in stating that the Lord Mādhava controls both *Puruṣa-Prakriti* : *(Prakriti-Puruṣa duiro niyantā Mādhava)* and Hari is the soul of all : *(Samastare ātmā Hari)*.

To Śamkaradeva *Puruṣa* is formless, ever shining, and is the Absolute Soul and controller of all individual souls. He is Lord Kriṣṇa. To Srīdhara, *Puruṣa* is of two kinds, one having birth and rebirth, and the other, along with *Prakriti*, creating the world, is known as *Īśvara*. While he describes *Prakriti* and *Puruṣa* as power and part of *Īśvara* respectively, Śamkaradeva calls *Puruṣa* a part of God, as *māyā*, a part of *Puruṣa*.

According to *Vedānta* again all is God ; *(sarvaṁ khalu idaṁ Brahma)* ; the soul is God : *(ayaṁ Ātman Brahma)*. There is no multiplicity here : *(neha-nānā-asti kiñcana)*. This soul or God is the only reality : it is infinite conciousness and Absolute bliss. The world is an appearance, attributed to God for its creation due to *māyā*. The God is *saguṇa* when attributes are given, but in reality He is *nirguṇa*. This illusion can be removed only through knowledge and thus the individual soul is not different from the Absolute, so held by Śamkarācāryya. To Rāmānuja, God is the only reality. Both material objects and conscious souls exist in Him. He has all good qualities, and out of objects in Him, He creates the world of material objects. The conscious souls are eternal and have their material bodies according to their *karma*. Bondage of the souls means their confinement to the bodies, and liberation means the complete separation of the soul from the body. The cause of bondage is *karma* which springs from ignorance which may be removed by the study of the *Vedānta*. God is pleased through devotion which releases the *bhaktas* from bondage. The liberated soul becomes similar to God but not identical with Him. To Rāmānuja, the created world is as real as God. It is, therefore, not unqualified monism, but monism of the one, qualified by the presence of many parts : *(viśiṣṭādvaitavāda)*. Mādhavācāryya holds that self and God are two different entities. This is dualism. To Śamkarācāryya the two are identical. This is monism. To Rāmānuja again the two are identical only in some special senses, which means qualified monism. Śamkarā-

cāryya again holds that God does not undergo any real change. It is only apparent ; but to Rāmānuja, the matter which exists in God and therefore is also God, really undergoes modification. Śamkarācāryy's theory of creation is therefore, *Vivartavāda*, as opposed to *Pariṇāmavāda* of the *Sānkhya* system, and Rāmānuja's is also a kind of *Pariṇāmavāda*, as according to him, the unconscious element in God really changes into the world.

In the *Bhāgavata*, one of the main resorts of Assam's Vaisnavism, God is the ultimate essence, called *Parama Brahma*, the cause of the world. His true nature is not known due to ignorance, caused by *māyā*, which is of an all-pervading nature. In fact, *Nārāyaṇa*, the eternal Reality, is the creator, sustainer and destroyer of the universe, through *māyā*. He is the only truth and the rest are delusions. Śamkaradeva thus states in his *Kīrtana* :

> *tumise kevala sañcā save māyāmaya*
> *tomātese hante sriṣṭi hove sthiti laya,*
> *jagata kāraṇa nirañjana satyavādī*
> *yāra māyā-pāśe ito saṁsāra nirmāṇa* ।

This only echoes the teachings of the Vedānta, as also the views of Śamkarācāryya. This *māyāvāda* is very prominent in Śamkaradeva. The created universe, though unreal, looks real. The *Kīrtana* states again that the endless universe manifests in the Enernal Truth *Brahman* and He, the knower of the heart of all, manifests even in the universe :

> *tumi satya brahma tomāte prakāśe jagata ito asanta,*
> *jagatate sadā tumiyo prakāśā antaryāmī bhagavanta* ।

This lies at the root of *Avatāravāda*. Śamkaradeva's theory of illusion is carried further. The individual souls, though created by God and He resides in all, have been placed under the illusion of unreality. This requires realisation ; and is the beginning of *bhakti*, the search for the ultimate truth in the heart of the *bhaktas*, which the

ignorant not being aware of the truth, search for Him outside only in vain. So the *Kīrtana* states :

> *samasta bhūtare tumi āchā hridayata,*
> *tatva nāpāi tomāka vicāre bāhirata.*
> *tumise kevala satya michā save āna,*
> *jāni jñānījane kare hridayata dhyāna* !

Śamkardeva's *māyāvāda*, in holding that individual souls are parts of God, is based on *pariṇāmavāda* of *Rāmānuja*. To Nīmbārka both are equally real. But *pariṇāmavāda* is dualism, pure and simple. And Śamkara's system is monism of the *vivartavāda* of Śimkarācāryya. In fact, a mixture of both *vivartavāda* and *pariṇāmavāda*, which come under *satkāryyavāda* of the *Sānkhya* system may be detected in Śamkaradeva's Vaisnavism. The difference between the Absolute Self and the individual self is found brought out by him in his noted treatise *Bhaktiratnākara*. The latter under illusion is controlled by the former. The individual soul can shake off *māyā* only through devotion to Hari. The causes of *māyāvandha* are many. In enjoying worldty pleasure and in doing all *karmas*, the individual soul gets tied up with the world and enjoys pleasure and pain accordingly. In the process it forgets that it is a part of the Absolute who does not perform any action. Besides taking sole refuse in God for attaining the state of detachment from the world and salvation, Yoga-Buddhist philosophy of *saṅyama* is emphasised in Śamkaradeva's said work as well as in his *Anādi-pātana*,

Throughout his works, Śamkaradeva lays emphasis on the removal of *māyā* through sole devotion to Hari. Hari is to be realised not through *karma* and *jñāna* unlike Śamkarācāryya but through *bhakti* of Rāmānuja and Śrīdhara. Not that the former two should be entirely discarded ; one leads only to the other, and even in *karma*, and *jñāna* there should be *bhakti*. This is also the teaching of the *Gītā*. In the Kali age *bhakti*, based on the *nāma* of Hari, is the best way to shake off *māyā* and to attain salvation. This is the essence of the teachings of Śamkaradeva.

The individual soul, steeped in the darkness of *māyā*, should approach somebody who is the possessor of knowledge. He is no other than the *Parama Īśvara* Himself. The way is to be shown by a *guru*. One can attain salvation even in this mundane body, when he becomes detached in all his actions, even in *bhakti* and seeks after Absolute Knowledge. This is called the state of *mukti* while alive *(Jīvana mukta avasthā)*, said to have been attained by Śrīrāma Ātā. Śrīdhara states that salvation comes through *jñāna*, to be attained through *bhakti*. Śamkaradeva and Mādhavadeva go a step further in that *jñāna-karma* cannot release the individual soul unless these are bathed in *bhakti* and *bhakti* should be *nāma*-oriented. This is the essence of Śamkaradeva's tenet, the most practical of the Indian religious philosophical systems.

Śamkaradeva himself had shown to the disciples the way to the Vaikuṇṭha through a very simple devotion of taking refuse at the feet of one formless God *(nirākāra)*, and made them recognise the four pillars of *bhagavadbhakti*. viz., *guru*, *deva*, *nāma*, and *bhakata* :

> *Śamkaradevayo punarapi dekhāilanta,*
> *guru deva nāma bhakta cināi dilanta* |

His *Bhaktiratnākara* explains these elements of the tenet in detail. In chapter five of his work Śamkara fixes the form in which Viṣnu-Kriṣṇa is to be propitiated through *bhakti*. In chapter twenty two it is given how through devotion of Hari, the individual soul can shake off *māyā*. The chapter thirty-four deals with the necessity of detachment for an *ekāntikabhakta*. The cult of Kriṣṇa is made supreme over all expiatory rites ; only *bhakti* to Hari saves one in the *Kaliyuga* from the bondage of the cycle of rebirth. It is also made out that though God manifests Himself and takes forms as incarnations yet He is beyond time and space, and is infinite. In the very first verse of *Kīrtana*, Śamkara salutes the formless *nirguṇa Brahma* as Nārāyaṇa, the cause of all incarnations :

> *prathame praṇāmo brahmarūpī sanātana,*
> *sarva avatārara kāraṇa Nārāyaṇa* |

This is further explained by Mādhava who states that Hari is devoid of all forms coming out of matter : *(prākṛitākāra varjita)* and is therefore called *nirākāra*, and He is to be worshipped in this form alone. Those who worship other gods and that too in images are to be discarded. This is the essence of the religious philosophy of Śamkara, of the *nirguṇa Brahma* of Śamkarācāryya. Those who find in the installation of the image of Viṣṇu at Bardowa or the making of the image of Madana Gopāla at Belguri through Śamkaradeva's instruction, or in the installation of the image of Viṣṇu-Kriṣṇa subsequently in the *maṇikūṭa* of the *sattra* establishment of the Vaisnava reformers of Assam, a clue to the propitiation of God in His various forms in their system, do not understand anything about religion. The *sākāra Brahma* is cnly the creation of the faith in the heart of the *bhaktas*. What Śamkaradeva did was only the attribution of qualities to *nirguṇa* Kriṣṇa. So Mādhavadeva states :

nirguṇa kriṣṇara guṇara prakāśa karilā Śrī Śamkare ।

Śamkaradeva's possessor of all knowledge is the *guru*, to be identified with Hari ; *bhakti*, according to him, is required to be obtained through the services to the *guru*. Mādhavadeva lays more emphasis on this point. Śamkaradeva went to the extent of calling his disciples the real *guru*. He states : I admit the *bhaktas*, the embodiment of all reality, as my *guru* : *(sarva tattva bhakataka mai guru māno)*. Mādhava salutes the *bhaktas* having no attachment even for emancipation :

muktita niṣpriha yito sehi bhakataka namo ।

The life of Śrīrāma Āta is a living embodiment of this ideal. While the importance of the *guru* in the life of the *bhaktas* is there, Śamkara had none in his life, and the void was filled in by the acquisition of Mādhava, to whom a *bhakta* is the God : *(bhaktai bhagavāna)*. As Kriṣṇa was to Uddhava, Śamkara resided in the hearts of his disciples :

bhakatese mora hridi jānivā niścaya ;
bhakata janara jānā āmise hridaya ।

Chapter III of the *Bhakti-ratnākara* deals with the benefit that comes out of the fellowship with the *bhaktas*, who are classified into *uttama, madhyama* and *nikriṣṭa*. The best way lies from the lowest to the highest ladder. The highest *bhakta* sees all creatures in God and God in all creatures, and realises also that the universe is but the manifestation of Viṣṇu's *māyā*. This is the highest virtue, the middle path, the essence of Śamkara's tenet :

sakala prāṇika dekhibeka ātmā sama,
Upāi madhyata ito ati mukhyatama ǀ

What is essential for a devotee is meditation on this form of God in his heart, though chanting the name of Hari by mouth, that leads him to the stage of *mukti*. Here an element of *Yoga* philosophy may be detected.

As regards the other kinds of *bhakti*, leading to the realisation of the God-head, Śamkaradeva lays stress on *śravaṇa* and *kīrtana*, and partly on *smaraṇa* and *arcana*. This is again classified into *uttama, antaranga, nirguṇa* and *saprema*. Mādhavadeva perhaps fulfilled all kinds of *bhakti* in respect of his *guru*. Besides emphasis is laid on *sakhittva* and *dāsya* elements of *bhakti*. This is best illustrated by the *guru-śiṣya* relationship between Śamkara and Mādhava as between Kriṣṇa and Uddhava. Mādhava was as much a friend and a servant of Śamkara as the latter was of Kriṣṇa. This is the best practical illustration of the fundamental unity of the individual souls, as given in the *Vedānta*, the easiest way to emancipation.

The glory of the *nāma-kīrtana* of Hari in the *Kali* age, the only way to *mukti*, is established by Śamkaradeva. Everything including *Yugadharma* is to be found there : (*nāmata samasta āche yugadharma pāya*). This is also the supreme truth, the teachings of the Vedas ; so the *bhaktas* are advised accordingly to chant only the name of Hari, shunning other *dharmas*, actions and pride :

ohi parama tattva vedaka vāṇī, jāni nara nakara virāma,
dharamaka karamaka garavaka chori, dāki bolahu
Rāma Rāma ǀ

This is the essence of Śamkara's system : *eka-śaraṇa nāma-dharma : (eka deva eka seva eka vine nāhi keva)* found explained in his wealth of scriptures, including his *Bhāgavatatātparyya*, incorporated in his *Kīrtana*, a great contribution to the Vaisnava philosophy of India. Complete surrender or taking refuge at the feet of Hari, chanting His glories day and night, with purity of heart and detachment even for *mukti* leads the individual soul to absorption in the *Parama Brahma*. This is the subtle truth in the teachings of Śamkaradeva. That, belief of the *bhaktas* that Śamkara in his visit to Puri became merged in the image of Jagannātha and that Mādhavadeva became physically united and one with Śamkaradeva is not unbelievable philosophy. This is the highest kind of religious practice, an ideally real Yogic *sādhanā* which is made possible for all true devotees alike.

Śamkara's main region of activities was Assam, the old kingdom of Kāmarūpa which comprised also Cooch Behar including portions of North Bengal, but the stamp of his greatness was felt at Puri-Vrindāvana and in the heart of the co-religionists of India. This needs realisation. He gave a new meaning to Indian way of life, interpreting anew the best in the teachings of the *Vedas*, the *Upaniṣads*, the *Vedānta*, the Epics and lastly the *Bhāgavata-purāṇa*. He did not start his life's mission in Assam quite afresh. A land of hoary antiquity, a land of Indo-Aryanism, from the days of the *Brāhmaṇas*, if not earlier, the tradition of greatness was already there, but it was lost as a result of the political turmoil, starting with the coming of the Tai-Ahom people and their establishment of a kingdom in the eastern part of the country during the 13th century A.D., followed by those of the Chutiya-Kachari-Jaiyantia and Kamata-Koches. Though the cultural links were missing, their vestiges remained in certain centres like North-Lakhimpur, Nowgong and Kāmarūpa, submerged no doubt by the Buddhist-Tantric practices, kept alive by some indigenous people like the Bhuyans, constituted in the main by the upper class Aryans like the Kāyastha-Kalitās, and it

was centring round these cultural centres that Śaṃkara's mission thrived. Barring horrible practices, the literary contributions made by the Tantric-Buddhists and the Śāktas to Assam's output of literary treasures has been immense, and Śaṃkara's literary forms in the main are found based on the said treasures, and not on the so-called *Brajabuli* vocabularies. Even so, his literature brought India closer to Assam, as his patriotism embraced Bhāratavarṣa.

Born not a genius, though with a great family tradition of greatness, calling himself a Kāyastha only due to its expert knowledge of handling the sword and using the pen *(aśi-maṣi-nipuṇa)*, not standing for a *varṇa* as such, but raising himself to the position and actual status of a Brāhmaṇa by his actions and *samskāra*, testifying that only *samskāras* make one a Brāhmaṇa : *(samskārāt dvija ucyate)*, and a *Caṇḍāla* may also become a Brāhmaṇa, Śamkara, through his own culture of the head and the heart, could become a versatile genious. He excelled his contemporaries in both intellectual attainments and knowledge of the *śāstras*, whether Vaisnava or Śākta. He gave evidence of his ability as a successful administrator, and an ideal householder and has shown that *gārhasthya-dharma* is not a hindrance against the attainment of *paramārtha jñāna*, though Mādhava's life was considered as ideal for a *guru*, and though he wailed after seeing the life of sole dedication led by his disciple and after his first son Ramānanda having been born to him that *viṣaya-vāsanā* increases *moha-vandhana*. This did not deter him from realising the God-head, showing sole devotion to Hari and preaching his tenet in all sincerity and humility. In serving the cause of the *bhaktas*, whose pleasure and pain he had a share of, or like the teachings of the *Gītā*, he had none, and thereby placing himself at the feet of Krisṇa, the emblem of *nirguṇa-Brahma* and serving Him alone, Śamkara has set an ideal example of the greatness of his tenet, and shown his own greatness. His sublime tenet is the tenet of love, pure and simple, of God and of the people at large, nay of all living beings and things, for whose propitiation, rather serving,

no elaborate rituals involving killing of creatures are necessary. This has made him a great religious reformer for all the time to come.

A successful social reformer, his *sattra* institutions constitute the best in Hinduism. There is no high or low, no *varṇa* or community, who may be debarred from having initiation and visiting the temple of God. This constitutes as well the best in pure Buddhism and Christianity. But the *varṇa* system, based on professions along with the best and refined Hindu *saṃskāras*, Śaṃkara had ever the respect for. In fact, Śaṃkara by his teachings, has proved himself as one of the best religious reformers of India.

Śaṃkara was a prolific writer, excelling even Śaṃkarācāryya ane Śrīdharasvāmī in this sphere, if not as a *bhāṣyakāra*. There are doctrinal, philosophical and ethical aspects in them, all equally balanced. Śaṃkara created beauty in his poetry and sublimity in his prose. Humanity and universality are the two marked qualities of his works, which have made Śaṃkara an undeclared Nobel Laureate of India, a better substitute for which may be found in the epithet *Jagadguru*, given by his disciples all over Assam. This should be recognised by India.•

Extract from the author's *Jagadguru Śrīmanta Śaṃkaradeva*, 1972

THE D.H.A.S : ITS INCEPTION

It did occur to me when I was at the helm of affairs of the Department (**Narayani Handique Historical Institute**) since 1956-57, and I wrote it too on certain occasion, which must lie in the pages of its files, though I failed to trace it out. I, therefore, venture to pen a few lines or in brief compass about the history of its origin mainly from my memory. Limitations that I may have in this regard, I may not record even the essentials and may not give what is due to the individuals for the contributions that they made towards its foundation. I have avoided stating details about its working in the recent past, as these are well known facts.

The original plan of a different type was envisaged as early as the time of Major General Jenkins who became the Commissioner and Agent to the Governor General in 1834, who wrote also an account on : **Selection of papers regarding the Hill Tracts between Assam and Burma and on the Upper Brahmaputra** (Published in 1842). Since the measures were undertaken, realising the vast possiblities of research on ethnological studies, for the establishment of an Institute, viz., **Department of Ethnography**, the leading role in this regard being played by the British administrators, notably Mr. Edward Gait who not only wrote the first systematic **History of Assam** (published in 1906), but also the most valuable research work : **The Progress of Historical Research in Assam** (Published in 1897), and showed his brilliance of scholarship of a varied character by authoring the **Census Report of Assam, 1891**, which among others, contains important information on ethnic elements. The obejective was laudable, as Assam or rather North Eastern India was taken as a great Anthropological Museum, necessitating detailed studies of the human elements staying therein.

Established during the last part of the 19th Century, the first Honorary Director of the Department of Ethnography was Mr. Edward Gait himself, with his office at Shillong. Mr. Charles Lyall, while officiating as the Chief Commissioner also helped a lot in this regard. Mr. Gait was followed by Mr. P.R.T Gurdon, a scholar-anthropologist, and the author of Assamese Proverbs. In 1904 Mr. B. Fuller the then Chief Commissioner of Assam initiated the publication of a number of Monographs under the auspices and patronage of the Department, and under the same Pandit Hem Chandra Goswami conducted during 1912-13 a systematic search for Assamese manuscripts on behalf of the Government, who in the meantime established a treasure house at Guwahati under the nomenclature of **Kāmarūpa Anusandhāna Samiti** at its present site with his vast experience in the line. Mr. Gurdon's successor in 1920 was Mr. J.H. Hutton, who was an eminent anthropologist, and together with Mr. J. P. Mills, a noted pre-historic archaeologist, and who showed his ability as a many-sided genius in authoring the **Census Report of India 1931** in part in collaboration with another anthropologist of eminence, Mr. B.S. Guha. Even before the establishment of the **Department of Ethnography**, individual administrators and other officers started writing on the Assam tribes. However, incentive in this regard, was found after its establishment.

I may in this connection mention a few names who contributed to ethnological studies. They are, besides Hutton and Mills, T.C. Hodson, P.R.T. Gurdon, T.T. Cooper, S. Endle, A Playfair, T.H. Lewin, A Mackenzie, W C. Smith, C.A. Soppitt, A. Hamilton, W. Maculloch, C.V.F. Haimendorf, G. Dundar and a few others.

Not a few works on historical topics, though not based on adequate research works, were written as well by writers like M'cosh, E.J.T. Dalton (an archaoelogist as well), W. Robinson, R. Brown, W.W. Hunter, J.P. Wade, F.B. Hamilton and a few others long before a systematic work based on original sources, and before the establishment of the D.H.A.S., was produced by Mr. Gait. All

these works testify the extent to which interest was shown on historical and anthropological subjects by some early British administrators and officers, the objective behind being the recording and preserving the materials bearing on the topics concerned, through the help of learning local dialects and having been conversant thereby with the material culture of the varied people, which ultimately helped in future research studies together with the enhancement of the rich and varied lore of this part of the country. In fact, we are indebted to the said individuals for our research studies on allied topics.

Even though the original plan was different, concrete steps have been taken to establish a separate Department for historical research, and a pioneer in this respect was, as I have said earlier, Mr. Gait himself. The administration was also enthusiastic about it. Mr. J.R. Cunningham, the then Director of Public Instruction was, so to say, the originator of the move for the establishment of the D.H.A.S. ; others who helped in the process were Mr. Charles Lyall, P.R.T, Gurdon, Pandit Hemchandra Goswami and a few others. While a private organisation (K.A.S) for the pursuit of historical and antiquarian knowledge came into being in 1912, the sole architect being Pandit Goswami himself, the D.H.A S. was brought out as a purely Government Department. His Excellency Laurie Lucas Hammond, the then Governor of Assam himself took the initiative in this regard. So did Mr. A.W. Bentinck, the then Commissioner of the Assam Valley Division. The Governor writing on February, 17, 1932, aptly remarked : "In Assam the preservation of the antique..... ..... is a difficult task. Jungle obliterates the trace of building which in the past housed nobles : the climate destroys old records containing the history of those which helped to make Assam what it is, whose labours necessarily limit or expand our opportunity to-day." This statement reveals the sense of preservation of Assam's past records in the main, and the aims and objectives, necessitating the establishment of an Institute for the purpose, due to which measures were undertaken from the side of the

Administration. It is in fact the culminating factor of a long series of measures which the government adopted from time to time ever since the time of Major General Jenkins, for the advancement of the knowledge of the history and ethnology of the various races inhabiting the hills and plains of Assam. In short, the D.H.A.S. owes its origin to the special efforts of Mr. Cunningham who realised the vast possiblities of a government organisation for the furtherance of research work. It received the necessary approval from the said Governor. We are to admit that on persistent representations, made to the government, Mr. Cunningham moved in January, 1928, for the establishment of the D.H.A.S., to be maintained solely by the Local Government. The Governor established the same in June, 1928, followed by issuing a circular on June, 25, 1928 to all Heads of Government Departments, underlining its aims and objectives in the name of the Secretary to the Government of Assam in the Transferred Departments, Mr. R. Friel, in the following words : I am directed to invite your attention to notifications of June 7, 1928 publishd in the Assam Gazette of June 13, 1928, appointing Mr. A.H.W. Bentinck, Commissioner of Assam Valley Division as the Honorary Provincial Director for the Department of Historical and Antiquarian Studies and Mr. J. P. Mills, Deputy Commissioner, Cachar, and Srijut Suryya Kumar Bhuyan, Professor, Cotton College, as the Honorary Assistant Directors for the Surama and Brahmaputra valley Divisions, respectively. So, there has been a considerable interest taken of late in the question of historical and antiquarian research, and the government of Assam consider that it would be advantageous if action were taken in the branches of research similar to that which has been taken in regard to ethnographical studies. The Admiistrators concerned were advised by issuing the said circular, as I have stated already, to render all assistance to the Hony. Director and his Assistants in the matter of supply of materials and information bearing on historical records. Thus the D.H.A.S. was brought

into being to accomplish the objectives aimed at by Mr. Lyall and Mr. Gait as early as 1894.

A regular office of the Department was established at Gauhati under the supervision of the Honorary Assistant Director, Dr. S. K. Bhuyan, which was shifted from time to time. It was started in the office room, attached to the quarters of the Superintendent, Block No. 1, Cotton Hindu Hostel when Dr. Bhuyan held charge of the hostel. During November/December, 1929 it was shifted to a room in the quarters of the Superintendent, Cotton Muslim Hostel through the courtesy of M.A.F. Syed Ahmed. During 1930-31 the office was located in the residence of Dr. Bhuyan. It was again shifted to a room of the Commissioner, Assam Valley Division on 1.2.32 ; but in Novemver of that year it was again shifted to Dr. Bhuyan's residence. During 1933 the office was again shifted to the Commissioner's office and then to Dr. Bhuyan's residence where it remained till the office had its permanent home in the present building, built out of funds, donated by Late R. K. Handique, named after his wife Narayani Handique. It was built at a cost of less than rupees ten thousand, which was secured from the magnanimous benevolent Handique by Dr. Bhuyan himself. It also shows the keen interest that Dr. Bhuyan took in its working at least from the time of the inception of the Department.

This is how the Department of Ethnography prompted the British administrators to take the initiative in the establishment of the D.H.A.S., a purely Government Department, the only research Institute of its kind in India, devoted to historical, anthropological, and literary pursuits. Early role in this regard was also played by selfless scholars and antiquarians like Pandit Goswami and Dr. Bhuyan, the latter making immense sacrifices in its expansion. While the credit for the establishment of the K.A.S. having been its architect, life and soul, goes to Pandit Goswami, wherein lies his own greatness, the credit for the proper running of the D.H.A.S., based on the aims and objectives, as were

set forth in its original plan, goes to Dr. Bhuyan whose untiring efforts and devotion to duties, grounded on his patriotic zeal, led to the discovery from oblivion of the wealth of manuscript treasures, as was done by Pandit Goswami, and publication of historical chronicles of rare value, and dissemination of knowledge about the ancient lore of Assam within and outside this part of the country for which the historians, the researchers, and those engaged in literary pursuits, nay, the peoples at large, benefited as they have been, and should be proud of. We are, in fine, greatly indebted to this patriotic soul, who got his recognition from the Assamese society in adorning the chair of the President of the **Assam Sāhitya Sabhā**. Herein lies the greatness of a person whose only concern has been the rearing of the Institute he built up with the patronage of the Government. I remember in this connection the encouraging sentiment that he expressed to me in 1957, while leaving for the Gauhati University: Choudhury, 'Tumi Pārıbā', meaning thereby that I would succeed in maintaining the Department and accelerating the process of its expansion of activities. I could not do it for various reasons, inclusive of my own limitations, at least to my satisfaction.*

Reprint from Dr. Suryya Kumar Bhuyan : *A Centenary Vol.* (1894—1994), Part I, 1994.

KETEKĪBĀRĪ SATTRA : A VAIṢNAVA INSTITUTION AT GAUHATI

Svasti suraharacaturānana-Purandarādi devavṛnda-vandita-Śrī Govindacaraṇāravinda-makaranda-tuṇḍila-Śrī Śrī Gaurīnātha Siṁha-mahārājadhirājaḥ tadīya premadhāna-mantrīvara-Śrī Vasudeva-caraṇa-cintakaśrīyukta-Rūpa sandiqoi bṛhat-phukkanena Jagannāthamuddiśya bhūmi manuṣya-sevānirṇīta-pramāṇa-tāmrapatrikeyaṁ vitīrṇā.

This is a preamble in Sanskrit to the copper plate land-grant made by the Bar Phukan of the Rūpa Sandiqoi family at Gauhati to a Vaisnava institution, dedicated to Jagannātha along with its inmates under orders of the Āhom King Gaurīnāth Simha. The inscription is dated *Śaka* 1709 (A.D. 1787).

In my search for a clue to the historical data on the Ambari finds, I have, of chance, come across the said land-grant, and though the former site does not exactly represent the *Sattra* institution, mentioned in the grant, the latter one might have existed atleast in its close vicinity. The *Sattra*, which had been in existence long before 1787, shows, so far as I know, no traces of its existence any where in the present town of Gauhati. It was affiliated to the Vaisnava *Sattra* of Dihing like those of North Gauhati, established by Vallabha Chandra Deva, son of Brindāvan and Ghananandana, son of the former during the 19th century A.D. That the institution at Gauhati existed long before 1787 is given in the grant itself. It records that, having learnt that a religious centre with a congregation hall (*Sabhāghar*) where in all the disciples of Gauhati had been doing their daily *nāma-kīrtana*, *tithimahatsavas*, besides lighting the *akṣayavanti*, had been in existence at Ketekībārī of Gauhati under the Sattrādskāra of Dihing *Sattra*, the

said Barphukan who was, according to Assamese chronicles, Gogoi of the Rūpa Sandhiqoi family, under orders of the Āhom king, made this land-grant.

Its boundaries are given in clear terms thus: it is bounded by the Dighalipukhuri in the east; rājbāt in the west; pond of the Majumdar in the north; and rāj-āli in the south.

Land, measuring more than 100 *purās*, made immune from land revenue and all kinds of official harassment was granted in the name of the said *Sattra* and to 25 families of inmates of the *Sattra* or donees, attached there to, at different places of the present Gauhati sub-division for the maintenance of the institution and their own. The donees included both Brāhmaṇas and non-Brāhmaṇas and plots of land donated, consisted of 20 *purās* of arable land, deserted by the Pāiks at Sātgāon in Beltolā; 6 *purās* at Vaśiṣṭha; 30 *purās* of arable land in Betnāgrāma in the possession of one Bhagavān Tāmuli; 40 *purās* of surveyed but deserted arable land along with 10 *purās* of high land for homestead and garden within Pūbpār Parganā; the five Brāhmaṇa families were: one family with 4 pāikes, named Pantan of Kendukoṇā within Pūbpār Parganā; one family with 1 pāik of Vidyānidhi of Naibāṭī; two families with 1 pāik each, named Kāmdeo and Dharampati of Cheptigāon with 32 *purās* of land within Paścimpār Parganā; the non-Brāhmaṇa families included: nine families being the former inmates of the *Sattra* serving under the Majumdar, residing in the purchased land for homestead and garden at Paḷāhagāon; one family of Bagā of Śuālkuchi; ten Chamua Kachari families, five at Bāgharā within Rāmcā Parganā and five of Pānīkhāti. Possibly a *Vigraha* of *Jagannātha* was given along with the donated land, as there is a reference to its daily bath along with *nāma-kīrtana* for three times daily and recitation from the Bhāgavata in the *Sattra*. The Brāhmaṇa donees have been specially instructed to perform the said functions.

On the absence of any trace of the *Sattra* establishment,

the identification or the location of Ketekībāri where it existed, is rather difficult. Where as its eastern boundary i.e., Dighalipukhuri is known, we are not certain about the rājbāṭ, the rāj-āli and Majumdar's pond, lying in its western, southern and northern sides respectively. Had the actual measurement of the *sattra* establishment been given, the location of the site would have been somewhat easy. There are at present two ponds, one in the heart of Panbazar and the other in front of the S.P.'s bunglow, known as padumpukhuri. If the pond, mentioned in the grant stands for the latter one, in view of the fact that the plot of land from the D.C.'s Court or (Kacharighat) to D.C.'s bunglow was one of the residential sites of the Majumdar (Majinder Barua), and if the rājbāṭ in the west and rāj-āli in the south are represented respectively by the present public road and the Panbazar road (Hem Barua road), the site of the *sattra* was in the area now covered by the Collegiate School building, Sudmerson Hall, Physics Laboratory, etc. An alternative possible site near about the Dighali Pukhuri may also be suggested, as Majindar's family is said to have had their plots of land, if not residential quarters, in its vicinity as well. If that be so, the site of the *Sattra* may be covered by the plot of land on which now exist the Cotton College Hostel quarters including the buildings of the Departments of Zoology and Botany, R. K. H. Çollege, etc., while the pond of the Majumdar is to be located somewhere in front of the residential quarters of the Principal, Cotton College, just opposite to the Presbyterian Church. The roads in its western and southern sides may be represented by the present A. B. road and G. N. Bardoloi road respectively. On enquiry it was reported that Ketekībāri lying on the western bank of the Dighali Pukhuri was inhabited at least in part by some Kaivarta families and the *Sattra* land was donated by some one among them. It was possibly with its extinction or the *Sattra* having been deserted, that a portion of land in its southern part with a dilapidated Kīrtanghar was under occupation of the late Lalit Mohan

Lahiri, which along with the other plots, were gradually taken over by Govt. after the establishment of the Cotton College.

On the absence of definite clues, however, it has not been possible for us to locate the site of the *Sattra* at Ketekībārī and as to whom and how the land passed on from the hands of the Dihing Sattra to the parties mentioned above. It is also reported that the *sattra* land was sold by the Dihing Sattrādhikār to Government. Nor is the Dihing Sattrādhikār during whose time the Ketakībārī Sattra was functioning is known, far less do we know about the date when it was first established under a particular Sattrādhikār of the Dihing Sattra. A brief history of the Dihing Sattra itself is expected to give some clue to these points. On the demise of Bar Jadumaṇi in about A.D. 1618, one of the 12 disciples of Bhavānīpurīā Gopāl Ātā, who established his first *Sattra* at Bāhbārī (Jamuguri), his son Sanatan started a new *Sattra* on the bank of the river Dihing at Śilikhātali (Sibsagar), while his brother Ratikanta remained at Bāhbārī. Sanatan was aucceeded by his son Jagavandana in about 1647. On accession to the Ahom throne, Gadādhar Simha is said to have sent Jagavandana to exile at Namrup. His youngest son Premabhūṣaṇa escaped on the way and on the patronage of Rudra Simha became the Adhikār of the Dihing Sattra. Binandaśyāma, son of Śrīkānta, who was another son of Jadumaṇi, established another *Sattra* on the bank of Disang (Dibrugarh Sub-division) which came to be known as Dihing Na-Sattra. Binanda was also one of the exiles at Namrup. According to biography Lachit Barphukan was one of his disciples. This branch was shifted to Nazira during the time of the Man invasions.

On the demise of Premabhūṣaṇa, Kaivalyanandana became the Adhikār of the original Dihing Sattra of Śilikhātali. He was a great favourite of the Ahom rulers from Śiva Simha to Rājeśvar Simha as against the Mayamara mahantas. In recognition of the services of Kaivalya,

he was brought over to the palace at Rangpur so as to inform him about the activities of the said mahantas, and the Dihing Sattra, which was shifted to the capital was raised to the status of a Rāj-Sattra. The king donated large plots of land in the districts of Lakhimpur and Kamrup. On the demise of Kaivalya in about 1782, his son Brajanārāyaṇa became the Sattrādhikār. He even fought against the Moamaria forces, when they advanced up to Rangpur during the time of Gaurīnāth Simha, and if the chronicles are to be believed, fell fighting against them. His son Brindāvan fled from the *Sattra*. Bhakatrañjan, another son of Kaivalya, became the Adhikār of the *Sattra*, which was shifted to Toklai with the transfer of the Capital to Jorhat. In the meantime Brindāvan appeared from disguise and became the Adhikār of the *Sattra* at Mahurā. During the Man invasions he with his disciples came to Lower Assam in search of a land for the *Sattra* and was at Gauhati for some time. He established a new *Sattra* at Kuruā. After him a number of new branches were established, among others at Thurāmukh, Nagorā (Golaghat Sub-division), Hriamukh (Nowgong) and at North Gauhati by his sons and grand sons.

From the above narrative it appears that either it was under Binandaśyāma and during the time when Lachit was the Barphukan at Gauhati (1668-71) or under the patronage of Rājeśvar Simha (1751-69) when Kaivalya was at his palace at Rangpur that the *sattra* at Ketekībārī was established. And the present land-grant was made possibly at a time when Gaurīnāth arrived at Gauhati in about 1787 when the Ahom Capital was occupied by the Moamaria forces, on a request made by the Barphukan Gogoi, and the Dihing Sattrādhikār to whom the Ketekībārī Sattra was affiliated at the time, was Brajarañjan. For how long the *Sattra* was in existence after 1787 cannot be accurately determined. Its desertion by its disciples came about the time of the Man invasions which overran the country for a decade or so in the first quarter of the 19th century.

It is not known whether the advantages attached to the *Khat* land, specified in the grant, are still being enjoyed by the descendants of the original inmates of the *Sattra* or the donees concerned. It was reported that though the *Sattra* establishment has become extinct at Gauhati some *nisfikherāj* land, attached there to, are still available. The *Sattra*, having been found deserted by its inmates was shifted to Kuruā along with a few disciples by Brindāvan when he found that the establishment here was destroyed at least in part and defiled by the Man invaders. This must have happened after 1826 during the occupation of Assam by the British. The Adhikār died at Kuruā in about 1839. As such, the special privileges may also have been discontinued to be enjoyed by the heirs of the said donees of the *devottara* land. However, our curiosity has been raised not so much by the question of the enjoyment of such rights by the Dihing Sattrādhikār or the heirs concerned as by the fact of the existence for years of a Vaisnava *Sattra* establishment, of which our knowledge is so meagre, on the western bank of the Dighalipukhuri, where we find no traces of the same at present. The record is, however, of significance.*

* Published in the *Assam Tribune* Guwahati (30/8/69)

।। ভাৰতীয় ইতিহাস সংকলন সমিতি, অসম ।।

বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্বৰ বিচক্ষণ গৱেষক
ড° প্ৰতাপচন্দ্ৰ চৌধুৰী দেৱলৈ বাজহুৱা সম্বৰ্দ্ধনা

হে পৰম শ্ৰদ্ধেয় চৌধুৰীদেৱ!

সাদৰ প্ৰণাম

ভাৰতীয় ইতিহাস সংকলন সমিতিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ এখনি নিখুঁত, নিৰপেক্ষ আৰু বৃহৎ সম্পূৰ্ণ ইতিহাস ৰচনাৰ জাতীয় দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰি, তাৰে অংশ হিচাপে "যুগে যুগে প্ৰাগজ্যোতিষপুৰ" শীৰ্ষক আলোচনা চক্ৰৰ আয়োজন কৰিছে। আমাৰ পৰম সৌভাগ্য যে আজিৰ এই অনুষ্ঠানত আপোনাৰ দৰে এগৰাকী ইতিহাসৰ স্বনামধন্য পণ্ডিত, শুদ্ধ-সত্য ইতিহাস অন্বেষণত ব্ৰতী কৰ্মনিষ্ঠ ব্যক্তিক আমি সম্বৰ্দ্ধনা জনাবলৈ পাইছোঁ। আপুনি ইতিহাস আৰু পুৰাতত্ত্বৰ গৱেষণাত নিৰহনিপানীকৈ লাগি অগ্ৰণী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে; স্মৃতি জ্যোতিষ, হস্তিবিদ্যাৰ্ণৱৰ সম্পাদনাত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান দিছে, অতীজৰপৰা খৃষ্টীয় দ্বাদশ শতিকালৈ অসমৰ ইতিহাসৰ ওপৰত আপোনাৰ অবিসংবাদী প্ৰভুত্ব আছে; তদুপৰি আপোনাৰ ৰচনাসমূহ একো একোটা কীৰ্তিস্তম্ভ স্বৰূপ। আপোনাৰ কৃতিত্বৰ যশোগান দিবানেই নকৰোঁ কিয়, সি সদায় আচলতকৈ কম হ'ব। পবিত্ৰ সুন্দৰীদিয়াত জন্মগ্ৰহণ কৰি, সুদৰ্শন-উচ্চ ব্যক্তিত্বৰে আপুনি ইতিহাসলৈ যুগোৱা অৰিহণা, নিসন্দেহে পক্ষপাতহীন ভাৰতীয় ইতিহাস ৰচনাৰ মূল্যবান সমল হ'ব। আপোনাৰ মহান পাণ্ডিত্য আৰু জাতিৰ বাবে দিয়া ঐতিহাসিক বৰঙণিৰ বাবে আমি সভক্তিৰে আপোনাক সম্বৰ্দ্ধনা জনাইছোঁ। ইতি

বেদপক্ষগ্ৰহেন্দু শাকে ঋতু মাসে।

ড° সুৰেন্দ্ৰমোহন মহন্ত,
সভাপতি

শ্ৰীধীৰেন্দ্ৰ নাথ কলিতা,
উপসভাপতি

ড° নিশিপদ চৌধুৰী, সম্পাদক
আলোচনা চক্ৰ অভ্যৰ্থনা সমিতি

ড° মীনধৰ বৰঠাকুৰ, অধ্যক্ষ

ড° ভূপেন্দ্ৰ ৰায়চৌধুৰী, সম্পাদক,
অসম শাখা

ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা, সভাপতি
কামৰূপ জিলা শাখা

লক্ষ্মীৰাম বৰুৱা সদন, গুৱাহাটী ১৬।১০।৯২

Some Publications of the Author

1. Assam's Case before the States Reorganisation Commission, APCC, 1956.
2. The History of Civilisation of the People of Assam To the twelfth century A.D., 3rd Edn , Guwahati.
3. Jagadguru Śrīmanta Śankaradeva, 1972.
4. Assam-Bengal Relations, Guwahati.
5. Ed : Asom Burañji-Sāra of K. N. Tamuli Phukan, D.H.A.S.
6. Ed : Hastividyārṇava, Publication Board, Assam.
7. Ed : A Catalogue of Sanskrit Mss. at the D.H.A.S.
8. Co-ed : Vaidyakasāroddhāra, D.H.A.S.
9. Co-ed : Smṛti-Jyotiṣa Sārasamgraha, D.H.A.S
10. Co-ed : Ānanda-Laharī, Kāmarūpa Anusandhāna Samiti.
11. Co-ed : Professor K. K. Handiqoi Com. Volume, Kāmarūpa Anusandhāna Samiti.
12. Ed : I.C.H.R. *Souvenir*, D.H.A.S.